

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MODERNİTE VE HOLOCAUST

ZYGMUNT BAUMAN

TÜRKÇESİ SUHA SERTABİBOĞLU

1989 Avrupa Amalî Sosyoloji ve Sosyal Teori Ödülü Sahibi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Modernite ve Holocaust
Zygmunt Bauman
Polity Press, 1995
1997 ONK Ajans-Türkiye
Türkçe Yayın hakları Sarmal Yayınevine aittir
ISBN 975-576-019-9

Türkçesi: Süha Sertabiboğlu
Kapak: Sarmal Yayınevi
Kapak Resmi: Abels Gesichter / I Volti di Abele - AUSCHWITZ
Baskı - Cilt: Kayhan Matbaası

SARMAL YAYINEVİ
Babıali Cad. Pak Han No: 16/4 Cağaloğlu - İstanbul
Tel:(0 212) 522 45 78 - 512 70 20
Faks: (0212) 522 45 78

2. baskı. Versus Kitap, İstanbul 2007

ZYGMUNT BAUMAN

MODERNİTE
ve
HOLOCAUST

Türkçesi: Süha Sertabiboğlu

Janina'ya ve kurtulup gerçeği anlatan diğer herkese.

“Şu anda ben yazıyorken, yüksek düzeyde uygarlaşmış insanoğulları beni öldürmek için tepemde uçuyorlar. Benim gibi, onların da bana karşı kişisel bir düşmanlığı yok. Hep söylendiği gibi, “görevlerini yapıyorlar” yalnızca. Bunların çoğu, hiç kuşkusuz yok ki, özelyaşamlarında cinayet işlemeyi asla aklından bile geçirmemiş, iyi kalpli, yasalara saygılı insanlardır. Ama öte yandan, içlerinden biri beni paramparça edecek bir bombayı tam yerine isabet ettirmeyi becerirse, bu yüzden uykusu asla eskisinden daha kötü olmayacaktır. Onu suçlu olmaktan kurtaracak kadar güçlü ülkesine hizmet etmektedir çünkü o.”

George Orwell, İngiltere, England your England (1941)

“Hiç bir şey, sessizlik gibi acıklı değildir.”

Reichsvertretung der Deutschen Juden

Başkanı Leo Baeck 1939-43

“Bizi ilgilendiren ... bu nasıl olabildi?... Bu büyük tarihsel ve sosyal sorunun tüm ağırlığını, tüm çırılçıplaklığını, tüm dehşetini koruması gerektirir.”

Gershom Scholem,

Eichmann'ın idamına karşı çıkıyor.

İçindekiler

Önsöz.....	7
1-Giriş: Holocaust Sonrası Sosyoloji	17
Modernliğin sınanması Olarak Holocaust.....	23
Uygarlaşma Sürecinin Anlamı.....	30
Ahlaksal Kayıtsızlığın Toplumsal Üretimi.....	38
Ahlaksal Görünmezliğin Toplumsal Üretimi.....	44
Uygarlaşma İşleminin Ahlaki Sonuçları.....	48
2- Modernlik, Irkçılık, İmha I.....	52
Yahudi Yabancılaşmasının Bazı Özellikleri.....	56
Hristiyanlıktan Modernliğe Yahudi Tutarsızlığı.....	60
Barikatların Tepesinde.....	65
Prizmatik Grup.....	66
Tutarsızlığın Modern Boyutları.....	71
Ulusal Olmayan Ulus.....	78
Irkçılığın Modernliği.....	83
3- Modernlik, Irkçılık, İmha I.....	89
Yabancı Korkusundan Irkçılığa.....	90
Sosyal Mühendisliğin Bir Biçimi Olarak Irkçılık.....	95
Reddetmekten Yok Etmeye.....	102
Geleceğe Bakış.....	109
4- Holocaust'un Benzersizliği ve Normallliği.....	115
Sorun.....	118
Olağanüstü Soykırım.....	121
Modern Soykırımın Özelliği.....	127
Hiyerarşik ve İşlevsel İşbölümünün Etkisi.....	133
Bürokratik Hedeflerin İnsandışılaştırılması.....	137
Bürokrasinin Holocaust'taki Rolü.....	140

Modern koruyucuların iflası.....	143
Sonuçlar.....	148
 5- Kurbanları İşbirliğine Teşvik Etmek.....	155
Kurbanları “Yalıtım”.....	162
“Ne kurtarabilirsen” Oyunu.....	169
Bireysel Akılsallık Toplu İmhanın Hizmetinde.....	176
Kendini Kurtarmanın Akılsallığı.....	185
Sonuç.....	193
 6-İtaat Etiği (Milgram’ı okumak).....	195
Toplumsal Uzaklığın Bir-İşlevi Olarak İnsanlıkdışılık.....	199
Kendi Ediminden Sonra Suç Ortaklığı.....	202
Ahlaklaştırılmış Teknoloji.....	204
Yüzer-Gezer Sorumluluk.....	207
Gücün Çoğulluğu ve Vicdanın Gücü.....	209
Kötülüğün Toplumsal Yapısı.....	212
 7- Bir Sosyolojik Ahlak Kuramına Doğru.....	215
Bir Ahlak Fabrikası Olarak Toplum.....	217
Holocaust Meydan Okuyor.....	222
Ahlakın Toplum Öncesi Kaynakları.....	227
Toplumsal Yakınlık ve Ahlaksal Sorumluluk.....	232
Ahlaksal Sorumluluğun Toplumsal Sindirilmesi.....	237
İnsanlararası Uzaklığın Toplumsal Üretimi.....	242
Son Sözler.....	249
 8- Son Sözler : Akılsallık ve Utanç.....	253
 Ek: Ahlakın Toplumsal Manipasyonu: Ahlaklaştırıcı Etkenler, Adiaforize Edici Eylem.....	261
Notlar.....	279

Önsöz

Janina, gettoda ve gizlenerek geçirdiği özel yaşamının öyküsünü yazmakla bana, “benim olmayan” bir dünyaya tekrar geri döndükten sonra iki yıl süren yazma süresince uzayan yokluğuna katlanan kocasına teşekkür etmiş oldu. Aslında bu dehşetle dolu, insanlıkdışı dünya Avrupa’nın en uzak köşelerine dek uzandığında ben bu beladan kaçıyordum. Ve o, yeryüzünde görünmez olduktan sonra da, çağdaşım pek çok kişi gibi, asla araştırmaya çalışmadım ve onu, kurtulanların ve hışmına uğrayanların geriye kalan lanetli anılarında ve asla iyileşmeyecek yara izlerinde can çekişip yok olmaya bıraktım.

Holocaust’u* biliyordum elbette. Bendeki Holocaust imajını gerek kendi kuşağımdan gerekse daha genç kuşaktan pek çok kişiyle paylaşıyordum: kötülerin masumlara karşı işlediği korkunç bir suç. Bir yanda deli katiller, öte yanda ise çaresiz kurbanlar ve elinden geldiğince kurbanlara yardım eden, ama çoğu kez yardımcı olamayan öbür çoğunluk olmak üzere ikiye bölünmüş bir dünya. Bu dünyadaki katiller deli ve kötü oldukları ve kafayı delice ve kötü bir fikre taktıkları için cinayet işlemişlerdi. Kurbanlar, güçlü ve ağır silahlı düşmana güçleri yetmediği için mezbahaya gitmişlerdi. Bunun dışındaki dünyanın ise acı ve şaşkınlık içinde, insanların çektiği eziyete ancak Nazi karşıtı birliğin müttefik silahlı güçlerinin kazanacağı nihai zaferin son verebileceğini bilerek beklemekten başka yapacağı bir şey yoktu. Tüm bu bildiklerimle, bendeki Holocaust imajı duvardaki bir resme benziyordu: Duvara asılı tablonun duvar kâğıdından ayırt edilebilme-

si ve dekorun geri kalan kısmından ne denli farklı olduğunu vurgulanması için zarif bir şekilde çerçevelenmiş bir resme.

Janina'nın kitabını okuyunca bilmediğim -ya da üzerinde yeterince düşünmediğim- ne çok şey olduğunu fark etmeye başladım. Birden, bu "benim ait olmadığım dünya"da, olup biteni aslında anlamamış olduğumu gördüm. Olup bitenler, çocukça bir saflıkla yeterli olduğunu sandığım o basit ve entelektüel açıdan kolaycı tarzda açıklamayacak kadar karmaşıktı. Holocaust'un yalnızca uğursuz ve dehşet verici değil, alışıl gelmiş, "sıradan" terimlerle kavranması hiç de kolay olmayan bir vaka olduğunu fark ettim. Bu olay, anlamayı olanaklı kılmak için, önce çözülmesi gereken kendi şifresiyle yazılmıştı.

Tarihçilerin, sosyal bilimcilerin ve psikologların bunun anlamını çözmelerini ve bana açıklamalarını istedim. Daha önce hiç bakmadığım kütüphane raflarını araştırdım ve bu rafların çok titiz tarih araştırmaları ve çok derin dinsel makalelerle tika basa dolu olduğunu gördüm. Ustaca araştırılmış ve etkileyici bir şekilde yazılmış birkaç sosyolojik çalışma da vardı. Tarihçiler tarafından toplanmış kanıtlar hacim ve içerik yönünden çok daha fazlaydı. Analizleri güçlü ve derindi. Bu çalışmalar bana akla uygun hiç bir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde, Holocaust'un duvarda bir resim değil de bir pencere olduğunu gösterdi. Bu pencereden bakan, başka yerden görülmeyen pek çok şeyin ender rastlanan bir parıltısını yakalayabilirdi. Ve görülebilenler yalnızca suçlular, kurbanlar ve suça tanık olanlar için değil bugün yaşayan ve yarın da yaşıyor olmayı uman herkes için de son derece önemliydi. Bu pencereden gördüğümü hiç de zevkli bulmadım. Görüntünün ne kadar üzücü olduğunu gördükçe pencereden bakmayı reddetme sorumluluğunun büyük olacağına inancım da o denli arttı.

Ben yine de önceleri bu pencereden bakmamıştım ve bakmakla, çağdaşım olan sosyologlardan bir farkım yoktu. Ben de arkadaşlarımdan çoğu gibi, Holocaust'un, olsa olsa biz sosyal bilimciler tarafından aydınlatılacak bir şey olduğunu sanıyor, ama bugünkü konularımızla ilgili sorunları aydınlatabilecek bir şey olduğunu kesinlikle düşünmüyordum. Holocaust'un, tarihin normal akışında bir

kesinti, uygar toplumun vücudunda kanserli bir şişlik, akıllılığın içinde anlık bir delilik olduğuna (kasten değil, ihmal sonucu) inanmıştım. Yani, öğrencilerimin yararlanması için, normal, sağlıklı, akli başında bir toplum tablosu çizebilir, Holocaust öyküsünü ise profesyonel patoloğlara bırakabilirdim.

Holocaust anısının sahiplenilme ve dağıtılma biçimi, çağdaşım diğer sosyologlar gibi benim de bu konudaki gönül rahatlığımı (affettirmese de) büyük ölçüde desteklemişti. Bu olay çok büyük çoğunlukla, kamunun bilincinde Yahudilerin ve yalnızca Yahudilerin başından geçmiş bir trajedi olarak çökelmiş ve bu nedenle diğerleri açısından üzüntü, acıma duygusu, belki de özür dileme isteği uyandıran, ama bundan fazlasını içermeyen bir şey olarak görülmüştü. Bu olay gerek Yahudiler gerekse Yahudi olmayanlar tarafından, aynı şekilde, Yahudilere ait ortak (ve tek) bir şeymiş gibi, ya kurşunlanmaktan ve gazlanmaktan kurtulanlara ve kurşunlanmışların ve gazlanmışların çocuklarına bırakılacak ya da onlar tarafından kıskançlıkla korunacak bir şeymiş gibi tekrar tekrar anlatılıp durdu. Sonunda -“içerdeki” ve “dışardaki”- her iki görüş birbirini tamamladı. Kendini ölenlerin sözcülüğüyle görevlendiren kimileri ise Holocaust’u Yahudilerden çalmayla, onu “Hristiyanlaştırma”ya ya da onun benzersiz Yahudi niteliğini muğlak bir “insanlığın” acıları içinde eritmeye kalkışan hırsızlara uyarıda bulunacak kadar ileri gitti. Yahudi devleti, trajik anıları siyasi meşruiyetinin sertifikası, geçmişteki ve gelecekteki politikaları için bir geçiş izin belgesi, hepsinden öte de, kendi yapacağı haksızlıklar için bir ön avans olarak kullanmaya çalıştı. Bu görüş açıları, her biri kendine özgü nedenlerle, kamu vicdanında Holocaust’un, günümüzde yaşamını sürdürmek ve modern toplumun bir üyesi olmakla meşgul (birer insan olarak Yahudiler de dahil) diğer insanlar için çok önemli olmayan, özellikle Yahudilere has bir anı olduğu görüşünün pekişmesine katkıda bulundu. Holocaust’un özel bir travmaya ve bir ulusun çektiği üzüntüye indirgenmesinin ne denli büyük boyutta ve tehlikeli

* Nazilerin Yahudilere uyguladığı, kitle halinde öldürme olayı (ç.n.).

olduğunu geçenlerde, bilgili ve engin görüşlü bir arkadaşım sayesinde, çarpıcı bir şekilde görüverdim. Ben kendisine sosyolojide, Holocaust deneyiminden çıkarılmış evrensel değerde sonuçları sunan pek fazla kanıt bulunmadığından yakındım. “Bunda şaşıracak bir şey yok” dedi arkadaşım, “kaç tane Yahudi sosyolog var ki?”

Holocaust’la ilgili yazılar, çoğunluğu Yahudilerden oluşan dinleyicilerin huzurunda anıların tekrarlandığı ve Yahudi toplum yaşamının olayları olarak bildirilen yıldönümlerinde okunur. Üniversiteler Holocaust’un tarihi hakkında özel eğitim programları yürüttüler; ama bunlar genel tarih eğitimi programından ayrı olarak düşünüldü. Holocaust çoğu kişi tarafından Yahudi tarihinde bir uzmanlık konusu olarak tanımlandı. Bu konu kendi uzmanlarını, yani uzmanlık konferanslarında ve sempozyumlarında boyuna toplanıp duran ve birbirlerine bildiri sunan profesyonelleri çekti ancak. Ama bu kişilerin etkileyici bir yaratıcılıkla ürettiği can alıcı önemde çalışmaların, bilimsel disiplinlerle genel kültürel yaşamın ana yatağına akıp katıldığı pek enderdir - bizim uzmanların ve uzmanlıklar dünyasındaki diğer uzmanlık alanlarının çoğunda olduğu gibi.

Holocaust bir kez bu yola girince de kamuoyu sahnesinde genellikle sterilize edilmiş, sonuçta artık mücadeleyi sona erdiren ve yatıştırıcı bir niteliğe bürünür. Halk mitolojisiyle hoş bir şekilde yankılanarak kamuoyunu insanlık trajedisine karşı kayıtsızlığından silkeleyebilir; ama gönül rahatlığını pek bozamaz - tıpkı, canavar ruhlu Slav köylülerinden yardım gören iğrenç Nazi soysuzlarının yanında dimdik, vakur ve moralini bozmadan gaz odalarına doğru yürüyen (Brooklyn’deki komşularımız gibi) kibar, nazik doktorları ve ailelerini gösteren, Holocaust namı Amerikan soap-opera gibi. Yahudilerin kıyamete karşı tepkileri konusunda sezgili ve çok etkileyici bir uzman olan David G. Roskies, oto-sansürün sessiz ama ödün vermez uygulamalarına değinir - “başlar yere eğikti” diyen getto şiiri, daha sonraki baskılarda “başlar imanla dimdikti” olarak değiştirilmişti. “Griler ne denli elimine edilirse” der Roskies, “Holocaust bir ana örnek olmak için gerekli özgün biçimini o ölçüde kazanabilirdi. Yahudi ölümler mutlak iyiydiler, Naziler ve işbirlikçileriye mutlak kötü.”¹ İnsanlıkdışı

bir rejimin kurbanlarının, mahvolma yolunda, insanlıklarının bir kısmını yitirebileceğini savunan Hannah Arendt'in sesi, bir gücenmişler korosuyla bastırılmıştı.

Holocaust gerçekten bir *Yahudi trajedisi* idi. Yahudiler Nazi rejimince "özel muamele" uygulanmış tek toplum olmamalarına karşın (Hitler'in buyruğuyla yok edilen 20 milyondan fazla insan arasında Yahudiler ancak altı milyondur), yalnızca Yahudiler toptan yok edilmek üzere mimlenmiş ve Hitler'in kurmaya kalkıştığı Yeni Düzen'de onlara hiçbir yer ayrılmamıştı. Ama öyle de olsa, Holocaust salt bir *Yahudi sorunu* ve yalnızca *Yahudi tarihinin* bir olayı değildi. *Holocaust bizim modern akılcı toplumumuzda, uygarlığımızın yüksek sahnesinde ve insanoğlunun kültürel zaferinin zirvesinde doğmuş ve uygulanmıştır ve bu nedenle toplumun, uygarlığın ve kültürün bir sorunudur.* Çağdaş toplumun vicdanında görünen kendi kendine iyileşme, bu nedenle soykırım kurbanlarına karşı suç oluşturan bir aldırma mazlık değildir yalnızca; intihara götürebilecek potansiyel bir körlük tehlikesinin de belirtisidir.

Bu kendi kendine iyileşme işlemi, Holocaust'un anılardan tümüyle silindiği anlamına gelmez. Bunun tersini gösteren pek çok belirti vardır. Bu olayın gerçekliğini yadsıyan birkaç revizyonist ses dışında (ki bunlar, bilmeden de olsa, yarattıkları sansasyonel başlıklarla halkın dikkatini Holocaust konusuna daha çok çekiyor gibiler) Holocaust'un vahşeti ve kurbanların (özellikle de sağ kalanların) üzerindeki etkisi, toplumun ilgisini çeken konular arasında gittikçe artan bir önem kazanmaktadır. Bu konunun filmlerdeki, TV oyunlarındaki ve romanlardaki ikincil temalarda -genellikle yardımcı konu olarak da olsa- kullanılması neredeyse zorunlu hale gelmiştir. Ve kendi kendine iyileşmenin -iç içe geçmiş iki süreçle- gerçekleşeceği konusunda pek kuşku yoktur.

Birincisi, Holocaust tarihinin, kendi bilimsel enstitülerine, vakıflarına ve konferans çevrelerine bırakılacak bir uzman endüstri statüsüne zorlanmasıdır. Bilimsel disiplinlerin dallara ayrılmasının sık rastlanan ve iyi bilinen sonucu, yeni uzmanlık dalının ana araştırma alanıyla bağlantısının zayıflaması; ana yatağın, yeni uzmanların ilgilen-

diği ve keşfettiği şeylerden ve özellikle de geliştirdikleri özel dil ve betimlemelerden pek etkilenmemesidir. Dalın ayrılması, genellikle uzman enstitüye bırakılan bilimsel ilgi alanının disiplin merkezi düzeninden elimine edilmesi anlamına gelir; yani deyim yerindeyse bunlar özele inerler, marjinalize olurlar ve teoride olmasa bile pratikte, genel yönden daha fazla bir önem kazanma olanağından yoksun kalırlar; böylece ana bilim dalı bu konularla daha fazla kafa yormaktan kurtulur. Ve Holocaust tarihiyle ilgili uzmanlık çalışmalarının hacmi, derinliği ve niteliği çarpıcı bir biçimde arttığı halde modern tarihe verilen önem içindeki payı ve ona yönelen ilgi oranı artmamaktadır; yalnız ne var ki, hatırı sayılır uzunlukta bir bilimsel kaynaklar listesi ekleyerek esaslı bir Holocaust analizi yapmaktan muaf tutulmak şimdi daha kolaydır.

Öteki süreç ise daha önce değindiğimiz, halkın bilincinde çökelmiş Holocaust imajının sterilizasyonudur. Halkın Holocaust’a ilişkin bilgisi çoğunlukla anma törenlerinden ve törenleri çekici ve meşru kılan ağır başlı nutuklardan gelir. Ama bu tür fırsatlar diğer bakımlardan önemli olmalarına karşın Holocaust deneyiminin -ve özellikle de onun daha çirkin ve rahatsız edici yönlerinin- derin analizlerine pek olanak sağlamazlar. Bu zaten epey sınırlı sayıdaki analizlerin daha da azı, uzman olmayan ve herkesin ulaşabileceği haber medyasının hizmet ettiği kamu bilincine ulaşabilir ancak.

Soruların en korkuncunun -“Böyle bir dehşet nasıl mümkün olabilir? Dünyanın en uygar bölgesinin ortasında bu nasıl olabilir?” sorusunun- yanıtını düşünmeye çağrıldığında, kamuoyunun rahatının kaçıp kafasının karıştığı enderdir. Suçla ilgili tartışmalar, sebep analizlerinin bir maskeli balosu biçimindedir; şiddetin kökenleri, denir, Hitler’in takıntılarında, onun uşaklarının kayıtsız şartsız ita-atkrlığında, taraftarlarının acımasızlığında ve onun fikirlerinin yaydığı ahlak bozukluğunda aranmalıdır, oradadır; belki biraz daha ileri gidersek, bu nedenler Alman tarihindeki kendine has bazı dönüşümlerde ya da sıradan Alman’ın kendine özel -onların ancak açık ya da gizli antisemitizmi varsayılarak beklenecek bir tavır olan- ahlaki kayıtsızlığında da bulunabilir. “Böyle bir şeyin nasıl mümkün olabilir-

ğini anımsamaya çalışmaların” istediğinizde çoğu kez yanıt olarak Üçüncü Reich denen iğrenç devlet ve Nazi canavarlığı ya da inandığımız ya da inanmaya teşvik edildiğimiz üzere, “gezegenin yapısına, ilkelere karşı olan”² bir şeyi kasteden “Alman illeti”nin diğer yönleriyle ilgili bir ifşaatlar nakaratı gelir. Ayrıca Nazizmin canavarlığını ve bunun sonuçlarını tümüyle kavradığımızda “Nazizmin Batı uygarlığında açtığı yarayı iyileştirmek değilse de, dağlamak olanaklı mıdır acaba?”³ denir. Bu ve benzeri görüşlerin (sahiplerince kastedilmese de) olası yorumlarından biri, Almanya’nın, Almanların ve Nazilerin ahlaki ve maddi sorumluluğu kabul edilirse sebep araştırmasının tamamlanacağıdır. Bunun nedenleri, Holocaust gibi, belirli bir yerde ve sınırlı (bugün ne yazık ki sona ermiş) bir zamanda kalmıştır.

Sonuçta suçun açıklanmasını mutlaka suçun *Almanlığı* üzerine odaklama girişimi aynı zamanda herkesi, özellikle de diğer *her şeyi* aklama çabasıdır. Holocaust’un faillerinin, uygarlığımızın -dehşet verici ama meşru bir ürünü değil de- bir yarası, bir illeti olduğu yolundaki ima, yalnızca kendini temize çıkarmanın moral rahatlığını değil, ahlaki ve politik yönden mücadeleye son vermenin uğursuz tehdidini de beraberinde getirir. Tüm bunlar “orada” -başka bir zamanda, başka bir ülkede- oldu. “Onlar” ne denli suçlanırsa, geri kalan “bizler” o ölçüde güvenli oluruz ve bu güvenliği korumak için daha az şey yapmak zorunda kalırız. Suçun dağılımı, nedenlerin bulunduğu yerlerle özdeşlik gösterdiği anda, böylesine gurur duyduğumuz yaşam tarzlarımızın masumiyetinden ve akli başındalığından kuşku duymak gerekmez artık.

Bunun genel sonucu, paradoksal olarak, Holocaust anısındaki acı veren iğneyi çekip çıkarmaktır. Holocaust’un bugünkü yaşama tarzımız hakkında -güvenliğimiz için bel bağladığımız kurumların niteliği hakkında, kendi yaptıklarımızın, benimsediğimiz ve normal saydığımız etkileşim biçimlerimizin doğruluğunu sınıadığımız ölçütlerin geçerliliği hakkında- içerdiği mesajlar sesini duyuramaz, dinlenmez ve alınmadan kalır. Uzmanlar tarafından açıklık getirilmiyor, konferans çevrelerinde tartışılmıyorsa, başka yerlerde duyulması çok daha zordur ve dışardan bakan herkes için bir giz olarak kalır. Bugüne dek

çağdaş bilinçte (en azından ciddi bir şekilde) yer etmemiştir. Daha da kötüsü, çağdaş yaşam pratiğini henüz etkilemiş değildir.

Bu çalışma, korkunç bir kültürel ve siyasi önem taşıyan, bu koşullarda çok gecikmiş gibi görünen bir görevin, Holocaust olayından alınacak sosyolojik, psikolojik ve siyasi dersleri çağdaş toplum kurumlarının ve üyelerinin özbilincine ve yaşam pratiğine taşımak görevinin yerine getirilmesine küçük ve mütevazı bir katkıyı amaçlamaktadır. Bu çalışma Holocaust tarihinin yeni bir açıklamasını sunmuyor; bu yönde tümüyle, yararlanmak için elimden geleni yaptığım ve sonsuz borçlu olduğum en son uzman araştırmalarının hayranlık uyandıran yeterliliğine güveniyor. Buna karşılık bu çalışma, sosyal bilimlerin (ve ayrıca olabildiğince sosyal pratiklerin) en merkezinde yer alan birçok konuda Holocaust olayının açığa çıkardığı olguların, eğilimlerin ve gizli potansiyellerin karşısında gerekli hale gelen revizyonlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. *Bu çalışmadaki birçok araştırmanın amacı uzmanların bilgisine katkıda bulunmak ve sosyal bilimcilerin kafasını kurcalayan bazı marjinal düşünceleri zenginleştirmek değil, uzmanların bulgularını sosyal bilimlerin genel kullanım alanına katmak; onları, sosyolojik alandaki sorgulamaların ana konularıyla ilişkilerini gösterecek tarzda yorumlamak; onları disiplinimizin ana yatağına kazandırmak ve böylece onları bugünkü marjinal konumlarından alıp sosyal teorinin ve sosyoloji pratiğinin ana akımına yükseltmektir.*

Bölüm 1, Holocaust araştırmalarının getirdiği, teorik yönden can alıcı, pratik yönden yaşamsal önemde bazı yayınlara karşı sosyolojik tepkilerin (ya da daha doğrusu, bu tepkilerin dikkat çekici kıtlığının) genel araştırmasıdır. Bu yayınların bazıları daha sonraki bölümlerde ayrıca ve daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Ve 2. ve 3. bölümlerde, modernizasyonun yeni koşullarında sınır çizme eğilimlerinin yarattığı gerginlikler, geleneksel düzenin çöküşü, modern ulusal devletlerin güçlenmesi, modern uygarlığın bazı özellikleri arasındaki bağlantılar (bunlar arasında en belirgin olan sosyal mühendislik heveslerinin meşrulaştırılmasında bilimsel retoriğin rolü), halklararası karşıtlıkların ırkçı biçiminin çıkışı ve ırkçılıkla soykırım projeleri-

nin birlikteliği incelendi. Holocaust'un, modernliğe özgü kültürel eğilimlerin ve teknik başarıların oluşturduğu bağlam dışında anlaşılamayacak, karakteristik bir modern fenomen olduğu öne sürülmekte; 4. bölümde, Holocaust'un öbür modern fenomenler arasındaki statüsünün benzersizliği ve normallüğünün gerçekten diyalektik bileşimi sorunuyla yüz yüze gelmeye çalıştım. Sonunda *Holocaust'un, aslında gayet olağan ve alışılmış etkenlerin, daha önce benzerine rastlanmamış bir şekilde rastlaşmasının sonucu olduğu ve bu rastlaşmanın suçunun büyük ölçüde, sahip olduğu şiddet araçları tekeliyle ve cüretkâr mühendislik tutkularıyla siyasal devletin -tüm siyasetdışı güç kaynaklarının ve toplumsal özyönetim kurumlarının adım adım güçsüzleştirilmesi sonucu- toplumsal denetimden kurtulmasında olduğu* yargısına vardım.

5. bölüm, “konuşulmadan kalmasını yeğlediğimiz”⁴ şeylerden birini incelemek gibi, kazanım getirmeyen, zahmetli bir görevi özel bir şevkle üstleniyor, yani kurbanların kendi kendilerini kandırmada işbirliği yapmalarına izin veren ve uygarlaşma süreçlerinin o öğünülen, onurlandırıcı ve ahlak dersi verici etkisinin tersine, zorlayıcı otoritenin gittikçe insanlıktan çıkarıcı etkisini uygun kılan modern mekanizmaları inceliyor. Holocaust'un “çağdaş ilişkileri”nden biri, yani modern bürokrasiyi mükemmelleştirmek için geliştirilmiş otorite biçimiyle yakın bağlantısı 6. bölümün konusudur -Milgram ve Zimbardo'nun yaptığı, çok önemli sosyo-psikolojik denemelerin ek bir yorumu. Teorik sentez ve sonuç görevini yerine getiren 7. bölüm, sosyal teorinin üstün durumdaki versiyonlarında ahlakın bugünkü statüsünü araştırıyor ve onun -sosyal açıdan (fiziksel ve manevi) uzaklığın, açığa çıkan, toplumsal olayları etkileme kapasitesi üzerine eğilen- radikal bir revizyonunu savunuyor.

İncelenen konuların çok farklı olmasına karşın, tüm bölümlerin aynı yöne yöneleceğini ve tek bir ortak mesajı destekleyeceğini umuyorum. *Bunların hepsi Holocaust'tan alınacak derslerin, bizim modernite ile uygarlaşma süreci ve etkileri teorimizin ana akımı* tarafından özümsemesinden yana argümanlardır. Bunların tümü Holocaust deneyiminin, üyeleri olduğumuz toplumla ilgili, can alıcı önemde bil-

giler içerdği inancından yola çıkmaktadır.

Holocaust, çağdaşlaşmanın görmezden geldiği, önemsemediği ya da çözemediği eski eğilimlerle modern gelişmenin bizzat yarattığı mantıklı ve etkili eylemin güçlü araçları arasında, daha önce görülmemiş bir rastlaşmadır. Bunların rastlaşması eşi görülmemiş de olsa ve ender rastlanır durumların bir bireşimini gerekli kılmış da olsa, o rastlaşmada bir araya gelen faktörler her yerde her zaman bulunabilen, “normal” faktörlerdi ve bugün de hâlâ öyledirler. Holocaust’tan sonra bu faktörlerin korkunç potansiyellerini ortadan kaldırmak için yapılanlar yeterli değildir ve bunların olası ürkünç sonuçlarını önlemek için yapılanlar ise daha da azdır. Her iki konuda da, daha çok şeylerin yapılabileceğine -ve kesinlikle yapılması gerektiğine- inanıyorum.

Bu kitabı yazarken Bryan Cheyette’in, Shmuel Eisenstadt’ın, Ferenc Feher’in, Agnes Heller’in, Lukasz Hirsizowicz’in ve Victor Zaslavsky’nin eleştirisi ve öğütlerinden büyük ölçüde yararlandım. Onların bu sayfalarda, düşüncelerinin ve esinlerinin marjinal bir tanıklığından daha fazla şeyler bulacaklarını umarım. Anthony Giddens’e ise, bu kitabın art arda gelen versiyonlarını ilgiyle okuduğu, değerli eleştirileri ve çok değerli öğütleri için, çok daha fazla şey borçluyum. Editörlükteki özeni ve sabrı için David Roberts’a şükranlarımı sunuyorum.

Okuyucuya Not

Ciltli kitapta “Ahlakın Toplumsal Manipasyonu: Ahlaklaştırıcı Etkiler, Adiaphorize* Edici Eylem” başlıklı yeni bir ek vardır. Bu metin, yazarın, *Modernite ve Holocaust*’un 1989 yılı “Avrupa Amalfi Sosyoloji ve Sosyal Teori Ödülü”nü aldığı sırada yaptığı konuşmadır.

* Adiaphora - aldrış edilmeyen, ahlaki yönden kayıtsız kalınabilir olan.

Giriş

Holocaust Sonrası Sosyoloji

*

Şimdi uygarlığın maddi ve manevi ürünleri arasında ölüm kampları ve Muselmänner de var.*

Richard Rubenstein ve John Roth,
Approaches to Auschwitz

Holocaust'un önemini, uygarlık, modernite ve modern uygarlık kuramı açısından sosyoloji için azaltmanın, yanlış anlamamanın ya da omuz silkip geçmenin iki yolu var.

Birinci yol, Holocaust'u Yahudilerin başına gelmiş bir şey, *Yahudi* tarihine ait bir olay diye sunmaktır. Bu, Holocaust'u benzeri olmayan, karakteristik olmadığı için dert etmeye değmeyen, sosyolojik yönden önemsiz bir şeye indirger. Bu tarzın en yaygın örneği, Holocaust'un -etnik ya da dinsel önyargıların ve saldırıların büyük ve derin envanteri içinde hiçbir şeyle kıyaslanamayan, kendi içinde benzersiz bir fenomen olan- Avrupa Hristiyan antisemitizminin doruğa çıktığı nokta olarak sunulmasıdır. Antisemitizm, önceli bulunmayan sistematikliği, ideolojik keskinliği, uluslarüstü ve ülkelerüstü yayılışı,

*Muselmänner (Alm.): Müslümanlar. (y.n.)

yerel ve evrensel kaynakların ve dalların benzersiz bir karışımı oluşu nedeniyle, tüm öteki kolektif karşıtlıklardan ayrı durur. Holocaust, deyim yerindeyse, antisemitizmin başka araçlarla sürdürülmesi olarak tanımlandığı sürece “tek parçalı küme” (one item set) olarak; meydana geldiği toplumun *patolojisini* belki biraz aydınlatabilen, ama bu toplumun *normal* durumu hakkındaki anlayışımıza hemen hiçbir şey katmayan bir ilk ve son olay olarak görünecektir. Modernleşmenin tarihsel eğilimi, uygarlaşma süreci ve sosyolojik araştırmanın ana konuları hakkındaki ortodoks anlayışta önemli bir revizyona pek gerek oluşturmayacaktır.

Görünürde bunun tersi yöne yönelen, ama pratikte yine aynı hedefe götüren ikinci yol ise Holocaust’u büyük ve bilinen bir sosyal fenomenler kategorisinin aşırı bir vakası olarak sunmaktır; elbette iğrenç ve itici ama birlikte yaşayabileceğimiz (ve yaşamamız gereken) bir kategoridir bu. Onun kimi zaman gerileyip kimi zaman öne çıkması ve her yerde her zaman bulunması yüzünden, ama hepsinden de öte, modern toplumun hep onu geri püskürtmek ve belki de tümüyle ezip yok etmek için düzenlenmiş bir örgütlenme olması ve hep öyle kalacak olması nedeniyle onunla birlikte yaşamak zorundayızdır. Böylece Holocaust, birçok “benzer” çatışma, önyargı ya da saldırganlık vakalarını kapsayan büyük bir sınıfın (en önde gelen de olsa) türlerinden biri olarak sınıflandırılır. Daha da kötüsü Holocaust’a ilişkin insan türünün ilkel ve kültürle bastırılabilen “doğal” bir eğilimine gönderme yapılmaktadır -Lorenz’in “içgüdüsel saldırı”sı ya da Arthur Koestler’in “neo-korteksin, beynin eskiden kalma duyguların egemen olduğu bölümünü denetleyememesi” gibi¹. Holocaust’tan sorumlu faktörler toplum öncesi ve kültürel tedaviye karşı dirençli oldukları için sosyolojik ilgi alanından fiilen çıkartılmıştır. Sonuçta Holocaust en korkunç ve uğursuz -ama yine de teorik yönden özüksenebilir- bir soykırım kategorisine sokulmuş ya da bunun dışında, geniş ve tümüyle bilinen bir etnik, kültürel ya da ırksal baskı ve zulümler sınıfında eritilivermiştir.²

Bu yollardan hangisine gidilirse gidilsin, sonuçlar büyük ölçüde aynıdır. Holocaust, hat değiştirilerek tarihin bildik eğilimlerinden bi-

rine oturtulmuştur:

Bu açıdan bakılırsa ve (din adına yapılan haclı seferleri, Albigen-
sis mezhebindekilerin katledilmesi, ...* ve hatta İngilizlerin
Boerler Savaşları sırasındaki icadı olan toplama kampları gibi) di-
ğer tarihsel vahşetler yeterince anımsanırsa, Holocaust'u "benzer-
siz" -ama yine de normal- olarak görmek gayet uygun hale gelir.³

· Ya da Holocaust'un izi, yüzlerce yıllık gettoların, yani meşru tec-
rit yerlerinin çok iyi bilinen kayıtlarına, pogromlara** ve Hristiyan
Avrupa'nın Yahudilere yapmış olduğu zulümlere dek sürülür - ve
böylece etnik ve dinsel kinin, eşine rastlanmamış derecede dehşetli
ama yine de tümüyle mantığa uygun bir sonucu olarak açıklanır. Han-
gi yol olursa olsun, bomba etkisiz hale getirilmiştir; toplumsal teori-
mizde büyük bir revizyona aslında gerek yoktur; modernlik ile ondaki
açığa çıkmamış ama yine de hep fazlasıyla var olan potansiyel ve
onun tarihsel eğilimi ile ilgili görüşlerimiz başkaca derinlemesine in-
celeme gerektirmez; çünkü sosyolojinin bugüne dek geliştirdiği
yöntemler ve görüşler bu sorunla baş etmeye -onu "açıklama"ya,
"ondan bir anlam çıkarma"ya, anlamaya- rahatlıkla yeterlidir. Genel
sonuç, teorik bir gönül rahatlığıdır. Gerçekten modern toplum modeli
eleştirisini haklı çıkartacak sosyolojik uygulamanın teorik çatısı ile
pragmatik meşruluğuna bunun kadar hizmet eden bir başka şey ger-
çekleşmemiştir.

Şimdiye dek bu gönlü rahat, kendinden hoşnut yaklaşıma itiraz
eden önemli sesler çoğunlukla tarihçilerden ve teologlardan çıktı. Sos-
yologlar bu sesleri pek dikkate almadılar. Tarihçilerin ortaya koyduğu
çok büyük sayıdaki çalışma ile ve gerek Hristiyan gerekse Yahudi
teologlar arasındaki tartışmalarla kıyaslanınca profesyonel sosyolog-
ların Holocaust araştırmalarına katkısı marjinal ve önemsenmeyecek
düzeyde kalır. Bugüne dek tamamlanmış olan sosyolojik çalışmalar
kuşku bırakmayacak bir şekilde, *Holocaust'un sosyolojinin konumu*

* Yazarın verdiği Türkiye'yi de içeren benzer bir örnek, düşünceye konulan ya-
saklar nedeniyle sakıncalı görülerek kullanılmamıştır. (y.n.)

** Rusya'da, özellikle Yahudilere uygulanan kitlesel katliamlar.(ç.n.)

hakkında söyleyeceği şeylerin, bugünkü haliyle sosyolojinin Holocaust hakkındaki bilgilerimize katabileceğinden daha fazla olduğu yolumdadır. Bu uyarıcı olguya sosyologlarca henüz dönüp bakılmamış, verilen tepki ise çok daha az olmuştur.

Sosyoloji dalının “Holocaust” denen olayla ilgili görevine yönelik anlayış tarzını belki de en iyi ifade eden, bu dalın en önde gelen temsilcilerinden biri olan Everett C. Hughes’dır:

Nasyonal Sosyalist Hükümet tarihteki “pis iş”inin en büyük bölümünü Yahudilere uygulamıştır. Böyle bir olayla ilgili can alıcı sorular şunlardır: (1) Böyle bir işi fiilen uygulayan insanlar kimlerdir ve (2) diğer “iyi” insanların, onların bunu yapmalarına izin verdikleri koşullar nelerdir? Bize gereken, onların iktidara yükselmekte olduğunu gösteren belirtiler hakkında daha iyi bilgiler ve onları iktidardan uzak tutmak için daha iyi yollardır.⁴

Hughes, sosyolojik uygulamanın oturmuş ilkelerine sadık kalarak bu sorunu, “pis iş”in faillerinin sergiledikleri kendine has davranışsal eğilimlerle arasında akla yatkın bir bağlantı bulunan (belirleyici olarak) psiko-sosyal etmenlerin özel bileşenini açığa çıkarma, öteki bireylerde bu eğilimlere karşı (oluşan değil de oluşması umulan) direnci azaltan bir başka etkenler grubunu sıralama ve sonunda akılcı (rationally) bir biçimde örgütlenmiş, nedensel yasalar ve istatistik olasılıklarla yönetilen bu dünyamızda, onun sahiplerini “pis” eğilimlerin ortaya çıkmasından, kendilerini gerçek davranışlarıyla ifade etmelerinden ve meşum “pis” sonuçlara ulaşmalarından korumasına izin veren bir miktar açıklayıcı-öndeyici bilgi edinme meselesi olarak görüyor. Sözü edilen bu görevlerin sonuncusuna, tahminen, dünyamızı akılcı bir şekilde örgütlenmiş, yönetilebilir ve “denetlenebilir” kılan, aynı uygulama biçimiyle ulaşılabilecektir. Bize gerekli olan, toplumsal mühendisliğin eski -ve güvenilirliğini asla yitirmemiş- etkinliği için daha iyi bir teknolojidir.

Holocaust araştırmalarına sosyolojik yönden açık katkıların bugüne dek en dikkati çekenini olan çalışmasında Helen Fein⁵, Hughes’in öğüdünü sadakatle izlemiştir. Fein, görevini, Nazi egemenliğindeki Avrupa’nın birçok milliyetçi devletindeki Yahudi kurbanların ya da

sağ kurtulanların yüzdesiyle bazı psikolojik, ideolojik ve yapısal değişkenlerin birbiriyle güçlü bir bağlantı içinde olduğunu ayrıntılarıyla açıklamak olarak tanımlıyor. Fein, tüm ortodoks standartlara göre en etkileyici araştırmayı gerçekleştirmiştir. Ulusal toplulukların özellikleri, yöredeki antisemitizmin şiddeti, Yahudilerin öteki kültürden etkilene ve onlara asimile olma derecesi, ortaya çıkan toplumlararası dayanışma, tüm bunlar dikkatlice ve doğru bir şekilde endekslenmiş, böylece benzerlik ve paralellikler uygun bir şekilde ölçülebilmiş ve ilişkileri kontrol edilebilmiştir. Varsayılan kimi bağlantıların var olmadığı ya da en azından istatistik yönden önemsiz olduğu, (örneğin dayanışmanın olmaması ile “halkın ahlaki sınırlamaların dışına çıkması” olasılığı arasındaki ilişki gibi) diğer bazı kuralların ise doğrulandığı görülmüştür. Ama Fein’in kitabında ortodoks sosyolojiye özgü zayıflıkların istemeden açığa çıkmasının nedeni, özellikle, yazarın kusursuz sosyolojik becerileri ve bunları uygulamadaki ustalığıdır. Sosyoloji söyleminin bazı temel ama sözü edilmeyen varsayımlarını değiştirmeksizin, Fein’in yaptığından, yani Holocaust’u insan davranışının, normal olarak tuttuğu uygarlığın sapının geçici bir süre boşta kalmasına yol açan toplumsal ve psikolojik etmenlerin özel sıralanışını nözgün ama tümüyle belirlenmiş ürünü olarak görmekten başkası yapılamaz. Böyle bir görüşle bakıldığında Holocaust deneyiminden (açıkça olmasa da imayla) tam ve net bir şekilde çıkarılacak bir şey varsa, o da toplumsal örgütlenmenin, *toplum öncesi* ya da toplum karşıtı (pre or anti-social) bireylerin davranışlarına egemen olan insanlıkdışı dürtüler üzerindeki insanlaştırmacı ve/ya da akılsallaştırmacı (bu iki kavram eşanlamlı olarak kullanılmış) etkisidir. İnsan davranışında ahlaki güdü olarak ne varsa toplum tarafından üretilmiştir. Toplumun işleyişi *bozulduğu* anda bunlar çözülür. “Toplumsal düzenin ortadan kalktığı bunalımlarda, insanlar -sosyal kurallardan bağımsız olarak- başkalarına zarar verme olasılığını düşünmeksizin tepki verebilir.”⁶ Yani etkin bir toplumsal düzenin varlığı böyle bir saygısızlığı olanaksız kılar. Toplumsal düzenin -ve düzen koyma heveslerini, daha önce hiç duyulmamış sınırlara dek zorlamak amacıyla ünlü modern uygarlığın- baskısı, aslında insanda var olan hayvanın başıboş bencilliğinin ve doğuştan gelen vahşiliğinin üzerine ahlaki sınırlama

ların geçirilmesidir. Ortodoks sosyoloji Holocaust'un gerçeklerini bir bilim dalı olarak tanımladığı metodolojinin değirmeninde işleyerek "olayın gerçekleri"nden çok kendi peşin hükümlerine bağlı bir mesaj verebilir yalnızca: Holocaust'un, modernliğin bir ürünü değil de bir hatası olduğu mesajını.

Holocaust hakkındaki bir diğer dikkate değer çalışmada Nechama Tec, toplumsal spektrumun karşı tarafını araştırmak istemiştir: Kurtaranları -yani "pis iş"in yapılmasına izin vermemiş, yaşamlarını evrensel bencillik dünyasında acı çekenlere adanmış, kısacası, ahlaksız koşullarda ahlaklı kalmış insanları. Sosyolojik aklın kurallarına sadık kalan Tec, zamanın tüm standartlarına göre sapkın olan bu davranışın toplumsal belirleyicilerini bulmak için çok uğraştı. Bayan Tec, saygın ve bilgili her sosyologun araştırma projesine kesinlikle katacağı her varsayımı teker teker sınaı. Bir yana koyduğu "yardıma hazır olma" durumu ile öte yana koyduğu sınıfsal, eğitimsel, mezhepsel ya da bir partiye bağlı olmakla ilgili birçok faktör arasındaki ilişkileri -var olmadığını bulmak için- inceledi. Kendisinin -ve sosyoloji eğitimi almış okurlarının- beklentilerine karşın Tec, varabileceği tek sonuca varmak zorundaydı: "Bu kurtarıcılar kendileri için doğal olanı yaptılar - onlar kendiliğinden zamanlarının dehşetinin üzerine azimle gidebilirlerdi."⁷ Başka bir deyişle kurtarıcılar, kendi doğal yapıları böyle olduğu için kurtarmaya istekliydiler. "Toplumsal yapı"nın her köşesinden ve bölümünden geliyorlardı; bu nedenle ahlaki davranışın "toplumsal belirleyicileri" oldukları yalanına meydan okuyorlardı. Bir fark varsa, bu, belirleyicilerin katkısı, kurtarıcıların acı çeken başka insanlara yardım etme dürtülerini yok edememelerinde gösteriyordu kendini. Tec, konunun can alıcı noktasının keşfine birçok sosyologdan çok daha fazla yaklaşmıştı: "Biz sosyologlar Holocaust hakkında ne söyleyebiliriz ki?"den ziyade "Holocaust'un bizimle ve çalışmamızla ilgili olarak söylemesi gerekenler nelerdir?"

Bu soruyu sormanın gerekliliğinin, her ne kadar bu Holocaust mirasının hem en acil hem de en alçakça savsaklanmış kısmı olarak görünse de, sonuçları dikkatle göz önüne alınmalıdır. Çünkü benimsenmiş sosyolojik görüşlerin açıkça iflasına aşırı tepki gösterilmesi çok

kolayca gerçekleşebilir. Holocaust deneyimini teorik bir işlev bozukluğu (esasen yabancı, mantıkdışı etkenleri baskı altına alamayan modernleşme, duygusal ve saldırgan dürtülere boyun eğdiremeyen uygarlaşma baskıları, çarpık ve sonuçta yeterli miktarda ahlaki motivasyon üretemeyen toplumsallaşma) çerçevesi içinde tutma umudu kalmayınca, teorik kördüğümünden “açıkça” bir çıkış arama gibi bir yola sapılabilir; Holocaust modern uygarlığın bir “görünüm”ü, onun “doğal”, “normal”, (kimbilir, belki de *ortak*) ürünü, “tarihsel eğilim”i olarak ilan edilebilir. Bu çalışmada Holocaust, (modernliğin taşıdığı bir *olasılık* olarak bilinmek yerine) modernleşmenin *doğruluğu* (truth) - bu, “büyük yalan”dan çıkarı olanların dayattığı ideolojik formülle ancak yüzeysel olarak gizlenmiş doğruluğu- statüsüne yükseltilecektir. Zıt bir şekilde, bu görüş (bunu dördüncü bölümde daha detaylı inceleyeceğiz) Holocaust’un tarihsel önemini sözde yükseltmekle onun önemini azaltmaktan başka bir şey yapamaz; soykırımın dehşeti, modern toplumun kuşkusuz her gün -ve bol miktarda- yarattığı diğer acılardan fiilen ayırt edilemez hale gelmiş olacaktır çünkü.

Modernliğin Sınanması Olarak Holocaust

Birkaç yıl önce *Le Monde*’dan bir gazeteci, eski uçak kaçırma kurbanlarından bir örnek grupla söyleşi yapmıştı. Bulduğu en ilginç şeylerden biri, rehin alınma deneyiminin ölümcül tehlikesini birlikte atlatmış çiftlerle boşanma olayına anormal derecede sık rastlanmamasıydı. Kafası karışan gazeteci, boşanmış kişilerin verdikleri kararın nedenlerini araştırdı. Görüştüklerinin çoğu, uçak kaçırma olayından önce boşanmayı asla düşünmemiş olduklarını söylediler. Ama o dehşetli olay sırasında “gözleri açılmış” ve “eşlerini yeni bir ışık altında görmüşlerdi.” Her zamanki iyi kocalar yalnızca kendi midelerini düşünen bencil yaratıklar olduklarını “göstermişler”, cesaretli işadamları iğrenç korkaklıklar yapmışlar, becerikli “hayat adamları” darmadağın olmuşlar ve çektikleri cehennem azabından sızlanmanın dışında pek bir şey yapmamışlardı. Gazeteci kendi kendine sordu: bu Janusların*, her birinde vücut bulan bu iki yüzden hangisi maske,

* Roma mitolojisinde, başında iki tane yüzü olan kapılar tanrısı. (ç.n.)

hangisi gerçek yüz? Sonunda, sorunun yanlış sorulduğu kararına vardı. Bu iki yüzden hiçbirisi ötekinden “daha gerçek” değildi. Bunların ikisi de, teröre uğramış kişinin hep taşıdığı olasılıklardı - yalnızca, farklı zamanlarda, farklı durumlarda açığa çıkarlardı. “İyi” yüz, yalnızca, normal koşullar onu ötekine tercih ettiği için normal görünüyordu. Ama öteki, normalde görünmemesine karşın yine de hep vardı. Ama bu bulgunun en çarpıcı yanı da, “öteki yüz”ün, uçak kaçırma macerası olmasa belki sonsuza kadar gizli kalacağıydı. Eşler, tanıyor gibi göründükleri, tanıdıkları kadarından hoşlandıkları kişilerdeki, bazı beklenmedik ve olağandışı durumların hep açığa çıkarabileceği çirkin niteliklerden habersiz, evliliklerinden hoşnut olmaya devam edeceklerdi.

Daha önce Nechama Tec’in çalışmasından aktardığımız paragraf şu sonuçla bitiyor: “Holocaust olmasaydı bu yardımseverlerin çoğu kendi ayrı yollarında gidecek, kimileri hayır işleri yapmaya devam edecek, kimileri de sade, mütevazı bir yaşam sürdürecekti. Onlar, çevrelerindekiilerden genelde pek ayırt edilemeyen, gizli kalmış kahramanlardı.” Bu çalışmanın en güçlü (ve inandırıcı bir şekilde) savunulan sonucu, olağandışı bir durum karşısında bireyin özverili mi yoksa korkakça mı davranacağını gösteren işaretleri ya da belirtileri ya da göstergeleri önceden tanımanın, yani onların nasıl ortaya çıkacağını, ortaya çıkmalarını gerektiren ya da yalnızca “uyaran” koşulların dışında belirlemenin olanaksızlığıdır.

John R. Roth, sorununuzla doğrudan ilişkili olarak gerçekliğe karşı aynı potansiyel konusunu getirmiştir. Birincisi, ikincinin henüz açığa çıkmamış halidir; ikincisi ise birincinin gerçekleşmiş -ve dolaşısıyla deneyerek varılabilen- halidir:

Nazi iktidarı galip gelip de olması gerekenleri belirleme yetkisine sahip olsaydı, Holocaust’ta hiçbir doğa yasasının çiğnenmediği ve Tanrıya ve insanlığa karşı hiçbir suçun işlenmediği kanısına varacaktı. Gerçi köle emeği kullanımının sürdürülmesi mi, genişletilmesi mi, yoksa bırakılması mı gerektiği bir sorun teşkil edecekti.. Bu hükümler akılcı zeminde alınmış olacaktı.⁸

Holocaust’la ilgili kollektif anılarımıza sinmiş, sözü edilmeyen

dehşet, Holocaust'un bir hatadan, ilerlemenin normalde doğru giden yolunda bir sapmadan, uygar toplumun normalde sağlıklı yapısındaki bir kanser tümöründen daha fazla bir şey olmamasından, yani kısaca Holocaust'un, modern uygarlığa ya da (ya da bizim öyle düşünmekten hoşlandığımız üzere) onun temsil ettiği her şeye karşı bir antitez olmamasından duyulan (ve bu anıyla korkmadan yüzleşmekten kaçınmak gibi bunaltıcı bir istekle bağlantısı rastlantıdan daha çok olan) sıkıcı bir kuşkudur. Holocaust'un, bizim bilinen yüzüne böylesine hayran olduğumuz modern toplumun ancak diğer yüzünü açığa çıkarmış olmasından (kabul etmesek de) kuşkulunuz. Ve tabii iki yüzün tamamen ve olduğu gibi, aynı bedene bağlı olmasından da. Belki de en çok korktuğumuz, her iki yüzün de metal bir paranın iki yüzü gibi, diğeri olmadan var olamayacağıdır.

Korkunç gerçeğin tam eşiğine dek gelip dururuz sık sık. Ve Henry Feingold, Holocaust olayının uzun ve genellikle masum modern toplum tarihinde gerçekten yeni bir gelişme, sözde zararsız hale getirilmiş bir virüsün yeni bir habis türünün ortaya çıkması gibi, hiç ummadığımız ve tahmin etmediğimiz bir gelişme olduğunda diretiyor:

Kesin Çözüm* (The Final Solution) Avrupa sanayi sisteminin çarpıklaştığı, Aydınlanma'nın asıl amacı olan yaşam düzeyini yükseltmek yerine kendini tüketmeye başladığı önemli anı işaret eder. Oysa Avrupa'nın dünyaya egemen olması, sanayi sistemi ve ona bağlanmış yaşam felsefesi sayesindeydi.

Sanki dünyaya egemen olmak için gereken ve kullanılan beceriler Kesin Çözüm'ün etkisini sağlamak için gerekenlerden nitelik olarak farklıymış gibi. Ve Feingold yine de gerçeğe korkmadan bakıyor:

Yani [Auschwitz] modern fabrika sisteminin sıradan bir uzantısıydı. Mal üretmek yerine, hammadde insanlardı ve son ürün ise ölümdü; yöneticinin üretim çizelgesinde, günde şu kadar birim diye özenle belirtilmişti. Modern fabrika sisteminin en önemli sim-

* Yahudilerin yakılarak yok edilmesi. (ç.n.)

gesi olan bacalar insan etinin yakılmasıyla oluşan keskin dumanlar püskürtüyordu. Modern Avrupa'nın son derece akıllıca düzenlenmiş olan demiryolu ağı, fabrikalara yeni bir tür hammadde taşıyordu. Tıpkı öteki kargolarda olduğu gibi yapıyordu bunu. Gaz odalarındaki kurbanlar, gelişmiş Alman kimya sanayi tarafından yapılmış prusik asit tabletlerinden üretilen zehirli gazları soluyordu. Mühendisler krematoryumları* düzenlediler; yöneticiler de daha geri kalmış ulusların imreneceği bir heyecan ve verimle çalışacak bir bürokrasi sistemi düzenlediler. Genel plan da çarpıklaşmış modern bilimsel ruhun bir yansımasıydı. Tanık olduğumuz, toplumsal mühendisliğin büyük bir şemasından başka bir şey değildi...⁹

Gerçekte Holocaust'u oluşturan her "bileşen" -onu mümkün kılan şeylerin hepsi- normaldi; ama bu "normal", bildik anlamda, çok önceleri tam olarak tanımlanmış, açıklanmış ve üzerinde uzlaşılmış büyük bir fenomenler sınıfından bir başka örnek anlamında değil de (tersine, Holocaust deneyimi yeni ve bilinmedikti), uygarlığımız, onu yönlendiren ruh, onun öncelikleri, onun yapısında var olan dünya görüşü hakkında bildiğimiz her şeyle tam bir birlikteliğin korunması anlamında -ve insan mutluluğunu kusursuz bir toplumda sürdürmek için elverişli yollar anlamında- bir "normal"di. Stillman ve Pfaff'ın sözleriyle:

Yaygın mal bolluğu görünümüyle kütleli üretim hattında uygulanan teknoloji ile ölüm bolluğu görünümüyle toplama kamplarında uygulanan teknoloji arasında tümüyle rastlantısal bir benzerlikten çok daha fazla bir bağlantı vardır. Bağlantıyı yadsımak isteyebiliriz; ama Buchenwald bizim Detroit'in River Rouge'u kadar Batı'mızdır. Buchenwald'ı, aslında aklı başında olan Batı dünyasının tesadüfi bir sapkınlığı olarak yadsıyamayız.¹⁰

Raul Hilberg'in Holocaust'un başarılarına ilişkin erişilmez üstünlükte, yetkin araştırmasının sonunda vardığı sonucu da anımsayalım: "İmha makinelerinin bir bütün olarak örgütlü Alman toplumundan ya-

* İnsan bedeni yakmada kullanılan fırın. (ç.n.)

pısal bir farklılığı yoktu. İmha makineleri örgütlü toplumun özel rollerinden biriydi.”¹¹

Richard L. Rubenstein, bana Holocaust’tan alınacak en büyük ders gibi gelen sonucu çıkarmış. “Holocaust” diyor, “uygarlığın ilerlemesinin tanıklığını taşıyor” O, çift anlamlı bir ilerlemeydi. Kesin Çözüm’de, sanayi potansiyeli ve uygarlığımızın göklere çıkardığı teknolojik know-how, daha önce görülmemiş büyüklükte bir görevin başarıyla üstesinden gelerek yeni doruklara tırmandı. Ve aynı Kesin Çözüm’de toplumumuz bize, onun bugüne dek bilinmeyen kapasitesini ortaya serdi. Teknik verimliliğe ve iyi tasarıma saygıyı ve hayranlığı öğretmişse de, uygarlığımızın getirdiği maddi ilerlemeye övgü düzerken onun gerçek potansiyelini küçümsediğimizi kabul etmekten başka çaremiz yok.

Ölüm kampları dünyası ve onun yarattığı toplum, Yahudi-Hristiyan uygarlığın gittikçe kararmakta olan gece tarafını açığa çıkarmaktadır. Uygarlık kölelik, savaşlar, sömürü ve ölüm kampları anlamına gelir. Ama tıbbi hijyen, yüce dinsel idealler, güzel sanatlar ve nefis müzik anlamına da gelir. Uygarlıkla vahşi barbarlığın birbirinin antitezi olduğunu düşünmek yanlıştır... Günümüzde, dünyamızın diğer çoğu yönü gibi, barbarlık da eskisine göre çok daha etkili uygulanır bir hale geldi. Barbarlık ortadan kalkmak zorunda değil ve kalkmayacak. Yaratma ve yok etme, uygarlık dediğimiz şeyin birbirinden ayrılmaz yönleridir.¹²

Hilberg bir tarihçi, Rubenstein ise bir teologdur. Sosyologların yaptığı incelemeleri büyük bir merakla tarayarak Holocaust’un önümüze koyduğu görevin aciliyetini aynı şekilde farkettiğini gösteren ifadeler aradım, Holocaust’un içerdiği kanıtlara rastlamaya ve diğer şeyler yanında bir meslek ve akademik bilginin bir parçası olarak sosyolojiye bir karşı çıkış bulmaya çalıştım. Ama tarihçilerin ve teologların yaptığı incelemelerle ölçüye vurulduğunda, akademik sosyolojinin çok büyük bir bölümü, kolektif bir unutmaya ve gözlerini kapama egzersizine benziyor daha çok. Daha birçok şeyin yanı sıra aklın kurallarının duygulardan daha yararlı olduğunu, akılsallığın (başka ne olabilir?) akıldışı (irrational) eylemden daha üstün olduğunu ya da

“kişisel ilişkiler”in son derece umutsuzca aşılandığı verimlilik talepleriyle ahlaki eğilimler arasındaki yerel çatışma gibi Holocaust’tan alınan dersler genel olarak sosyoloji kamuoyunda çok az iz bıraktı. Protestonun sesi yüksek ve serttir ama sosyoloji kurumunun duvarlarını geçememiştir henüz.

Sosyologların, sosyolog olarak, Holocaust’un kanıtlarıyla açıkça karşılaştığı çok fazla duruma tanık olmadım. Ufak çaplı da olsa böyle bir fırsat 1978 yılında Çağdaş Sosyal Sorun Araştırmaları Enstitüsü’nce¹³ düzenlenen *Holocaust Sonrası Batı Toplumu* sempozyumunda doğmuştu. Sempozyum sırasında Richard L. Rubenstein, modern toplumun eğilimleri hakkında Weber’in en çok bilinen teşhislerinden bazılarını Holocaust deneyiminin ışığı altında yeniden ele almak gibi, belki biraz fazla duygusal olmakla birlikte iyi tasarlanmış bir girişimde bulundu. Rubenstein, Weber’in bildiği, sezdiği ya da üzerinde teori ürettiği şeylerden yola çıkarak bugün bizim bildiğimiz ama doğal olarak Weber’in habersiz olduğu şeylerin en azından bir olasılık olarak (Weber’in bizzat kendisi ya da okurları tarafından) tahmin edilip edilemeyeceğini bulmayı umuyordu. Bu soruya olumlu bir yanıt bulduğunu düşünüyor ya da en azından şunu öne sürüyordu: Weber’in modern bürokrasi, akılcı ruh, verimlilik ilkesi, bilimsel zihniyet, değer yargılarını öznellik diyarına gönderme yorumlarında Nazi aşırılığını önleyebilecek hiç bir mekanizma kaydedilmemiştir; üstelik Weber’in ideal tiplerinde, Nazi devletinin yaptıklarını *aşırılık* olarak tanımlamayı gerektirecek hiçbir şey yoktur. Örneğin “Alman tıp mesleği ya da Alman teknokratları tarafından yapılan hiç bir deşet verici uygulama, değer yargılarının esastan öznel olduğu ve bilimin ise doğal olarak araçsal ve değerlerden arınmış olması gerektiği görüşüne aykırı değildir.” Önde gelen bir Weberci bilimadamı, büyük ve haklı bir üne sahip sosyolog Günther Roth hoşnutsuzluğunu gizlemeye çalışmadı: “Profesör Rubenstein’in görüşlerine tümüyle karşıyım. Tebliğinde katılabileceğim tek bir cümle bile yok.” Günther Roth herhalde Weber’in anısına bir zarar gelmesi olasılığına karşı (sanki yalnızca “tahmin” düşüncesinde, gizlenmiş bir zarar varmış gibi) sinirlendiğinden, toplantıya katılanlara Weber’in bir liberal oldu-

ğunu, anayasayı savunduğunu, çalışan sınıfların seçme hakkını onayladığını (ve sonuçta galiba, Holocaust gibi iğrenç bir şeyle ilintili olarak anılamayacağını) hatırlattı. Ama Rubenstein'in savının özünü karşılaştırmaktan kaçındı. Aynı nedenle kendisini, Weber'in modernliğin en önemli özelliği diye nitelediği ve analizine yeni ufuklar açan katkıyı yaptığı, aklın gelişme kurallarının “beklenmedik sonuçları”nı ciddi bir şekilde ele alma olanağından yoksun bıraktı. Sosyoloji geleneğinin klasiğince bize miras bırakılan algılanabilir görüntülerin “öteki yüzü”yle açıkça karşılaşma fırsatından yararlanmadı; ne de klasiklerin sahip olmadığı acılı bilginin onların şeyleri kavrayışlarında, kendi kendilerine fark edemedikleri tüm sonuçları bulmamızı sağlayıp sağlayamayacağına yönelik kafa yorma fırsatını değerlendirdi.

Günter Roth her halükarda, ortak geleneğimizin kutsanmış doğrularını aksi kanıtların yitip gitmesi pahasına savunmak için harekete geçecek tek sosyolog değildir; işin aslı, öteki sosyologların çoğunun bunu bu denli açık sözlü bir şekilde dile getirme zorunluğu duymamış olduklarıdır. Genellikle, günlük mesleki pratiğimizde Holocaust'un açıklanmayı dayatmasını dert etmeye gerek duymayız. Meslek olarak onu unutmayı ya da onu, disiplinin ana yatağına uzanma şansının olmadığı “uzmanlık ilgi” alanındaki rafa kaldırmayı hemen hemen başardık. Holocaust sosyolojik metinlerde tartışıldığında da, olsa olsa insan doğasında var olan evcilleşmemiş saldırganlığın neler yapabileceğinin acıklı bir örneğini oluşturdu ve bu saldırganlığın uygarlık baskısında bir artışla ya da başka bir problem çizme uzmanlığı hırsıyla evcilleştirilmesinin doğruluğu hakkında ahkam kesmenin bahanesi olarak kullanıldı. En kötüsü Holocaust, Yahudilerin özel bir yaşantısı, Yahudilerle onlardan nefret edenler arasındaki bir mesele (öteki dünyayla ilgisi olmayan bazı şeyler peşindeki İsrail Devleti'nin sözcüsü olan birçok kişinin payının hiç de az olmadığı bir “özelleştirme”)¹⁴ olarak anımsandı.

Bu durumun yarattığı kaygı yalnızca ve hiç de başlıbaşına mesleki nedenlere dayanmamaktadır - sosyolojinin bilimsel yetkisi ve toplumla ilişkisi açısından zararlı olabilirse de. Bu durumu çok daha faz-

la rahatsız edici kılan, “bunun, bir başka yerde böylesine büyük boyutlarda gerçekleşebildiğine göre, her yerde olabileceğinin, tümüyle insanların başına gelebilecek olasılıklar arasında bulunmasının, Auschwitz’in, bilinç evrenimizi insanın aya gitmesinden öyle ya da böyle daha az büyütmediği”nin¹⁵ hissedilmesidir. Auschwitz’i olanaklı kılan toplumsal koşulların hiçbirinin gerçekten yok olmadığını ve bu olanakların ve ilkelerin Auschwitz benzeri facialar yaratmasını önleyecek hiçbir etkin önlemin alınmamış olduğunu görünce tedirginliğin azalması çok zordur; Leo Kuper’in geçenlerde saptadığı gibi, “egemen devlet, yönetimindeki halka soykırım uygulama ya da kitlesel katliamlar yapma hakkını egemenliğinin ayrılmaz bir parçası olarak savunuyor ve... B.M., sırf pratik amaçları için, bu hakkı koruyor.”¹⁶

Holocaust’un ölümünün ardından yapabileceği bir iyilik varsa, modern tarihin kutsallaştırdığı toplumsal ilkelerin, normalde farkına varılmayan “öteki yönleri”ni görmemizi sağlamasıdır. Benim önerim, tarihçiler tarafından iyice araştırılmış Holocaust deneyiminin, deyim yerindeyse, bir sosyoloji “laboratuvarı” olarak görülmesidir. Toplumumuzun kimi özellikleri açığa kavuşmamıştır ve bundan ötürü, “laboratuvardışı” koşullarda uygulanması olanaksızdır. Başka bir deyişle benim önerim, *Holocaust’a, modern toplumun gizli tehlikelerinin ender ama önemli ve güvenilir bir testi gibi yaklaşılmasıdır.*

Uygarlaşma Sürecinin Anlamı

Bizim Batı toplumunun bilincinde derin yer etmiş nedenbilimsel (etiological) mit, insanlığın toplum öncesi barbarlıktan çıktığını anlatan, ahlaki açıdan yüceltilmiş bir öyküdür. Bu mit, birkaç etkili sosyoloji teorisine ve tarihsel anlatıya canlılık ve yaygınlık sağladı ve ardından onlar tarafından bilgince ve incelikli bir destek gördü; bu bağlantı geçenlerde Elias’ın, sunduğu “uygarlaşma süreci”nin yarattığı bir şöhet patlaması ve ani başarıyla sergilendi. Çağdaş sosyal teorisyenlerin askeri şiddetin arttığını ve büyük uygarlıkların çıkışının ve güçlenmesinin en önemli özelliği olarak baskının sınırsız kullanımını vurgulayan karşıt görüşleri, (örneğin çeşitli uygarlaşma işlemleri-

nin tam analizleri: Michael Mann'ın tarihsel ve karşılaştırmalı, Anthony Giddens'in bireşimsel ve teorik analizleri) nedenbilimsel miti kamu bilincinden, hatta mesleğin yaygın folklorundan uzaklaştırabilmek için daha epey yol almak zorundadır. Meslekdışı görüş genellikle mite her türlü karşı çıkışa öfkelenir. Üstelik meslekdışı görüşün bu direnişi saygın, bilgili görüşlerden oluşan bir koalisyon tarafından desteklenir; bunların arasında güçlü otoriteler vardır; örneğin akılla batıl inanışlar arasındaki muzaffer mücadeleye dayanan "Whig"* görüşü; Weber'in daha az emekle daha çok şey başarmaya yönelik bir hareket olan rasyonalizasyon görüşü; insandaki hayvanın maskesini düşürmeye, saklandığı yerden sökmeye ve evcilleştirmeye yönelik psikanaliz beklentisi; Marx'ın insanın dinsel güçlerin denetiminden kurtulduğunda yaşamın ve tarihin tümüyle onun denetimine gireceği yolundaki muhteşem öngörüsü; Elias'ın şiddeti günlük yaşamdan dışlayan yeni tarih tanımlaması ve hepsinin üstünde de bizi insan sorunlarının yanlış politikaların sonucu olduğuna, doğru politikaların bu sorunları ortadan kaldıracığına inandıran uzmanlar korosu. Bu ittifakın ardında, yönettiği toplumu düzenlenecek, yetiştirilecek ve yabani otları denetime alınacak bir şey olarak gören "bahçıvan" devlet duruyor sıkı bir şekilde.

Çağımızın ortak bilincinde uzun zamandır kemikleşmiş bu mitin bakışıyla Holocaust ancak, uygarlığın (yani amaçlı, aklın rehberliğinde insan etkinliğinin) insanda doğadan kalmış marazi doğal eğilimleri kontrol altına almadaki başarısızlığı olarak görülebilir. Açıktır ki Hobbesçu** dünya tümüyle zincire vurulmamış, Hobbesçu sorun Başka bir deyişle, henüz yeterince uygarlaşmamışız. Bitmemiş uygarlaşma işleminin sonuca ulaştırılması gerekir. Kitlesele cinayetlerden alınacak dersin bize öğreteceği bir şey varsa, o da buna benzer

* Amerikan bağımsızlık savaşı taraftarı. İngilterede 18. yüzyılda kurulan ve şimdi liberal parti olan siyasi parti üyesi. (ç.n.)

** Thomas Hobbes (1588-1679) *Leviathan* adlı yapıtında, insanların aslında ben-cil olduğunu, anarşiden korktukları ve bundan kurtulmak istedikleri için, kendilerini hükümdara bağılı kılan bir toplumsal sözleşmeye girdiklerini savunan İngiliz filozofu. (ç.n.)

barbarlık hıçkırıklarını önlemek için daha da fazla uygarlaşma çabasının açıkça gerekli olduğudur. Bu olaydan çıkan derslerde, bu çabalara ve gelecekteki nihai sonuçlarına gölge düşürecek bir şey yoktur. Kesinlikle doğru yöne gidiyoruz; ama yeterince hızlı hareket edemiyoruz belki.

Tarihi araştırmalarla görüntüsünün tümü belirdikçe, uygarlığın ürünleri arasında en sevilenin gerçek verimliliğiyle (onun teknolojisi, onun akılcı tercih ölçütleri, onun düşünce ve eylemi ekonomi ile verimliliğin pragmatizmine tabi kılma eğilimi) karşılaşan insan doğasının kırılğanlığını ve zayıflığını (cinayetten nefret etme, şiddetten hoşlanmama, vicdan azabından ve ahlaka aykırı davranışın sorumluluğundan korkma gibi) ortaya çıkartan olağandışı bir olay olarak Holocaust'un alternatif ve oldukça güvenilir yorumu yapılmaktadır. Akıldışı duyguların kargaşasıyla dirilmiş Holocaust'un Hobbesçu dünyası, o çok sığ mağarasından yüzeye çıkmamıştır. Holocaust (Hobbes'un kesinlikle sahiplenmeyeceği, ürkütücü biçimde) fabrika yapısı araçlarla, ancak en ileri bilimin sağlayabileceği silahlar kullanarak bilimsel tarzda yürütülen organizasyonlarla tasarlanmış bir yolculuk rehberini izleyerek gelmiştir. Modern uygarlık Holocaust'un *yeterli* koşulu değil, kesinlikle *gerekli* koşuludur. O olmaksızın Holocaust düşünülemez. Holocaust'u düşünülebilir kılan, modern uygarlığın akılcı dünyasıdır. "Nazilerin Avrupa Yahudiliğini kitle halinde katletmesi yalnızca bir sanayi toplumunun teknolojik başarısı değil, aynı zamanda bürokratik bir toplumun örgütlenme başarısıdır."¹⁷ Yalnız, Holocaust'un insan türlerinin tarihsel ilerlemesine damgasını vuran birçok kitlesel cinayet arasında benzersiz olması için neyin gerekli olduğuna bakalım.

Kamu görevlileri, sağlam planlaması ve kusursuz bürokrasisi ile öteki hiyerarşileri etkilemiştir. İmha makineleri askeri dakikliğini, disiplinini ve katılığını ordudan almıştır. Sanayinin etkisi, ölüm merkezlerinin fabrikamsı verimliliğine olduğu kadar hesaba, paradan tasarrufa ve malların korunmasına verilen büyük önemde hissedilir. Son olarak parti tüm aygıtı bir "idealizm", "misyon" duygusu ve tarih yapma nosyonu katmıştır...

Holocaust aslında örgütlü toplumun özel rollerinden biriydi. Çok büyük oranda kitlesel cinayetlerle ilişkili olmasına karşın, bu koskocaman bürokratik aygıt doğru bürokratik prosedüre, incelikli kesin tanımlamalara, bürokratik düzenlemenin en ince ayrıntılarına ve yasalara uygun davranmaya özen göstermiştir.¹⁸

SS karargâhında Avrupa Yahudilerini yok etmekle görevli bölüm resmen Yönetim ve Ekonomi Bölümü olarak adlandırılmıştı. Bunun sadece bir bölümü yalandı; sadece bir bölümü suç işleyenler arasında daha az dirençliler ile fırsat kollayanların her ikisini de yanıltmak için tasarlanmış kötü niyetli “söylev kuralları”na gönderme yapılarak açıklanabilir. Bu adlandırma insanları yatıştırmak için biraz abartılıysa da, eylemin örgütsel amacını içtenlikle yansıtmaktaydı. Bu etkinlik, amacının ahlaki iğrençliği (ya da ahlaki ayıbının dev boyutu) dışında, (bürokrasi dilinde ifade edilebilecek tek anlam olan) biçimsel anlamda “sıradan” yönetsel ve ekonomik bölümlerce tasarlanan, yürütülen ve denetlenen diğer tüm etkinliklerden farksızdı. Bu etkinlik bürokratik modernleşmeden sorumlu diğer tüm etkinlikler gibi, Max Weber’in önerdiği, akla uygun modern yönetim tanımına gayet iyi uymaktadır:

Hassaslık, hız, belirsizlikten arınmışlık, iyi bir dosya bilgisi, süreklilik, dikkat, birlik, kesin itaat, sürtüşmelerin ve malzeme ve personel maliyetinin azaltılması - sıkı bir bürokratik yönetimde bunlar optimum düzeye yükselir... Her şeyden önce, bürokratizasyon yönetim işlevlerini saf nesnel görüşlere göre ele alma ilkesini uygulayabilmede optimum olanak sağlar... İşin “nesnel” yapılması öncelikle, işin sağlam kurallar uyarınca ve “kişilere bakılmaksızın” yapılması anlamına gelir.¹⁹

Bu nitelemelerde, Holocaust’un bürokratik tanımlamasını, doğruluğun gülünç bir taklidi ya da ahlaki hor görmenin korkunç bir biçimi olarak sorgulamayı gerektirecek bir şey yoktur.

Ve yine Holocaust, ne tek başına ne de öncelikle rasyonalizasyonun bürokratik tarzını anlayışımızda o kadar önemlidir; çünkü verimliliğin bürokratik yoldan sağlanması yolunun resmi ve ahlaki yönden nasıl kör olduğunu anımsatır (sanki böyle bir anımsatıcıya gerek du-

yuyormuşuz gibi). Görülmemiş boyutlardaki bu kitlesel cinayetlerdeki titiz ve hassas işbölümünün, iyice gelişmiş ve yerleşmiş beceri ve alışkanlıkların, düzgün bir emir ve bilgi akışının sürdürülmesine ya da kişisel olmayan, iyi senkronize edilmiş özerk ama birbirini tamamlayan eylemlerin eşgüdümüne ne ölçüde dayandığı kavranmadıkça, onun önemi bütünüyle ifade edilemez: Kısaca bu beceri ve alışkanlıklar en iyi şekilde bir ofis atmosferinde büyüyüp serpilebilir. Holocaust tarafından bürokratik akılsallık bilgimize tutulan ışık, Endlösung (Kesin Çözüm) *düşüncesinin bürokratik kültürün bir ürünü* olduğunu kavradığımızda gözlerimizi kamaştırır.

Avrupa Yahudiliğinin fiziksel olarak yok edilmesine giden dolambaçlı yolu anlayabilmemizi Karl Schleuner'e²⁰ borçluyuz: Ne çılgın bir canavarın tek bir görünüşü ne de ideolojik olarak yönlendirilmiş yöneticilerin, "sorun çözme işlemi"nin en başında seçtiği bir yoldur. O daha çok milim milim ortaya çıkmış, her aşamada başka bir hedefe yönelmiş, boyuna çıkan yeni bunalımlara göre değişmiş ve "madem önüne geldik, bu köprüyü geçeceğiz" felsefesiyle ileriye itilmiştir. Schleuner'in anlayışı, Holocaust'un tarih olarak yazılışında "işlevselci" ekolün bulgularını en iyi şekilde özetlemektedir (ki son yıllarda bu görüş, Holocaust'un bir zamanlar tek bir belirleyici etkene bağlı olarak açıklanmasını savunmada gittikçe daha çok zorlandığını fark eden -yani soykırıma hiç sahip olmadığı güdüsel bir mantık ve içerik atfetmiş bir görüş olan- "amaçsalci" görüşün aleyhine hızla güçlenmektedir).

İşlevselcilerin bulgularına göre "Hitler Nazizmin amacını saptamıştı: 'Yahudilerden kurtulmak ve her şeyden önce, Reich topraklarını *judenfrei*, yani Yahudilerden arınmış hale getirmek' - ama buna nasıl ulaşılabileceğinin ayrıntısına girmemişti."²¹ Amaç saptandıktan sonra, her şey tıpkı Weber'in her zamanki açıklığıyla ifade ettiği gibi gelişir: " 'Siyasal efendi', devlet yönetiminde bulunan deneyimli memurla yüz yüze gelen 'uzman'a karşı direnen bir 'hevesli' olarak bulur kendini."²² Amacın yerine getirilmesi gerekir; bunun var olan durumda nasıl yapılacağı her zaman "uzmanlar" tarafından uygulanabilirlik ile alternatif eylem fırsatlarının maliyeti açısından değerlendirir-

lir. Ve böylece Hitler'in amacına pratik bir çözüm olarak ilk önce, Alman Yahudilerinin göçü seçildi; bu, *judenfrei* bir Almanya sonucunu verecekti; öteki ülkeler Yahudi mültecilere karşı daha konuksever olursa tabii. Avusturya ilhak edilince Eichmann, Avusturya Yahudiliğinin kitlesel göçünü sağladığı ve hızlandırdığı için ilk ödülünü kazandı. Ama daha sonra, Nazi yönetimi altındaki topraklar artmaya başladı. Nazi bürokrasisi ilk önce, fetihlere ve sözde-sömürge topraklara sahip olunmasını *Führer*'in buyruğunu tam olarak yerine getirmek için düşlenen fırsat olarak gördü: *Generalgouvernement*, Almanlara ait ırksal saflaştırma hedefine yöneltilecek ülkelerde hâlâ yerleşik durumda olan Yahudiliği atmak için hep arayıp durduğu yeri bulmuşa benziyordu. Gelecekteki "Yahudi prensliği" için, işgalden önceki Orta Polonya'da bulunan Nisko civarında bir bölgenin ayrılması planlanmıştı. Nitekim bu amaçla Alman bürokrasisine, buna karşı çıkan eski Polonya eyaletleriyle uğraşmak görevi verilmişti: Polonyalıların kendi yerel Yahudilerini yönetmede yeterince sorunları vardı zaten. Ve sonra Eichmann bir yılını harcayarak Madagaskar projesi üzerinde çalıştı: yenik düşen Fransa'nın uzak sömürgesi Avrupa'da gerçekleşemeyen Yahudi prensliğine dönüştürülebilirdi. Ama Madagaskar projesinin de, mesafenin uzaklığı, taşımanın çok miktarda gemi gerektirmesi ve açık denizlerdeki İngiliz savaş gemileri yüzünden talihsiz bir tasarı olduğu görüldü. Bu arada, zapt edilen toprakların boyutu ve Alman egemenliği altına giren Yahudi sayısı artmaya devam etti. Nazi egemenliğinde bir Avrupa (tek "yeniden birleşmiş Reich" yerine) gittikçe daha elle tutulur bir gelecek gibi görünür oldu. Bin yıllık *Reich* yavaş yavaş ama durmaksızın ve gittikçe daha net bir şekilde, Almanların hükmettiği Avrupa'ya dönüştü. Bu koşullarda *judenfrei* Almanya hedefi de genel gidişi izlemekten başka bir şey yapamazdı. Adım adım, neredeyse fark edilmeden büyüyüp *judenfrei* Avrupa haline geldi. Böyle büyük çaplı bir hırs, ne denli ulaşılabilir olsa da, Madagaskar'la tatmin olamazdı (Gerçi Eberhard Jackel'e göre, Hitler'in SSCB'yi birkaç haftada yeneceğini umduğu 1941 Temmuz'unda bile hâlâ Rusya'nın Arhangelsk-Astrahan hattının ötesindeki geniş alanların, Almanların yönetiminde birleşmiş Avrupa'da ya-

şayan tüm Yahudilerin gönderileceği son yer olarak görüldüğü yolunda bazı kanıtlar vardır). Rusya'nın düşmesinin gecikmesi ve öteki çözüm yollarının hızla büyüyen sorunun çok gerilerinde kalması sonucu, 1 Ekim 1941'de Himmler, Yahudi göçünün kesin olarak durdurulmasını emretti. "Yahudilerden kurtulma" işi için daha başka, daha etkili bir uygulama yolu bulunmuştu: Bu özgün ve yeni gelişen sonuca en uygun ve verimli araç olarak fiziksel yok etme seçildi. Artık gerisi, devlet bürokrasisinin çeşitli bölümleri arasındaki işbirliğine, dikkatli bir planlamaya, uygun teknoloji ve teknik donanımın tasarlanmasına, bütçe hazırlamaya, gerekli kaynakların hesaplanıp harekete geçirilmesine kalmıştı: Bunlar gerçekten olağan, duygusuz bürokratik işlemlerden ibaretti.

"Auschwitz'e uzanan dolambaçlı yol"un analizinden çıkarılacak derslerin en umut kırıcısı, *fiziki yok etmenin Entfernung* (atma, gönderme, [ç.n.]) *görevine en uygun araç olarak seçilmesi rutin bürokratik prosedürün bir ürünüydü*: sonucu hesaplama, bütçe dengeleme, evrensel kuralları uygulama yolları. Biraz daha netleştirirsek bu çözüm, değişen koşullarda ortaya çıkan "sorunlar" dizisine akılcı bir çözüm bulmaya yönelik en gerçekçi girişimin sonucuydu. Aynı zamanda, hedef değiştirmeye yönelik çokça bilinen -rutin işlerinde, tüm bürokrasilerdeki gibi normal- bir eğilimden de etkilenmişti. Özel görevlerle donatılmış küçük görevlilerin bulunması daha da ileri girişimlere ve özgün amaçların sürekli büyümesine yol açmıştır. Uzmanlık, kendi kendine ilerleyebilme kapasitesini, gelişme eğilimini bir kez daha göstermiş, *raison d'être*ni (varolma nedeni [ç.n.]) sağlayan hedefi zenginleştirmiştir.

Sadece bir Yahudi külliyatı uzmanlarının varlığı bile Nazi Yahudi politikasının arkasında belirli bir bürokratik güç yaratmıştır. 1942 de, sınır dışına sürgünler ve kitlesel cinayetler çoktan başlamış olduğu halde, Alman Yahudilerinin ev hayvanı beslemesini, saçlarını ari ıktan berberlere kestirmesini ya da Reich spor rozeti almasını yasaklayan kararnameler çıkmıştı. Yahudi uzmanlarının ayırma tabi tutma önlemlerini kesintisiz sürdürmeleri için yukardan emir gelmesine gerek yoktu, görevin varlığı yeterliydi.²³

Holocaust, bu uzun ve acıklı infazın hiç bir noktasında akılsallık ilkesine aykırı değildi. “Kesin Çözüm”, hiçbir evrede akılcı verimlilik peşinde koşma, amaç için en uygun aygıtı seçme ile çatışmamıştır. Tam tersine bu, *gerçek akılcı düşünceden kaynaklanmış ve bürokrasi tarafından biçimine ve amacına sadık kalınarak yaratılmıştı*. Modern bürokrasi ve onun emrindeki beceri ve teknolojiler, iç düzenindeki bilimsel ilkeleri olmaksızın yapılmış birçok kitle kırımı, pogrom, toplu cinayet, gerçekte soykırımdan pek farklı olmayan bir çok olay biliriz. Ancak açıktır ki, Holocaust, böyle bir bürokrasi olmaksızın düşünülemez. Holocaust, kökü tümüyle kurutulmamış modernlik öncesi barbarlık kalıntılarının akıldışı bir taşma olayı değildi. O, modernlik evinin meşru bir sakiniydi; o bir başka evi, yuvası olarak kabul edemezdi.

Bu, Holocaust olayının modern bürokrasi ya da onun temsil ettiği araçsal akılsallık kültürü tarafından belirlendiğini iddia etmek değil; bundan çok daha azını, modern bürokrasinin Holocaust tarzı bir fenomene yol açmak *zorunda* olduğunu savunmaktır. Bununla birlikte ben, araçsal akılsallık kurallarının böyle bir fenomeni tek başına önlemekte yetersiz kalacağını, bu kurallarda, “toplumsal mühendisliğin” Holocaust tarzı yöntemlerini uygunsuz ya da bunların yardımcı olduğu etkinlikleri akıldışı diye diskalifiye edebilecek hiçbir şey olmadığını savunuyorum. Ayrıca ben, toplumu yönetilecek bir nesne, çözülecek pek çok “sorun”un bir koleksiyonu, “kontrol altında tutulacak”, “hükmedilecek” ve “islah edilecek” ya da “yeniden üretilecek” bir “doğal yapı”, toplumsal mühendisliğin meşru bir hedefi ve genelde kuvvet zoruyla düzenlenecek ve planlanan biçimde tutulacak bir bahçe (bahçe düzeni, bitkileri, özen gösterilecek kültür bitkileri ve yok edilecek yabancı otlar olarak ayırır) gibi görmemizi teşvik eden bürokratik kültürün, Holocaust fikrinin doğabileceği, yavaşça ama durmaksızın gelişebileceği ve sonucuna ulaşabileceği asıl atmosfer olduğunu savunuyorum. Ve ayrıca da ben, Holocaust tarzı çözümleri yalnızca olanaklı değil belirgin bir şekilde “akla uygun” da kılmanın -ve seçilme şansını arttıranın- araçsal akılsallık ruhu ve onun modern, bürokratik kurumsallaşma biçimi olduğunu savunuyorum. Seçilme şansındaki

bu artış, modern bürokrasinin bir sürü ahlaklı kişiyi en olmadık, hem de ahlaksızca bir sonucun peşinden giderken koordine edebilme yeteneğiyle, rastlantıdan daha fazla bir düzeyde bağlantılıdır.

Ahlaki Kayıtsızlığın Toplumsal Üretimi

Eichmann'ın Kudüs'teki dava vekili Dr. Servatius, onun savunma stratejisini anlamlı bir şekilde özetliyordu: Eichmann'ın yaptıkları, kazanırsa ona nişan verilecek, kaybederse onu darağacına gönderecek işlerdi. Bu ifadenin içerdiği -çarpıcı fikirlerden yana hiç de eksikliği olmayan yüzyılımızın kesinlikle en acılarından biri- görünürdeki mesaj önemsizdir; doğru olabilir. Fakat daha az sinik olmadığı, ama çok daha fazla dehşet verici olduğu halde o denli göze çarpmayan bir mesaj daha vardır; aslında Eichmann, kazanan taraftakilerin yaptığından farklı bir şey yapmamıştır. Eylemlerin kendiliğinden ahlaksal bir değeri yoktur. Kendiliğinden ahlaksız da değildirler. Ahlaksal değerlendirme, eylemi yönlendiren ve biçimlendirenlerin dışındaki kriterlerce belirlenen, eylemin dışında bir olgudur.

Dr. Servatius'un mesajındaki böylesine dehşet verici şey -söylenildiği koşullardan soyutlandığı ve kişileştirmeden evrensel anlamda düşünüldüğü takdirde- sosyolojinin hep söylediğinden, ya da gerçekte modern, akılcı toplumumuzun nadiren sorgulanan ve çok daha nadiren eleştirilen ortak düşüncesinden çok farklı olmamasıdır. Dr. Servatius'un ifadesi işte bu nedenle şok edicidir. Genellikle konuşulmadan kalmasını yeğlediğimiz bir hakikatı yerine oturtmaktadır: Sorunda sağduyusal hakikat kanıt olarak kabul edildiği sürece Eichman olayını onun uygulamasının dışında tutmanın sosyolojik yönden meşru yolu yoktur.

Bugüne kadarki ortak bilgi, Holocaust'u doğuştan suçlu, sadist, deli, sosyal yönden habis ya da ahlaksal yönden kusurlu kişilerin işlediği bir ayıp olarak yorumlamaya çalışan ilk girişimin, davanın gerçekleri karşısında doğrulanamadığıdır. Bunların tarihsel araştırmalarla çürütülmesi hemen hemen gerçekleşmiştir. Tarihsel düşüncedeki bugünkü değişim Kren ve Rappoport tarafından, iyi bir şekilde özetlenmiştir:

Bilinen klinik kriterlere göre “anormal” olarak nitelenebilecek SS lerin oranı yüzde 10 dan fazla değildi. Bu gözlem, sağ kalan kişilerin verdiği ifadelerdeki, kampların çoğunluğunda şiddetli sadistçe vahşet patlamalarıyla ünlenmiş SS üyelerinin genellikle bir ya da en fazla birkaç tane olduğu yolundaki genel kanıya uygundur. Ötekiler kuşkusuz her zaman nazik kişiler değillerdi ama en azından, davranışları mahkumlara göre makul olarak değerlendiriliyordu...

Bizim kanımızca SS üyelerinin büyük çoğunluğu, gerek yönetilenler gerekse yöneticileri, Amerikan ordusuna yeni katılan erlere ya da Kansas City polisine uygulanan olağan psikiyatrik testlerin tümünden kolayca geçebilirdi.²⁴

Soykırım faillerinin çoğunun, ne kadar kalın kafalı olsa da bilinen her tür psikiyatrik elekten kolayca geçebilecek, normal insanlar olması moral yönden rahatsız edicidir. Buna özellikle, böylesine normal insanların etkinliklerini bir soykırıma girişecek şekilde yöneten örgütlenme yapısının “normalliği” ile birlikte bakıldığında teorik yönden de şaşırtıcıdır. Holocaust’tan sorumlu kurumların, suçlu da bulunsalar, meşru hiç bir sosyolojik düşünceye göre patolojik ya da anormal olmadıklarını zaten biliyorduk. Bu kez de, eylemleri bu kurumlarca kurumsallaştırılan kişilerin de normalliğın verili standartlarından saptadığını görüyoruz. Bu yüzden de, modern akılcı eylemin güya tam olarak bildiğimiz normal kalıplarına, yeni bilgilerimizin keskinleştirdiği gözlerimizle yeniden bakmaktan başka pek bir seçeneğimiz kalmıyor. Holocaust’ta, vaktiyle böylesine dramatik bir şekilde ortaya çıkmış bu olasılığın içyüzünü anlayabilme umudu işte bu davranış kalıplarındadır.

Hannah Arendt’in ünlü deyişiyle *Endlösung*’u başlatanların karşılaştığı (ve adeta hayretlere düşüren bir başarıyla çözdükleri) en önemli sorun, “fiziksel acı çeken bir hayvanı gördüğünde tüm normal insanları etkileyen acıma duygusunun... nasıl yenileceği” idi.²⁵ Kitleli katliam uygulamasına en doğrudan bulaşan örgütlere katılmış kişilerin ne anormal düzeyde sadist ne de anormal düzeyde fanatik olduğunu biliyoruz. Onların, fiziksel acının uyandırdığı üzüntüye ve

can alma konusundaki evrensel yasağa karşı, hemen hemen içgüdüsel insancıl nefret duygusuna kapılmış olduklarını varsayabiliriz. Örneğin *Einsatzgruppen* gibi, fiili öldürme sahnelerinin içinde yer alan ünitelerde, üyeler arasındaki çok heyecanlı, duyguları ağır basan, ideolojik yönden aşırı hırslı tüm tiplerin -kabul edilmeyerek ya da ihraç edilerek- ayıklanması için büyük bir özen gösterilmiş olduğunu biliyoruz. Bireysel girişimlerin hoş karşılanmadığını ve tüm görevin ciddi, sistemli ve kişilere kesinlikle bağlı olmayan bir çerçeve içinde tutulması için çok çaba harcandığını da biliyoruz. Kişisel yararlar ve kişisel hareketler genelde kınanmış ve cezalandırılmıştır. Kişisel istekten ötürü ya da zevk için öldürme olayları, emirlere uyarak ve örgütlü biçimde yapılanların tersine, (en azından ilkede) sıradan cinayetler gibi yargılanmaya ve mahkumiyete yol açabiliyordu. Himmler, sürekli olarak insanlık dışı işlerle uğraşan bir çok astının ruh sağlığını koruma ve ahlaksal standartlarını yükseltme konusuna birçok kez yoğun ve büyük olasılıkla samimi bir ilgi göstermiş, ayrıca kendi kanısınca, hem ruh sağlığının hem de ahlaklılığın yapılan testlerden sapasağlam çıkmasından duyduğu gururunu ifade etmişti. Tekrar Arendt'ten alıntı yaparsak, "SS örgütü 'nesnelliğiyle' (*Sachlichkeit*), kendisini 'hayalci ahmak' Streicher gibi 'duygusal' tiplerden ve 'boynuzlu şapka'yla post giyinmiş gibi davranan' kimi 'Teutonic-Germanic parti kodamanlarından' soyutladı".²⁶ SS yöneticilerine, bireysel hırslarından değil, örgütlenmedeki uygulamalarından; ideolojik adanmışlıklarından değil, disiplinlerinden ötürü değer verilirdi. Bu kanlı göreve bağlılık, örgüte bağlılığın bir türevi olmalıydı - ve gerçekten öyleydi.

"Hayvanlara acıma duygusunun yenilmesi"ne, diğer temel hayvansal güdülerin serbest bırakılmasıyla ulaşılamaz; diğer hayvansal güdüler, örgütlü hareket yeteneği açısından her koşulda yetersizdir; öfke dolu, katil bireylerden oluşmuş çoğunluk, ufak ama disiplinli ve iyi koordine edilmiş bir bürokrasiyle başa çıkamaz. O halde, sırf girişilen projenin büyüklüğü yüzünden operasyonun çeşitli aşamalarına katılması gerekecek o binlerce sıradan katip ve profesyonelin öldürme güdüsünün su yüzüne çıkacağına güvenilip güvenilemeyeceği de kesin değildir. Hilberg'in sözleriyle:

Alman katiller özel türde Almanlar değildi... Personelin özel seçimini ve özel eğitimini olanaksız kılan yönetim planının yapısını, yani yetki dağılımını ve bütçe sistemini biliyoruz. Normal polis örgütünün herhangi bir üyesi bir gettoda ya da bir trende gardiyan olabilir. Reich Ana Güvenlik Dairesi'ndeki her hukukçu seyyar katliam ünitelerinde yönetici olmak için uygun sayılırdı; Ekonomik Yönetim Ana dairesine alınan her finans uzmanı doğal olarak, ölüm kamplarında çalışmak üzere seçilmiş sayılırdı. Başka bir deyişle, tüm gerekli operasyonlar, elde hangi personel varsa onunla yapılmıştı.²⁷

Ve öyleyse, bu sıradan Almanlar kitle suçunun faillerine nasıl dönüştürülebildi? Herbert C. Kelman'a göre, canavarca şiddeti engelleyen ahlaksal yasaklar üç koşulun tek tek ya da hep birlikte sağlanmasıyla aşındırıldı: şiddet yetkisi verildi (yasal olarak yetkilendirilmiş mercilerden gelen resmi emirlerle) eylemler *rutinleştirildi* (yasalarca yönetilen uygulamalarla ve rollerin kesin bir şekilde belirlenmesiyle) ve şiddet kurbanları *insanlıktan çıkarıldı* (dehumanized) (ideolojik tanımlamalar ve aşılamlarla). Üçüncü koşulu ayrıca ele alacağız. Ama ilk ikisi epeyi tanıdık görünüyor. Bunlar, modern toplumun en örnek kurumlarınca evrensel uygulamaya sokulmuş akılcı eylem ilkeleri arasında tekrar tekrar söylenip dururdu.

Bizim sorunumuzla ilgisi en belirgin olan birinci ilke, örgütsel disiplindir; daha net söylemek gerekirse, üstlerin emirlerine, başka türlü davranmayı gerektiren hiç bir uyarı dikkate almaksızın itaat etme; üstlerin buyruklarında tanımlanan örgütün yararlarına olan bağlılığı diğer her türlü bağlılıktan ve bağlantıdan üstün tutma eğilimidir. Bağlılık ruhunu etkileyen ve bu yüzden bastırılması ve yok edilmesi gereken diğer "dış" etkiler arasında en belirginini, kişisel görüş ve tercihlerdir. Disiplin düşüncesi kişinin tümüyle örgütsel bir kimlik kazanmasına yönelir - ki bu, kişinin gerektiğinde kendi ayrı kimliğini yok etmeye ve kendi çıkarlarını feda etmeye (yani bu çıkarların, örgütün görevinden üstün olmasına) hazır olmasından başka bir anlam taşımaz. Örgütsel ideolojide, özverinin böylesine aşırı bir türüne hazır olmak ahlaksal bir erdem, diğer tüm ahlaksal taleplerin yerine geçecek bir ahlaksal erdem olarak ifade edilir. Bu ahlaksal erdemün özgecil sergilenişi, Weber'in

ünlü sözleriyle devlet memurluğunun onuru diye sunulur: “Devlet memurluğunun onuru, üst otoritenin buyruğunu aynen, kendi inançlarıyla çakışıyor muş gibi, dürüstçe uygulama yeteneğindedir. Buyruk ona yanlış gelse de, devlet memurunun uyarısına karşın otoritenin buyrukta belirttiğı durumları da kapsar bu.” Bu tür davranış bir devlet memuru için, “ahlaksal disiplin ve feragatin en yüksek düzeyi”²⁹ demektir. Onur aracılığıyla, ahlaksal sorumluluğun yerini disiplin almıştır. Toplumsal ve ahlaksal davranış uygunluğunun kaynağı ve güvencesi olarak örgüt içi kurallar dışında her şeyin meşruluğunu kaldırmak, yani kişisel vicdanın egemenliğini yadsımak en yüce ahlaksal erdem haline gelmiştir böylece. Bu tür erdemlerin uygulanması sırasında bazen ortaya çıkabilecek rahatsızlıklar üstlerin ısrarıyla telafî edilir: Astların yaptıklarından sorumlu olan kendisi, yalnızca kendisidir; endişeye gerek yoktur (onlar onun emirlerine uyduğu sürece tabii). Weber devlet memuru onuru tanımlamasını, yöneticinin “başkasında bulunmayan kişisel sorumluluğu”nu, “red ya da devir edemeyeceğı ve etmemesi gereken sorumluluğu”nu vurgulayarak bitirir. Nürnberg duruşmaları sırasında Ohlendorf, *Einsatzgruppe*’nin yaptıklarını bir insan olarak onaylamadığı halde neden onun komutanlığından istifa etmediğini açıklamaya zorlandığında tam da bu sorumluluk anlayışına başvurdu: Sözüünü ettiğı görevlerden kurtulmak için kendi bölümünün yaptıklarını ortaya dökseydi kendi adamlarını “haksız yere suçlamış” olacağını söyledi sinirlenerek. Anlaşılan, Ohlendorf “adamları” için yüklendiğı babaca sorumluluğun aynısını üstlerinin de kendisi için yükleneceğini ummuş, bu da kendisini, yaptıklarının ahlaksal değerlendirmesiyle ilgili kaygılardan kurtarmıştı - yaptığı şeyleri kendisine emredenlere güvenle bırakabileceğı kaygılardı bunlar. “Onun emirlerinin... ahlaklı ya da ahlaksız olduğuna karar verecek durumda olduğumu sanmıyorum... Ben ahlaksal vicdanımı bir asker ve dolayısıyla büyük bir makinenin görece daha düşük düzeyde bir dişlisi olduğum gerçeğine teslim ederim.”³⁰

Dokunduğı her şeyi altına çeviren Midas gibi, SS yönetimi de yö-rüngesine giren - kurbanları da dahil- her şeyi emir-komuta zincirinin, sıkı disiplin kurallarına bağı ve ahlaksal yargılardan arınmış bir makinenin ayrılmaz bir parçasına çevirmişti. Soykırım, bileşik bir iş-

lemdi; Hilberg'in gözlediği gibi, Almanlar tarafından yapılanlar ile onların yahudi kurbanları tarafından -Almanların emri üzerine, ama genellikle, kendini feda etmeye varan bir bağlılıkla- yapılanları içeriyordu. Amaca uygun bir şekilde tasarlanmış, akılcı bir şekilde örgütlenmiş bir kitlesel katliamın, gürültülü kalabalıkların patlamasıyla işlenen çılgınca cinayetlerden teknik üstünlüğü işte buydu. Kurbanların bir pogromun failleriyle işbirliği yapması düşünülemezdi. Kurbanların SS bürokratlarıyla işbirliği ise tasarının bir bölümüydü; başarısı için çok önemli bir koşuldu gerçekten. "İşlemin önemli bir bölümü Yahudilerin katılımına bağlıydı - ki bunlar bireylerin gerek tek tek, gerekse komitelerde örgütlü etkinlikleriydi... Alman müfettişler bilgi, para, işçi ya da polis istemek için Yahudi komitelerine başvuruyor ve komiteler de istedikleri şeyleri sağlıyordu onlara her allahın günü." Kurban olarak tasarlanmışları genelde etkileyebilecek başka bağlılıkların ve ahlaksal dürtülerin meşruluğunu kaldıran ve böylece onların emeğini ve becerilerini, onları yok etme işinde kullanan bürokratik yönetimin kendi kurallarını başarılı bir şekilde yaymasıyla oluşan bu hayret verici durum (bürokrasinin diğer her türlü uğursuz ya da habis günlük etkinliklerinde olduğu gibi) iki katlı bir işlemle başarıldı. İlk olarak, getto yaşamının dışındaki ortam, getto yöneticileri ve sakinleri tarafından yapılan tüm etkinliklerin, Alman amaçları için nesnel olarak "işlevsel"liğini korumasının dışında bir "görev" olarak başka bir şeyin mümkün olamayacağı şekilde düzenlendi. "Gettonun varlığını koruması için tasarlanan her şey aynı zamanda Alman amaçlarına da hizmet ediyordu... Yahudilerin, kendilerine ayrılan alandaki ve belirlenen orandaki randımanı Alman saygınlığının bir devamıydı. Yahudilerin vergilendirmede ya da emek verimindeki titizliği Alman iktisadı için bir destektir, hatta Yahudilerin dürüstlüğü Alman yönetimi için bir gereç olabilir." İkincisi, kurbanların yolun her aşamasında, akılcı ölçütlerin uygulanması durumunda akılcı kararın daima "yönetimsel tasarıya" uygun olacağı bir tercih yapma durumunda bırakılmaları için özel bir özen gösterildi. "Almanlar Yahudileri bölüm bölüm sürgüne gönderirlerse önemli ölçüde başarılı olacaklardı, çünkü geride kalanlar, çoğunluğun yararı için birkaç kişiyi feda etmenin ge-

rekli olduğu şeklinde bir sonuç çıkaracaklardı.”³¹ İşin doğrusu, sürgüne gönderilmiş olanlara bile en son ana dek akılsallıklarını kullanma fırsatı verildi. Çekici bir şekilde “banyolar” adı verilmiş gaz odaları, tıka basa dolu, pis sığır vagonlarıyla günlerce yoldan gelmiş insanları karşılayan hoş bir manzara gibi gösterildi. Gerçeğı bilen ve yanıl-samalarla avunmayanlar için bile, “çabuk ve acısız” bir ölümle, boyun eğmeyenleri bekleyen acılarla dolu ölüm arasında bir tercih yapma şansı vardı. Böylece, kurbanların denetiminde olmayan getto ortamının dış temasları gettoyu yalnızca cinayet makinasının tümüyle bir uzantısı haline getirecek şekilde düzenlenmekle kalmadı, bu uzantıda yaşayan “görevli”lerin akılsal becerileri de bürokrasinin belirlediğı sonuca bağlılığın ve onunla işbirliğinin ortaya çıkması için kullanıldı.

Ahlaki Görünmezliğin Toplumsal Üretimi

Şimdiye dek, “hayvanlara acıma duygusunu yenme”nin; herhangi bir “normal” anlamda “ahlaksal yozlaşma”ya uğramamış bireyleri katillere ya da cinayet işleminin bilinçli işbirlikçilerine dönüştürebilen, insanın doğasından gelen ahlaksal yasaklamaların tersine bir davranış biçimini üretmenin toplumsal mekanizmalarını yeniden kurmaya çalıştık. Ama Holocaust deneyimi, bu işlem içinde zor ahlaksal seçimler yapmak ya da vicdanının içten direnişini bastırmak gereksinimleriyle bilinçli olarak hiç karşılaşmamış çok daha fazla sayıda insanı soykırım işleminin içine katabilecek çok daha uğursuz bir potansiyele sahip bir başka toplumsal mekanizmayı da açığa çıkarıyor. Bir eylemin ahlaksal yönü ilk bakışta görülebilecek kadar belirgin değilse ya da meydana çıkması ve konuşulması kasten önlenirse ahlaksal konular üzerinde bir mücadele asla gerçekleşmez. Başka bir deyişle, eylemin ahlaksal karakteri görünmez ya da amaçlı olarak gizlenmiştir.

Tekrar Hilberg’den alıntı yapalım: “Unutmamak gerekir ki [soykırımı] katılanların çoğı, Yahudi çocuklara kurşun sıkılmış ya da gaz odalarına gaz vermiş değildir... Çoğı bürokrat notları düzenlemiş, taslakları hazırlamış, telefonda konuşmuş ve konferanslara katılmış-

tır. Onlar masalarında oturarak tüm bir halkı yok edebilirler.”³² Görünürde zararsız gayretlerinin nihai sonucunu bilselerdi, bu bilgi kafalarının uzak girintileri içinde kalırdı ancak. Yaptıklarıyla kitle katliamı arasındaki nedensel ilişkiyi bulmak zordu. İnsanların, gereğinden fazla kafa yormaktan kaçınma -ve dolayısıyla neden-sonuç zincirini en uç bağlantılarına dek gözden geçirmeye yanaşmama- gibi doğal eğilimleri ahlaksal yönden pek ayıplanamazdı. Bu hayret verici ahlaksal körlüğün nasıl mümkün olabildiğini anlamak için, silah fabrikasında çalışan, yeni büyük siparişler sayesinde fabrikalarının “idamının durdurulmasına” sevinen, ama Etyopya’lılarla Eritre’lilerin birbirlerine yaptığı toplu katliamlara gerçekten üzülen işçileri düşünmek; ya da “hammadde fiyatlarındaki düşüş” dünya çapında iyi bir haber olarak karşılanırken “Afrika’lı çocukların açlıktan ölmesi”ne aynı şekilde, dünya çapında ve içtenlikle ağlamanın nasıl mümkün olabildiğini düşünmek yararlı olabilir.

Birkaç yıl önce John Lachs, “eylem aracılığı” (yani birinin eyleminin “benimle eylemimin arasında durup onu doğrudan yaşamamı olanaksız kılan” bir başkası, aradaki kişi tarafından biri için gerçekleştirilmesi olgusu) modern toplumun en belirgin ve düşündürücü özelliklerinden biri olarak nitelemişti. Anlık eylemlerin birçoğu ile önemsiz aktörler, yani iki yığın arasındaki boşluk yüzünden amaçlar ile pratik başarılar arasında büyük bir mesafe oluşur. “Aracı kişi”, eylemin sonuçları nı, onu yapan kişinin gözünden saklamaktadır,

Bunun sonucu olarak, kimsenin bilinçli olarak sahiplenmediği bir çok etkinlik gerçekleşir. Bunlar, adına yapıldığı kişi için yalnızca sözde ya da imgelemde vardır; onları bizzat yaşamadığı için kendine ait bir şey gibi savunamaz. Öte yandan, onları bizzat yapan kişi ise onları başka birisine ait, kendini ise ancak yabancı bir iradenin suçsuz bir aracı olarak görür...

Bu eylemlerde ilk elden yakınlığı yoksa eğer, en iyi insan bile ahlaksal bir boşluk içinde kalır: Kötülüğün soyut teşhisi ne güvenilir bir kılavuz, ne de harekete geçirmek için yeterli bir dürtüdür... İyi niyetli insanların, çoğunlukla istemeden yaptıkları zulümlerin korkunç boyutlarda oluşuna şaşmamalıyız...

Dikkate değer olan, yanlış hareketleri ve büyük haksızlıkları gördüğümüzde farkına varamayışımdır. Bizi şaşırtan ise, hiç birimiz zararlı hiç bir eylem yapmadığımız halde bunların nasıl olduğunu bildiğidir... Tüm bunları planlayan ya da yaratan kişinin ya da grubun olmaması kabul edilir gibi değildir. Kendi eylemlerimizin uzak sonuçlarıyla, acıların oluşmasına nasıl katkıda bulunduğunu görebilmek ise daha da zordur.³³

Eylemle sonuçları arasındaki fiziksel ve/veya psikolojik uzaklığın artışı ahlaksal sınırlamaların askıya alınmasından da fazlasına yol açar; eylemin ahlak yönünden önemini ortadan kaldırır ve böylece, ahlaklılığın kişisel standartlarıyla eylemin toplumsal sonuçlarının ahlaklılığı arasındaki her türlü çelişkiyi daha doğmadan çekip alır. Toplumsal yönden önem taşıyan çoğu eyleme aracılık eden karmaşık nedensel ve işlevsel bağımlılıkların oluşturduğu uzun zincirler yüzünden ahlaksal ikilemler gözden uzaklaşırken daha çok irdeleme ve bilinçli bir ahlaksal seçim yapma fırsatı da giderek azalır.

Buna benzer (daha etkileyici boyutlarda) bir sonuç da kurbanların, kendilerini psikolojik yönden görünmez kılmalarıyla sağlanır. Modern savaşlarda insan kayıplarındaki artıştan sorumlu etkenler arasında en belirleyicilerinden biri kesinlikle budur. Philip Caputo' nun dediği gibi, savaş etiği, "bir uzaklık ve teknoloji meselesi haline gelmiş gibidir. Uzak menzildeki insanları gelişmiş silahlarla öldürmüşseniz asla yanlış yolda değilsinizdir."³⁴ "Uzaktan" öldürme sayesinde, katliamla -bir tetiği çekme, ya da elektrik akımını açma, ya da bilgisayar klavyesindeki bir tuşa basma gibi- tamamen masum eylemler arasındaki bağlantı büyük olasılıkla, tümüyle teorik bir kavram olarak kalacaktır (bu eğilim sırf, sonuçla onun hemen görünürdeki nedeni arasındaki boyut farklılığı [ducrepency of scale] -ortak anlayışa dayalı deneyimden kaynaklanan kavramaya kolayca karşı koyabilen bir oransızlıktan- muazzam bir destek alır). Hiroşima ya da Dresden'e bomba atan bir pilot olmak, bir güdümlü füze üssünde verilen görevleri yapmak, nükleer savaş başlıklarının daha da zararlı türlerini tasarlamak bu nedenle olanaklıdır -ve tüm bunlar kişi ahlaksal bütünlüğünü bozmadan ve ahlaksal çöküşe sürüklenmeden olabilir. (Kurbanların gö-

rünmezliği Milgram'ın kötü ünlü deneyimlerinde de önemli bir etken olmuştur anlaşılan.) Kurbanların kafadaki görünmezliğinin bu etkisiyle, Holocaust teknolojisindeki art arda gelişmeleri anlamak belki daha kolaydır. *Einsatz-gruppen* aşamasında, biraraya toplanmış kurbanlar makinalı tüfeklerin önüne getirilir ve doğrudan hedefe atışla öldürülürdü. Ama silahların, öldürülenlerin düşeceği çukurlardan alabildiğince uzak tutulması için ne denli çaba harcansa da atıcıların ateş etmeyle öldürme arasındaki bağlantıyı görmemesi çok zordu. Soykırımı yönetenlerin, bu yöntemi hem ilkel, verimsiz, hem de faillerin morali açısından tehlikeli bulmalarının nedeni buydu. Bu yüzden -katilleri kurbanlarından optik açıdan ayıracak- başka cinayet yöntemleri araştırıldı. Başarıyla sürdürülen araştırma önceleri seyyar, sonra sabit gaz odalarının keşfine götürdü; -Nazilerin bulabildiklerinin en mükemmel olanı- bu sonuncusu katilin rolünü, bir torba “dezenfeksiyon ilacını” içine girmesine izin verilmediği bir binanın çatısındaki deliğe boşaltması istenen bir “sağlık memuruna” indirgenmişti.

Holocaust'un teknik-yönetimsel başarısı biraz da modern bürokrasi ve modern teknoloji sayesinde elde edilen bu “ahlaksal uyku hapları” sayesindeydi. Karmaşık bir karşılıklı etkileşim sistemi içinde nedensel bağlantıların doğal görünmezliği ile eylemlerin çirkin ya da ahlaksal yönden itici sonuçlarını, eylemi yapanlar için görünmez hale gelecekleri bir noktaya dek “uzaklaştırmak” bunlar arasında en önde gelenlerdi. Fakat Naziler, kendilerinin icad etmediği, ama görülmemiş derecede mükemmelleştirdikleri üçüncü bir yöntemde özellikle çok başarılıydılar. Bu, kurbanların insanlığını bile görünmez kılma yöntemiydi. Helen Fein'in *yükümlülükler evreni* kavramı (“birbirlerine bağlılığı bir tanrıyla ya da bir otoritenin kutsal kaynağıyla ilişkilerinden kaynaklanan, birbirlerini korumak için karşılıklı yükümlülükleri olan insan çevresi”)³⁵ bu yöntemin korkunç etkisinin ardındaki sosyopsikolojik etkenleri aydınlatmada önemli katkıda bulunmuştur. “Yükümlülükler evreni” ahlaksal konularla ilgili soruları sormanın bir anlamının olduğu toplumsal ülkenin dış sınırlarını belirler. Bu sınırın öte yanında ahlaksal kurallar artık bağlayıcı değildir ve ahlaksal de-

ğerlendirmeler bir anlam taşımaz. Kurbanların insanlığını görünmez kılmak için onları bu yükümlülükler dünyasından dışarı atmak gerekir.

Almanlığın sahibolduğu hakların üstün ve tartışılmaz değeri açısından bakıldığında Nazi dünya görüşünde Yahudileri yükümlülükler evreninden çıkarmak için yalnızca, onları Alman ulusunun ve devleti oluşturan toplumun üyeliğinden çıkarmak yeterliydi. Hilberg'in bir başka dokunaklı cümlesine göre; "1933'ün ilk günlerinde, ilk uygarlık hizmetkarının resmi bir genelgeye ilk 'Ari ırktan olmayan' ifadesini yazdığı anda Avrupa Yahudiliğinin yazgısı da mühürlenmiş oldu."³⁶ Alman olmayan Avrupa'lıları işbirliğine (ya da yalnızca hareketsizliklerini ve kayıtsızlıklarını) teşvik etmek için ise çok daha fazla şey gerekiyordu. Almanlar için yeterli olan, Yahudilerin Alman'lıktan çıkarılması, Avrupa'nın yeni efendilerinin geliştirdiği fikirlerden hoşlanmış olsalar da onların insanlığı tekellerine almaya kalkışmalarından korkmak ve buna kızmak için nedenleri olan diğer uluslara göre yeterli değildi anlaşılan. *Judenfrei* Almanya hedefinin, *judenfrei* Avrupa hedefine dönüştürülmesiyle Yahudilerin Alman ulusundan çıkarılması, yerini onların tüm insanlıktan çıkarılmasına bıraktı. Frank'ın en gözde "Yahudi ve bit" bağlantılandırması, yani retorikteki değişim "Yahudi sorunu"nu ırksal öz-savunma bağlamından "öz-arınma" ve "siyasal temizlik" in dilsel evrenine aktarılmasıyla ifadesini buldu; daha sonra getto duvarlarında tifüse karşı uyarıcı afişlerle devam edip sonunda Deutsche Gesellschaft für Schädling-sbekämpfung* - Alman Tütsüleme Şirketinin son eylemi için kimyasal maddelere başvuruldu.

Uygarlaşma İşleminin Ahlaki Sonuçları

Uygarlaşma sürecinin başka sosyolojik imajları da olmasına karşın, en yaygın olanının (ve en geniş çevrelerce paylaşılanı) iki ana hedefi akıldışı temelde antisosyal dürtüleri bastırma ve şiddetin top-

* Zararlılarla mücadele. (ç.n.)

lumsal yaşamdan azar azar, ama hiç duraklamadan dışlanmasını (daha doğrusu: şiddetin, ulusal topluluğun dış sınırlarını ve toplumsal düzeni korumada kullanılmak üzere, devletin denetiminde toplanmasını) gerektirmektedir. Bu iki ana hedefi, her şeyden önce en azında kendimizin, Batı ve modern biçimi - bir ahlaksal güç olarak; aynı zamanda uygarlık öncesi çevrelerde iyi korunamayan toplumsal barışın ve bireysel güvenliğin korunması için gerekli koşullar olan normatif düzenin ve kanun hakimiyetinin kabul ettirilmesinde kurumların işbirliğini ve birbirini tamamlamasını sağlayan bir kurumlar sistemi olarak kaynaştırıp bire indiren uygar toplum görüşüdür.

Bu görüşün aldatıcı olması gerekmez. Ama Holocaust'ın ışığında kuşkusuz tek yanlı görünür. Bir yandan yakın tarihin önemli eğilimlerini araştırmaya açar, öte yandan yaşamsal önemi daha az olmayan bazı eğilimlerin tartışılmasını engeller. Tarihsel süreç üzerine odaklandığımızda ise, kural (norm) ile anormalliği birbirinden ayıran rastgele bir çizgi çeker. Uygarlığın esnek yönlerinden bazılarının meşruluğunu kaldırarak bunların yapısının rastlantısal ve geçici olduğu yolunda yanlış bir iddiada bulunur, aynı zamanda en göze çarpan nitelikleriyle modernitenin düzgüsel (normative) varsayımları arasındaki çarpıcı titreşimi (resonance) gizler. Başka bir deyişle, dikkati, uygarlaşma sürecinin alternatif, yıkıcı potansiyelinin sürekliliğinden saptırır ve modern toplumsal düzenin çift taraflılığını vurgulamakta direten eleştirmenleri etkili bir şekilde susturur ve çizgi dışına iter.

Bence Holocaust'tan alınacak en büyük ders, eleştiriye ciddiye almak ve böylece uygarlaşma sürecinin kuramsal modelini toplumsal eylemin etik motivasyonlarının değerini düşürme, onaylamama, meşruluğunu kaldırma gibi daha sonraki eğilimleri kapsayacak şekilde genişletme gereğidir. *Öbür şeylerin yanısıra uygarlaşma sürecinin şiddetin kullanımını ve yayılımını ahlaki hesaplardan tecrit etme ve akılsallığın gereklerini* etikal normların müdahalesinden ya da ahlaki yasaklardan kurtarma süreci olduğunu gösteren kanıtları kavramamız gerekir. Nitekim akılcılığın, eylemin alternatif ölçütlerini dışlama ve özellikle şiddetin kullanımını akılcı kaygılara tabi kılma eğilimi modern uygarlığın yapısal bir özelliği olarak epey zaman önce doğrulan-

mıştır. -Holocaust tarzı fenomenler uygarlaşma eğiliminin ve onun taşıdığı sürekli potansiyelin meşru bir sonucu olarak görülmelidir.

Weber'in bu önemli, ama önemi şimdiye dek anlaşılmamış bağlantıları açığa çıkaran, akılsallaştırma koşulları ve mekanizmasına ilişkin açıklamalarını daha iyi kavramak için yeniden okuyalım. Daha açıkca göreceğiz ki, işlerin akılcı yürütülme koşulları -ev ile iş ya da özel gelirle kamu bütçesi arasında benzer kötü şöhretli ayrımlar- aynı zamanda amaca yönelik, akılcı eylemin öbür normlar (daha doğrusu akıldışı) tarafındna yönetilen işlemlerle yerdeğıştirmesini yalıt- lamada güçlü etmenler olarak bir işlev yerine getirdiğini, yani onları iş dışı formasyonların uygulamasında sürdürülen, karşılıklı yardımlaşma, dayanışma, karşılıklı saygı gibi kuralların sınırlayıcı etkisine karşı bağışık kıldığını daha açık bir şekilde görürüz. Akılcılaştırma eğiliminin bu genel başarısının modern bürokraside yasallaştırılıp kurumsallaştırılmış olması beklenmedik bir şey değildir. Modern bürokrasi aynı şekilde, geriye dönüşlü olarak yeniden gözden geçirilirse esas kaygısının ahlakı susturmak olduğu, üstelik bunun eylemin akılcı işbirliği yöntemi olarak onun başarısının temel koşulu olduğu görülecektir. Ve aynı zamanda, günlük sorunları çözmedeki etkinliğini kusursuz akılcı tarzıyla sürdürürken Holocaust tarzı çözümleri yaratma kapasitesi de görülecektir.

Uygarlaşma süreci teorisini öne sürülen bu ilkeler uyarınca yeniden yazmaya kalkarsak sosyolojide değışiklik yapmak gerekir. Sosyolojinin doğası ve tarzı tıpkı, kuramsallaştırdığı ve araştırdığı modern toplumunkine göre yapılanmıştır; sosyoloji, doğuşundan beri konusu olan şeyle - ya da daha doğrusu o konunun, kendi incelemesinin çerçevesi olarak oluşturduğu ve benimsediğı imajıyla - taklitçi bir ilişki içine girmiştir. Ve böylece sosyoloji kendi kendine uygun ölçüt olarak, amacının bileşeni kabul ettiğı akılcı eylemin ilkelerinin aynısı geliştirir. Ayrıca, kendi söyleminin bağlayıcı bir kuralı olarak da, toplumca desteklenen ideoloji dışındaki, dolayısıyla (bilimsel, akılcı) sosyolojik söylemden farklı yapıda etik kuşkuların kabul edilemezliğı kuralını oluşturmuştur. *Bir sosyoloji seminerinde "insan yaşamının kutsallığı" ya da "ahlaksal görev" gibi deyimler, sigara içilmeyen,*

sterilize edilmiş bürokratik bir ofiste söylenmişcesine yabancı gelir.

Sosyoloji, mesleki uygulamasında bu ilkeleri gözetmekle bilimsel kültüre katılmaktan daha başka bir şey yapmamıştır. Bu kültür, rasyonalizasyon sürecinin bir parçası olarak tekrar gözden geçirilmekten kaçamaz. Bilimin kendi kendine kabul ettiği ahlaki suskunluk pek fazla duyurulmamış yönlerinden birini, Auschwitz’de ceset üretimi ve yok edilmesi konusu “tıbbi bir sorun” olarak telaffuz edildiğinde kendini gösterdi. Franklin M. Littell’in, modern üniversitenin güvenilirlik bunalımı ile ilgili uyarısını görmezden gelmek zordur: “Men-gele ve arkadaşlarını nasıl bir tıp fakültesi yetiştirmiştir? Strassburg Üniversitesi’nin ‘Atalardan Gelen Kalıtsal Özellikler Enstitüsü’nün kadrosunu hangi antropoloji kürsüsü oluşturmuştur?”³⁷ Bu özel çan kimin için çalıyor diye şaşmamak, bu sorulara, yalnızca tarihsel önemi var diye omuz silkmenin çekiciliğine kanmamak için, Colin Gray’in günümüzdeki nükleer silahlanma yarışının ardındaki itici güçle ilgili çözümlemelerine bir göz atmak yeterlidir: “İki tarafın bilimadamları da kendi bilgisizliklerini azaltmak için ‘yarışıyorlar’ ister istemez (düşman, Sovyet teknolojisi değil, bilimsel ilgiyi çeken fizikğin bilinmeyenleridir)... ileri düzeyde teşvik edilmiş, teknolojik yönden üstün ve yeterli maddi destek sağlanmış bilimadamlarından oluşan araştırma ekiplerinin sonsuz sayıda yepyeni (ya da geliştirilmiş) silah fikri üretmesi kaçınılmazdır.”³⁸

Bu bölümün ilk versiyonu *British Journal of Sociology*’nin 1988 Aralık sayısında yayınlanmıştır.

II

Modernlik, Irkçılık, İmha 1

Antisemitizmle Holocaust arasındakiinden daha şeffaf ancak birkaç nedensel ilişki bulabilirsiniz. Avrupa Yahudileri öldürüldüler, çünkü bunu yapan Almanlar ve yerel yardımcıları Yahudilerden nefret ediyordu. Holocaust, yüzyıllardır süren dinsel, ekonomik, kültürel ve ulusal öfkelerin müthiş bir doruğuydu. Bu, Holocaust'un akla ilk gelen açıklamasıdır. Bu "akla yatkındır"(eğer paradoks bağımlısı olunmasına izin verilirse). Ama bu çok kolayca görünen neden-sonuç bağlantısı daha yakın bir incelemeye dayanamaz.

Son yıllarda yapılan etraflı tarihsel araştırmalar sayesinde bugün, Nazilerin iktidara yükselmesinden önce ve hatta onların yönetimi Almanya'da yerleştikten epey sonra bile Alman halkındaki antisemitizmin, diğer bir-iki Avrupa ülkesindeki Yahudi düşmanlığının ardından, ancak ikinci derecede olduğunu biliyoruz. Weimar Cumhuriyeti'nin(*) Uzun Yahudi özgürleşme sürecinin son rötuşlarını koymasından çok önce bile Almanya, uluslararası Yahudilik tarafından dinsel ve ulusal eşitlik ve hoşgörü cenneti olarak görülüyordu. Al-

(*): I. Dünya Savaşının sonu ile Nazilerin iktidara geldiği 1933 arasındaki Almanya yönetimi. (ç.ñ.)

manya bu yüzyıla, çağdaşı Amerika ya da Britanya'dan çok daha fazla Yahudi akademisyen ve meslek sahibi kişiyle girmişti. Halkta Yahudilere karşı öfke ne köklü ne de yaygındı. Bunun, Avrupa'nın diğer bölgelerindeki gibi genel şiddet içeren patlamalar biçiminde dışa vurulduğu da çok enderdi. Nazilerin Yahudilere karşı şiddetin dehşet verici görüntülerini sahneye koyarak halkın antisemitizmini su yüzüne çıkarma çabalarının ters tepki verdiği görüldü ve zorunlu olarak engellendi. Önde gelen Holocaust tarihçilerinden Henry L. Feingold, halktaki anisemitizm eğilimini belirlemek için anketler yapılmış olsaydı "muhtemelen, Weimar süresinde, Almanların Yahudi düşmanlığının Fransa'dakinden daha az olduğunu göreceğimiz"¹ sonucuna varmıştır. Halktaki antisemitizm, imha yıllarında bile asla etkin bir güç haline gelmemiştir. Bunun en fazla, çoğu Alman'ın, Yahudilerin akibetini öğrendiklerinde buna bakışlarındaki ya da bilmezden gelmelerindeki duygusuzluğu yaratarak kitlesel cinayetin işlenmesine dolaylı bir katkı sağlamış olduğu iddia edilebilir. Norman Cohn'un sözleriyle "insanlar Yahudiler adına harekete geçmeye istekli değildi. Bu çok yaygın kayıtsızlık, insanların kendilerini Yahudilerden ve onların akibetinden rahatça soyutlayabilmeleri kuşkusuz önemli ölçüde Yahudilerin... tekin olmayan ve tehlikeli insanlar olduğu hakkında bulanık bir duygunun sonucuydu"² Richard L. Rubenstein bir ya da iki adım daha atar ve Almanların kayıtsızlığının -ya da sıradan Alman'ın, deyim yerindeyse, gıyaben yaptığı işbirliğinin- şu soru sorulmadan tam anlamıyla anlaşılamayacağını savunur: "Almanların çoğunluğu, Yahudilerin safdışı edilmesini yararlı buluyor muydu?"³ Ama, "diren-meyerek işbirliği yapma" olgusunu, Yahudilerin yapısına ya da özüne ilişkin bir kanıyı içermesi gerekmeyen etkenlerle, inandırıcı bir şekilde açıklayan başka tarihçiler de vardır. Nitekim Walter Laqueur, Yahudilerin akibetinde çok az insanın payı olduğunu vurguluyor. "İnsanların çoğu bir sürü daha büyük sorunlarla karşı karşıyaydılar. Bu nahoş bir konuydu, üzerinde düşünmek boşunaydı, Yahudilerin akibeti hakkında tartışmaktan korkuluyordu. Bu soru bir kenara itildi ve savaşın sonuna dek üzeri örtülü kaldı."⁴

Holocaust'u antisemitizmle açıklamanın yanıtlamaya yeterli olmayacağı bir soru daha vardır. Antisemitizm -dinsel ya da ekonomik,

kültürel ya da ırksal, şiddetli ya da ılımlı olsun- bin yıldır nerdeyse evrensel bir olgudur. Ama buna karşın Holocaust olayının önceli yoktur. Hemen her yönüyle benzersizdir ve ne denli kanlı ve daha önce yabancı, düşman ve tehlikeli gruplara yapılmış olursa olsun diğer hiç bir toplu kıyımla karşılaştırılamaz. Açıkçası, her an ve her yerde var olan antisemitizm, Holocaust'un benzersizliğini açıklamaya yetmez. Yahudi karşıtı şiddetin gerekli koşulu olduğu kabul edilen antisemitizmin varlığının belli olmaktan uzak oluşu konuyu daha karışık hale getirmektedir. Norman Cohn'un görüşünce (antisemitizmle bağlantısına karşın hiç bir şekilde onun aynısı bir fenomen olmayan) örgütlü bir Yahudi katilleri grubu, şiddetin son derece maddi ve pratik bir nedendir; bu olmaksızın, Yahudilere kızgınlık ne denli güçlü olsa da Yahudi komşulara karşı fiziksel saldırı biçiminde patlak veremez.

Pogromlar yaygın öfkenin kendiliğinden patlaması olarak bir mit haline gelmiş gibidir; ama gerçekte, bir kasabada ya da köyde oturanların, Yahudi komşularına doğrudan saldırdığı bir olay yoktur. Aynı şey Orta Çağ için bile geçerlidir... Modern zamanlarda halkın bizzat girişimi daha da az belirgindir, çünkü örgütlü gruplar ancak polislik yaptıklarında ve hükümet desteğini kullandıklarında etkili olmuştur.⁵

Başka bir deyişle, genelde Yahudi karşıtı şiddet olgusunda; özelde, benzersiz Holocaust olayında "Yahudi karşıtı duyguların zirveye çıkması", "antisemitizmin en şiddetlisi" ya da "halkın Yahudilere karşı öfkesinin patlaması" nitelemesi zayıftır ve tarihsel ya da güncel kanıtlara pek uymamaktadır. Antisemitizm Holocaust olayını tek başına açıklayamaz (bizim görüşümüzce, daha genel olarak, *kızgınlık, bir soykırım için tek başına yeterli bir açıklama değildir*). Holocaust'un başlangıcında ve yürütülmesinde antisemitizmin işlevi olduğu ve belki onsuz yapılamayacağı doğrusu da kitle katliamını planlayanların ve yönetenlerin anti-semitizmleri emirleri uygulayanların, işbirlikçilerin ve sessiz kalan tanıkların Yahudi karşıtı duygularından kimi önemli yönlerden farklı olduğu da doğrudur. Ayrıca Holocaust'un mümkün olabilmesi için, hangi türde olursa olsun antisemitizmin tümüyle farklı nitelikte bazı etkenlerle kaynaşmasının gerektiği de doğrudur. Bu olayı aydınlatmak için bireysel psikolojinin gizlerini ara-

mak yerine böylesi ekstra etkenleri yaratabilen toplumsal ve politik mekanizmaları çözmemiz ve bunların, gruplar arası karşıtlıklarla birlikte patlayıcı reaksiyona yol açma potansiyelini incelememiz gerekir.

Yahudi Yabancılaşmasının Bazı Özellikleri

“Antisemitizm” teriminin ilk kez bulunup genel kullanıma girdiği ondokuzuncu yüzyıl sonlarında, yeni türetilen bu terimin kapsamaya çalıştığı fenomenin antik çağlara dek giden uzun bir geçmişi olduğu biliniyordu; aslında hiç bozulmamış olan bu süreklilik, Yahudilere karşı hoşnutsuzluk ve ayrımcılık ikibin yıl öncesine dek uzanan tarihsel kanıtlarından anlaşılıyordu. Babil sürgününe dek gerilere uzanan, deyim yerindeyse, oluşum halindeki antisemitizme ait düşünce ve uygulamalarla ilgili çok ilginç araştırmalar yapılmışsa da tarihçilerin hemen hemen uzlaştığı ortak kanıya göre, antisemitizmin başlangıcı, İkinci Tapınağın (M.S. 70 yılında) yıkılışına ve diasporayı oluşturan kitlesel göçlerin başlangıcına bağlanmaktadır. (“Pagan”* antisemitizmi hakkında kışkırtıcı ve tartışmalı bir inceleme 1920'lerin başında, Sovyet tarihçisi Salome Luria tarafından yayınlanmıştır.)

“Antisemitizm”, etimolojik olarak pek uygun bir terim değildir; çünkü kastettiği kavramı kötü (ya da genel olarak, çok geniş) tanımlamakta ve anlam olarak, ötekilerden ayırdığı uygulamaların gerçek amacını atlamaktadır. (Antisemitizmin tarihte bilinen en sadık uygulayıcısı Naziler bile, özellikle savaş yıllarında kavramın anlamsal açıklığı Almanların birçok sadık müttefiki tarafından görünüşte karşı çıkılan tehlikeli bir siyasal konuya dönüşünce, giderek bu terimden uzaklaştılar.) Ama uygulamada, anlamsal çelişkilerden genellikle kaçınıldı ve kavram amaçladığı hedefe doğru, emin bir şekilde yöneldi. “Antisemitizm”, Yahudilere duyulan kızgınlığı anlatır. Yahudileri yabancı, düşman ve sakıncalı bir grup olarak gören anlayışı ve bu anlayıştan kaynaklanan ve bunu destekleyen uygulamaları ifade eder.

* Eski Yunan ve Roma'nın çok tanrılı dinlerine ait. (ç.n.)

Antisemitizm, gruplar arası diğer uzun süreli düşmanlıklardan bir yönüyle farklıdır. Antisemitizm düşüncesinin ve uygulamasının bir yönünü oluşturan toplumsal ilişkiler asla, ayrı ülkeler bazında oluşup da bir sınır bölgesinde birbiriyle karşı karşıya gelen gruplar arasındaki ilişkiler gibi değildir; daha ziyade, çoğunlukla azınlığın, “ev sahibi” nüfusla onun içinde yaşayan, ama kendi farklı kimliğini koruyan ve bu yüzden -zayıf ortak olarak- karşıtlığın hedefi olan, yerli “biz” den ayrılıp “onlar” olan daha küçük grubun aralarındaki ilişkidir. Antisemitizme hedef olan kişiler, içerde genellikle anlamsal olarak kafa karıştırıcı ve psikolojik olarak sinir bozucu bir yabancı statüsüne sahiptirler böylece net bir şekilde çizilmesi, bozulmadan ve ele geçirilmeden koruması gereken yaşamsal bir sınırı atlarlar; antisemitizmin şiddeti, büyük olasılıkla, sınır çizme ve sınırla ayırma dürtüsünün zorlayıcılığı ve vahşetiyle doğru orantılıdır.⁶ Antisemitizm genellikle, bu sınırı bekleyen öfkenin ve bunun kışkırttığı ruhsal gerilimin ve bir şeyler yapma isteğinin dışı vurumudur.

Antisemitizmin bu benzersiz faktörlerinin diaspora olgusuna ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu açıktır. Ama Yahudi diasporası yine de, bilinen diğer göçmen ve grup halinde yerleşme örneklerinin çoğundan farklıdır. Yahudi diasporasının en şaşırtıcı, ayırıcı özelliklerinden biri de bu özel “içimizdeki yabancı” ların kendi ayrımlarını hem art-zamanlı (diachronic) süreklilik hem de eşzamanlı özkimlik anlamında korudukları tarihsel sürecin müthiş uzunluğudur. Bu nedenle, öteki toplu yerleşim vakalarının çoğundan farklı olarak, Yahudilerin varlığına karşı sınır çizici tepkiler, ayrılığın esnekliğini güçlendiren kendini yeniden üretme kapasitesine sahip sistemleştirilmiş ritüeller olarak birikim sağlayacak ve kurumsallaşacak zamana sahiptir.

Yahudi diasporasının bir başka ilginç özelliği de Yahudilerin belki ancak Çingenelerle paylaşacağı bir nitelik olan evrensel vatansızlığıydı. Yahudilerin İsrail toprağıyla ilk bağlantısı yüzyıllar boyu gide-rek yüzeyselleşmiş, ruhani boyutundan başka bir şeyi kalmamıştı. Üstelik ruhani boyut da ev sahibi halkın, İsrail ülkesini kendi ruhani cetleri adına Kutsal Topraklar saydığı durumlarda da ev sahibi halkla bir tartışma konusu oluşturmuştu. Ev sahipleri, Yahudilerin kendi ül-

kelerinde bulunmalarına ne kadar kızıyorlarsa Kutsal Toprakların bu gayrimeşru hak arayıcıları tarafından sahiplenilmesine ondan daha büyük bir öfke gösteriyorlardı.

Yahudilerin süresiz ve çözümsüz vatansızlığı, aslında diaspora tarihinin başından beri onların kimliğinin ayrılmaz bir parçası olmuştu. Bu olgu gerçekten, Nazilerin kendi davalarında Yahudilere karşı ana kozlardan biri olarak görülmüş ve Hitler tarafından, Yahudilere karşı düşmanlığın düşman uluslar ve ırklar arasındaki sıradan karşıtlıklardan tümüyle farklı olduğu savını kanıtlamada kullanılmıştı.

(Eberhard Jäckel'e⁷ göre, Yahudileri Hitler'in gözünde, nefret ettiği ve köleleştirmek ya da yok etmek istediği diğer tüm uluslardan, diğer her şeyden daha farklı kılan, onların her zaman ve her yerde vatansız olmalarıydı. Hitler, Yahudilerin vatana sahip bir devletleri olmadığı için evrensel güç mücadelesine, alışılmış biçimiyle toprak elde etmek amacına savaşıarak katılamadıklarını ve bunun yerine ahlaksızca, sahtekarca, el altından yürütülen yöntemler edinmiş olduklarını ve bu durumun onları çok tehlikeli ve uğursuz bir düşman; üstelik de hiç doymak, uslanmak bilmez, bu yüzden, zararsız hale getirilebilmesi için yok edilmesinden başka çare olmayan bir düşman durumuna getirdiğine inanır.⁸)

Ve modernlik öncesi Avrupa'da, Yahudi *ötekiliğinin* kendine has lezzeti onların genel olarak egemen toplumsal düzene uyum sağlama-sını yine de engellemedi. Bu uyum, sınır çizme ve sınır koruma süreçlerinin yarattığı gerilim ve çelişkilerin görece düşük şiddeti sayesinde olanaklıydı. Ama modernlik öncesi toplumların bütünlükten uzak, bölümlü yapısı ve bölümler arasındaki ayrımın normal karşılanması da bunu kolaylaştırıyordu. Katmanlara ve kastlelara ayrılmış bir toplumda Yahudiler de diğer katman ya da kastlelardan biriydi yalnızca. Yahudi'nin kişiliğini, ait olduğu kast ve bu kastın kullandığı ya da taşıdığı özel haklar ve yükler belirliyordu. Ama aynı şey o toplumun diğer tüm üyeleri için de geçerliydi. Yahudiler ayrıydı, ama ayrılmış olma durumu onları hiç bir şekilde benzersiz kılmıyordu. Onların statüsü, geri kalan diğer kast benzeri gruplaşmaların statüsü gibi, grubun saflığını korumaya, kirlenmesini önlemeye ilişkin genel

uygulamalarla biçimlendirilmekte, etkin bir şekilde sürdürölüp korunmaktaydı. Ne denli değişim gösterse de bu uygulamalar güvenli bir uzaklık yaratan ve onu olabildiğince geçilmez kılan ortak bir işlev tarafından birleştiriliyordu. Gruplar arası ayırım, fiziksel olarak birbirlerinden uzak tutulmalarıyla (sıkı bir şekilde denetlenen ve ritüelize temalar dışındaki her türlü temasın en aza indirgenmesiyle), grup üyelerinin yabancı olarak görölmeleri için işaretlenmesiyle ya da gruplar arası kültür alışverişini engellemek için manevi ayrımları körüklemeye ve etkileyebileceği kültürel karşıtlıkları aynı düzeye çıkarmakla sağlıyordu. Yahudi, yüzyıllardır kentin ayrı bir mahallesinde oturan ve (kim zaman - özellikle de toplumsal geleneğin, ayırımın düzenini koruyamadığı durumlarda - yasalarla buyurulan) göze batan bir farklılıkta giyinen biriydi. Ama gettonun ve ev sahibi halkın ekonomilerinin içiçe geçtiği ve bu yüzden düzenli yüzyüze ilişkinin gerekli olduğu çoğu durumlarda, ikametgah bölgesinin ayrılması yeterli olmadı. Bunun için, bölgesel mesafeye bir de bu kaçınılamayacak ilişkileri biçimselleştirmeyi ve görevden ibaret kılmayı amaçlayan, tümüyle kurallaştırılmış bir ritüel eklendi. Biçimselleştirmeye ya da göreve indirgenmeye direnen ilişkiler genellikle yasaklandı, ya da en azından hoş karşılanmadı. Kastı en çok koruyan ve kirlenmesine karşı koyan ritüeller olarak evlilik ve yakın dostluk (ve ayrıca, salt görevsel olanların dışındaki her türlü ilişki) ile ilgili yasaklar en zorlu dayatılan ve gözetilenler arasındaydı.

Unutulmaması gereken önemli bir konu da, birbirine karşıt gibi görünen tüm bu önlemlerin, aynı zamanda toplumsal bütünlüğü sağlama araçları olmasıydı. Bunlar, “içerdeki yabancı”nın, evsahibi grubun özkimliğine ve kendini üretme güdüsüne ister istemez yönelteceği bir tehdidi etkisiz hale getirirlerdi. Sürtüşmesizce birarada yaşamının mümkün olduğu koşulları oluşturlardı. İyi uygulanırsa, olası çatışmalara gebe ve patlamaya hazır durumlarda barış içinde birlikte varolabilmenin güvencesi olabilecek davranış kurallarını dikte ederlerdi. Simmel’in dediği gibi, ritüel gelenekleşmeler, çelişkileri toplumsallaştırma ile toplumsal birliğin bir aracı haline getirirdi. Bunlar etkili olduğu sürece, ayırım uygulamaları düşmanca davranışların desteğine

gerek göstermezdi. İlişkilerin iyice ritüelleştirilmiş temaslara indirgenmesi için yalnızca, kurallara bağlılık ve bunların aşılması karşısında ustaca geri çekilmeyi bilmek gerekirdi. Ayrıca muhakkak ki ayrıma uğrayanların, evsahibi toplumunkinden daha aşağıda bir statüye razı olması ve evsahiplerinin bu statüyü belirlemeye, sürdürmeye ya da değiştirmeye hakkı olduğunu kabul etmesi de gereklidir. Ama Yahudi diaspora tarihinin büyük bölümü süresince, yasal ve özellikle sosyal eşitlik fikri duyulmamış ya da her halükarda, uygulanabilir bir öneri olarak görülmemişken yasalar genelde hakların ve gaspların içiçe geçtiği bir sistem olarak kalmıştır. Modern zamanların gelişine dek Yahudilerin yabancılaşması, daha önceden bütün olarak var edilmiş insanlık zincirinin halkaları arasındaki evrensel ayrılıktan biraz daha fazla bir şeydi.

Hristiyanlıktan Modernliğe Yahudi Tutarsızlığı

Elbette bu Yahudilere uygulanan ayrımın öteki toplumsal ayrım örneklerinden ayrı tutulduğu ve kendine has öneminden dolayı özgün bir olay olarak kurumsallaştırıldığı anlamına gelmez. Modernite öncesi Avrupa'nın, eğitilmiş seçkinleri için -Hristiyan ruhbanlar sınıfı, teologlar ve filozoflar- yaşamda olan bitenlerin rastgeleliğindeki anlamı ve kendiliğindenliğindeki mantığı keşfetmekle uğraşan tüm okumuş elitler gibi, Yahudiler acaip kişilerdi; kavrama açıklığına ve evrenin ahlaki uyumuna meydan okuyan varlıklardı. Yahudiler, Hristiyanlığın sınırlarının azimle korunduğu ne henüz iman etmemiş putperestlerin ne de bağışlamaz din sapkınlarının içindeydiler. Yahudiler, deyim yerindeyse, barikatın tepesine, münasebetsiz bir şekilde ve onun aşılmazlığını yumuşatırcasına oturmuşlardı. Onlar hem Hristiyanlığın kutsal babaları hem de kötü niyetli, melun düşmanlarıydı. Hristiyan öğretisini reddetmeleri, Hristiyan gerçeğine zarar vermeyecek Pagan cahilliğinin bir tezahürü diye bırakılamazdı. Kaybolmuş bir koyun gibi, -ilkede- telafi edilir bir hata diye hesaptan da düşülemezdi. Yahudiler önceden ya da sonradan dinden dönmüş kafirler değil, kendilerine şans verildiği halde doğruyu kabul etmeyi tümüyle bilinçli olarak reddeden bir halktı. Onların varlığı Hristiyan-

lığın doğruluğuna sürekli bir meydan okumaydı. Bu tehdit ancak, Yahudi direngenliğini önceden planlanmış bir suç, kötü niyet ve bir ahlak bozukluğu diye açıklayarak savuşturulabilir ya da en azından daha az tehlikeli hale getirilebilirdi. Argümanımızda antisemitizmin en belirgin ve düşündürücü yanlarından biri olarak tekrar tekrar karşılaştığımız bir unsur ekleyelim: Yahudiler Hristiyanlıkla aynı yerde ve aynı zamanda varolmuşlardı ve sınırdaştılar. Bu nedenle, Hristiyan dünyasının rahatsız edici ve asimile olmamış diğer bölümlerinden farklıydılar. Diğer sapkınlıklardan farklı olarak, ne yerel bir sorun, ne de kesin başlangıcı ve umulan sonu belli bir olaydı. Onların yaptığı, Hristiyanlığın, her yerde ve her zaman onunla birlikte varolacak bir eşini, Hristiyan kilisesinin gerçekte bir öteki benliğini (alter ego) oluşturmaktaydı.

Hristiyanlıkla Yahudilerin birlikte varolması bu nedenle, bir çatışma ve düşmanlık olayı değildi. Bu muhakkak ki böyleydi ama dahası da vardı. Hristiyanlık, Yahudi yabancılaşmasının -kendini İsrail'in mirasçısı ve galibi olarak görmenin- temellerini korumaksızın ve güçlendirmeksizin kendini ve kesinlikle evrensel (ecumenical) egemenliğini üretemezdi. Hristiyanlığın özkimliği, gerçekte Yahudi yabancılaşmasıydı. *Yahudiler tarafından reddedilmeyle doğmuştu. Sürekli canlılığını Yahudileri reddetmekten alırdı.* Hristiyanlık kendi varoluşunu ancak Yahudilerin sürekli bir karşıtlığı olarak kuramsallaştırabilirdi. Süregiden Yahudi direngenliği, Hristiyan misyonunun hâlâ bitirilmediğinin can sıkıcı kanıtıydı. Yahudilerin hatalarını anlayıp Hristiyan gerçeğini kabul etmeleri ve belki gelecekte kitlesel olarak din değiştirmeleri Hristiyanlığın nihai zaferinin bir modeli olarak duruyordu. Hristiyanlık, Yahudilere yine gerçek öteki benlik tarzında, öteki dünya ile ilgili bir misyon yüklemişti. Bu ise Yahudilerin daha büyük ve daha önemli görülmesine yol açmıştı. Normalde pek sahibolamayacakları *güçlü ve uğursuz bir büyüleyici etkiyle donatmıştı Yahudileri.*

Bu yüzden Yahudilerin Hristiyanlıkta, onun topraklarında ve tarihinde varlığı ne marjinal ne de rastlantıydı. Onların ayırt edici özelliği diğer başka azınlık gruplarındaki gibi değildi; Hristiyan özkimliğinin

bir yönüydü. Bu yüzden Hristiyanların Yahudi teorisi, dışlama uygulamalarının genelleştirilmesinden de öteye gidiyordu; kast benzeri ayırım uygulamalarından kaynaklanan ve onları gösteren, muğlak ve çok genel ayırım deneyimlerinin sistematize edilmesi girişiminden daha fazla bir şeydi. Hristiyanlığın Yahudi teorisi, halkın düşündüğü gibi, iki komşu arasındaki ilişki ve sürtüşmelerden ziyade daha farklı bir mantığın, Kilise'nin kendini ve dünya egemenliğini sürdürme düşüncesinin etkisindeydi. "Yahudi Sorunu"nun halkta yaygın toplumsal, ekonomik ve kültürel deneyimlerden görece bağımsızlığı bundandır. Bu sorunun, günlük yaşamın genel koşullarından ayrılmasındaki ve güncel deneyimlerin sınanmasına karşı bağışık kılınabilmesindeki görece kolaylık da bundandır. Yahudiler, Hristiyan ev sahiplerine göre hem günlük ilişkilerinin somut nesneleri hem de bu ilişkiden bağımsız olarak belirlenmiş bir kategorinin örnekleriydiler. Yahudilerin bu ikinci karakteristiği, birincinin bakış açısından ne zorunlu ne de kaçınılmazdı. İkincinin birinciden görece kolay ayrılması ve günlük pratikle, varsa bile çok gevşek bir bağı olan eylemlere dayanak oluşturabilmesi tümüyle bu yüzdendir. Antisemitizmin, Kilise'nin Yahudi teorisinde aldığı biçim "Yahudilerin toplumdaki gerçek durumuyla hemen hemen ilgisizdi... Hepsinden ilginç olanı da, bunun Yahudi görmemiş insanlar arasında ve Yahudilerin yüzyıllardır hiç bulunmadığı ülkelerde görülebiliyordu."⁹ Bu biçimin, Kilise'nin ruhani egemenliğinin zayıflamasından ve halkın dünya görüşü üzerindeki etkisinin azalmasından sonra da uzun süre kalıcı olabildiği görülmüştür. Modernite çağı, kentlerde ve köylerde oturan Yahudi erkek ve kadınlardan apayrı bir "Yahudi"yi miras olarak devralmıştı. Kilise'nin öteki benliği rolünü başarıyla oynayanlar, toplumsal bütünleşmenin yeni, dünyevi (secular) işleriyle ilgili benzer bir rolü oynamak için hazırlanmıştı.

Hristiyan Kilisesi'nin deneyimleri tarafından oluşturulduğu biçimiyle "Yahudi" kavramının en ilginç ve anlamlı yanı, yapısından gelen mantıkdışılığıydı. Bu kavram, asla birbirine ait olmayacak ve birbiriyle uyuşamayacak öğeleri biraraya getiriyordu. Bu öğelerin biraraya getirilmesindeki tutarsızlık, onlara, etkili bir mistik güç sayılmala-

rını sağlayan mistik varlık damgasının vurulmasına yol açıyordu. Aynı zamanda hem çok büyüleyici hem iğrenç ve hepsinden öte ürkütücü bir güç. Kavramsal Yahudi, Kilise'nin, kendi öz kimliği için zamansal ve mekansal sınırlarının açıklığa kavuşması doğrultusunda verdiği bitmez tükenmez mücadelenin savaş alanıydı. Kavramsal Yahudi, ayrı tutulması gereken anlamları içine alıp harmanlayan, anlamsal açıdan aşırı yüklü bir varlıktı ve bu yüzden sınırları çizmeyi ve bu sınırları sağlamlaştırmayı amaçlayan bir gücün doğal düşmanıydı. Kavramsal Yahudi (Sartre'ın terimiyle) *visqueux**, (Mary Douglas' ın terimiyle) kaygandı - şeylerin düzeniyle uzlaşan ve ona meydan okuyan, bu meydan okumanın çok önemli ve somutlaşmış biçimi olarak yorumlanmış bir imge. (*Culture as Praxis*'in üçüncü bölümünde, sınır çizmenin evrensel kültürel etkinliği ile inceliğin (slimness) aynı şekilde evrensel üretimi arasındaki karşılıklı ilişkiyi ayrıntılı bir şekilde açıkladım). Bu şekilde yorumlanan kavramsal Yahudi çok önemli bir işlevi yerine getiriyordu; O sınırları ihlal etmenin, hep cemaatin arasında kalmamanın, kayıtsız şartsız bağlılıktan ve kesin bir tercihten yoksunluğun dehşetli sonuçlarını gözlerde canlandırıyor; O tüm uyumsuzlukların, farklı olmanın, anormalliğin ve sapkınlığın esas modeli ve ilk biçimiydi. Sapkınlığın ürkütücü, tekinsiz mantık dışılığı ve bir kanıtı olarak görülen kavramsal Yahudi, Kilise'nin tanımladığı aktardığı ve uyguladığı şeylerin düzenine bir alternatif olma imkanını daha baştan kaybetmişti. Bu yüzden o, bu düzenin en güvenilir sınır muhafızıydı. *Kavramsal Yahudi bu düzene şimdilik alternatif bir mesaj getiriyorsa da bu, başka bir düzen değil, kaos ve mahvolmaydı.*

Benim kanımca, Hristiyan Kilisesi'nin kendini yapılandırmasının ve kendini yeniden üretmesinin bir yan ürünü olarak üretilen Yahudi tutarsızlığı, Norman Cohn'un, Avrupa'daki cadı avını çok can alıcı bir biçimde anlattığı çalışmasındaki, *Avrupa'nın İç Şeytanları* arasında Yahudileri öne çıkaran en önemli nedenlerinden biridir. Cohn'un bulguları arasında en dikkate değer (ve sorunun diğer birçok incele-

* Cıvık, iğrenç (y.n.)

melerinde yeterince kanıtlanmış olanı) cadı korkusunun ve genelde akıldışı korkuların şiddeti ile bilimsel bilginin ilerlemesi ve gündelik akılsallığın (daily rationality) genel düzeyinin yükselmesi arasındaki belirgin ilgisizliktir. Gerçekten de modern tarihin ilk yıllarındaki modern bilimsel yöntemlerin patlaması ve günlük yaşamı akılcılaştırma yönünde güçlü adımların atılması, tarihin en şiddetli ve sert cadı avıyla aynı zamana rastlar. Büyücülük söylencelerinin ve cadılara zulmetmenin akıldışılığının aklın gecikmesiyle çok gevşek bir ilişki içinde olduğunu gösterir. Öte yandan bu, *ancien regime**'in yıkılmasının ve modern düzenin gelişmesinin provoke ettiği endişe ve gerilimlerin şiddetiyle çok yakından ilintilidir. Eski güvenlikler yok olurken yenileri çıkmakta gecikiyor ve eskilerinin gücüne ulaşma olasılığı görünmüyordu. Çağ boyu süren ayrımlar bilmezden gelinir oldu, güvenlik mesafesi kısaldı, yabancılar kendilerine ayrılmış yerden çıkıp komşu kapıya yöneldi, güvenli kimlikler sağlamlığını ve inandırıcılığını yitirdi. Eski sınırlardan geriye kalanı umutsuzca savunmak gerekiyordu ve yeni sınırlar da -üstelik bu kez evrensel hareketin, değişimi hızlandırıcı koşullarında- yeni kimliklerin çevresinde çizilmeliydi. “kaygan” ile, yani sınırların ve kimliklerin netliğinin ve güvenliğinin tipik düşmanıyla mücadele, her iki görevin de yerine getirilmesi için ana araç olmalıydı. Bu görevler daha önce görülmemiş büyüklüğe vardıkça bu mücadele de görülmemiş bir vahşete ulaşacaktı elbette.

Bu incelemenin iddiası, kavramsal Yahudi'nin en ayırıcı ve belirleyici özelliklerini, modern çağın sınır çizme ve korumayla ilgili şiddetli eğilimlerine aktif ya da pasif, doğrudan ya dolaylı olarak katılmaların belirlediğidir. Ben, kavramsal Yahudi'nin tarihsel açıdan, Batı dünyasının evrensel “yapışkan”ı (viscosity) olarak yorumlandığı kanısındayım. Kavramsal Yahudi, Batı toplumunu çeşitli aşamalarında ve çeşitli boyutlarda bölüp parçalara ayıran ardışık çatışmalar tarafından dikilen hemen hemen her barikatın tepesine oturmuştu. Kav-

* Eski düzen. (ç.n.)

ramsal Yahudi, görünürde birbiriyle ilgisiz öyle çok cephe hattını ayıran öyle çok farklı barikatın tepesine, bacaklarını açıp oturmuştu ki bu, onun yapışkanlığını görülmemiş derecede koyulaştırmıştı. Onunkisi çok boyutlu bir bulanıklıktı ve işte *bu çok boyutluluk, anlama yeteneğinin üzerinde bir tutarsızlıktı*; bu tutarsızlık, sınırsal çatışmaların ürettiği (sınırlı, izole ve özel işlev gören) diğer hiç bir “yapışkan” kategoride rastlanmamış türdendi.

Barikatların tepesinde

Yukarda tartışılan nedenlerden dolayı antisemitizm olgusu gerçekten, ulusal, dinsel ve kültürel karşıtlıkların daha kapsamlı bir bölümüne örnek olarak düşünülemez. Antisemitizm (kendisini çıkar gruplarına dayanarak, ya hep-ya hiç oyununa kitlenmiş sanan günümüzün modern yarışma çağında antisemitik davayı destekleyen görüşlerce sık sık kullanılmasına karşın) bir ekonomik çıkar çatışması sorunu da değildi - bu düşünce tümüyle, sahiplerinin kendilerince varolan ve kendilerince kabul ettirilmeye çalışılan çıkarlarıyla destekleniyordu. Bu, bir sınır mücadelesi değil, bir sınır çizme meselesiydi. Bu yüzden yerel ve rastlantısal etkenler topluluğuna dayanılarak açıklanmaya karşı çıkar. Böylesine farklı ve birbiriyle ilgisiz amaçlara ve uğraşlara hizmet edebilmedeki inanılmaz kapasitesinin kökleri onun işte bu benzersiz evrenselliğinde, zamana bağlı olmayışında ve ülkelerüstülüğündedir. *Birçok yerel konuya çok iyi bir şekilde uyabilir, çünkü hiç birisine nedensel olarak bağlı değildir.* Kavramsal Yahudi’nin birbiri-ne benzemeyen, sıklıkla birbiriyle çelişen, ama her zaman heyecanla tartışılan konulara uyumu, onun yapısında varolan anlaşılmazlığı hep arttırmıştır. Bu onu, onun güya şeytani gücüne katkıda bulunarak, bu gücün daha uygun ve inandırıcı bir açıklaması haline getirmiştir. Leo Pinsker’in 1882’de Yahudiler hakkında yazdıkları, Batı dünyasının başka hiç bir sosyal kategorisi için söylenemez: “Yahudi, yaşayanlar için bir ölüdür; yerli halk için bir yabancı ve serseri bir dilencidir; yoksullar ve sömürülenler için bir milyonerdir; yurtseverler için ise bir vatansızdır.”⁷ Ya da yine 1946’da o güne uygun, ama aslında değişmemiş biçimde söylenenler: “Yahudi, kızılan, korkulan ya

da hor görülen her şeyle simgelenebilirdi. Bir bolşevizm taşıyıcısıydı; ama gariptir ki, aynı zamanda, kokuşmuş Batı demokrasisinin liberal ruhunu da temsil ederdi. Ekonomik yönden hem kapitalist, hem de sosyalistti. Tembel bir savaş karşıtı olarak suçlanırdı, ama garip bir şekilde, aynı zamanda ezeli bir savaş kışkırtıcısıydı.”¹¹ Hatta geçenlerde W.D. Rubinstein’ın, Yahudi yapışkanlığının sayısız boyutlarından biri hakkında yazdıkları: Yahudi kitlelere yönelik antisemitizm karışımı, “Yahudi elit tabakasına yönelik bu antisemitizm varyantlarıyla Avrupa antisemitizmine özel zehirini vermiş olabilir: Diğer gruplara ya elit ya da halk kitlesi oldukları için kızıldığı halde belki de yalnızca Yahudilere aynı anda her ikisi için de kızılmaktadır.”¹²

Prizmatik grup

Geçenlerde, Lublin Üniversitesi’nden Anna Zuk, Yahudilerin “oy-nak sınıf” olarak nitelenebileceğini, çünkü onların, “genelde daha yüksek grupların daha alt sınıflara ve tersine alt katmanların daha üst düzeydeki sosyal rütbelere yönelttikleri duygularının konusu”¹³ olduklarını öne sürmüştü. Zuk, antisemitizimin açıklanması için büyük önem taşıyan daha genel bir toplumsal fenomen örneği olarak yaklaştığı onsekizinci yüzyıl Polonya’sında, kavramaya dayalı perspektifler arasındaki bu farkı çok ayrıntılı inceliyor. Polonya Yahudileri ayrılmalardan önceki son yüzyılda genellikle soyluların ve aydın tabakanın hizmetindeydiler. Genelde ülkenin gerçek toprak lordlarının gerek duyduğu -ülkenin gerçek efendileri için “ara adam” ya da sosyopsikolojik terimlerle kalkan olarak hizmet ettikleri- kira toplama ve köylü ürünlerinin satışını yürütme gibi, halk tarafından en sevilmeyen toplumsal işlevleri yerine getirirlerdi. Yahudiler bu role diğer her kategoriden daha iyi uymaktaydı, çünkü önemli rollerinin sunulabileceği toplumsal ilerlemeye heveslen(e)mezlerdi. Sosyal ve politik yönden efendileriyle yarışamayacaklarından, yalnızca parasal ödülle yetinirlerdi. Sadece efendilerinden toplumsal ve politik yönden aşağıda değillerdi, böyle kalmaya yazgılıydılar da. Efendiler onlara, alt tabakadan diğer uşaklara davrandıkları gibi, toplumsal yönden aşağılaya-

rak ve kültürel yönden öğrenerek davranabilirdi ve öyle davrandılar. Soylular tarafından yükseltile Yahudilerin imajı alt toplumsal katmanların genel kalıplaşmış örneğinden farklı değildi. Aydınların gözünde Yahudiler, köylüler ve darkafalı kent halkı gibi, uygarlaşmamış, pis, cahil ve açgözlüydüler. Öteki, sıradan insanlar gibi mesafeli davranılırdı onlara. Ekonomik rolleri nedeniyle bazı temaslar kaçınılmaz olduğunda ise onlara yönelik toplumsal ayırım kuralları çok daha titizce gözetilir, kendilerine daha açıkça ve daha kesin bir dille söylenirdi ve genelde belirsizliğe öbür bu tür sınıflarla olan ilişkilerden daha çok dikkat edilirdi ve böylece sorun çıkmadan sürerdi.

Ama köylüler ve kentliler için ise Yahudilerin çok farklı bir imajı vardı. Yahudilerin, ülkenin efendilerine ve asıl üreticiyi sömürenlere verdiği hizmet, her şeyden önce yalnızca ekonomik değil, ayrıca koruyucuydu; soyluları halkın öfkesinden ve gazabından korurdu onlar. Hoşnutsuzluk gerçek hedefine ulaşmak yerine ara adamda durur ve boşalırdı. Alt sınıflar için, Yahudi düşmandı; bu sınıfların kişi olarak karşılaştığı tek sömürgeci oydu. Onların edindiği ilk deneyim Yahudi acımasızlığıydı. Tüm bildikleri, Yahudilerin egemen sınıf olduğuydu. “Toplumda, kendilerine saldıranlarla aynı düşük ve sosyal haklardan yoksun konumda bulunan Yahudilerin üst sınıflara yönelik saldırısının hedefi haline gelmeleri” ne şaşmamak gerek. Yahudiler “alt ve ezilen sınıfların saldırısının hedefi haline gelen, bağlantısı gözler önünde aracı durumunda” bir kastdı.

Yahudilerin her iki tarafça sınıf savaşımına karıştırılması Yahudilerin özellikleriyle kesinlikle ilgili olmayan ve Yahudi düşmanlığını tek başına açıklamaya yetmeyen bir fenomendir. Yahudilerin sınıf savaşında yer almasını gerçekten özel kılan, *birbiriyle karşıt ve çatışan sınıfsal düşmanlıkların nesnesi haline gelmiş olmalarıdır*. Karşılıklı bir sınıf savaşına kilitlenmiş iki düşman taraf da Yahudi aracıları barikatın karşı tarafında oturuyormuş gibi gördüler. Prizma metaforu ve bundan kaynaklanan *prizmatik kategori* kavramı bu durumu “oynak sınıf”tan daha iyi aktarmaktadır. Yahudiler, kendilerine bakıldığı tarafa bağlı olarak -tüm prizmalar gibi- tümüyle farklı görüntüler yansıttılar; bunlardan biri kaba, yontulmamış ve vahşi alt sını-

nıflarınki diğeri ise zalim ve mağrur üst sınıflarınkiydi.

Zuk'un araştırması, Polonya modernleşmesinin eşiğinde sona eren bir süreyle sınırlanmıştır. Zuk'un çok zekice kavradığı görüş ikiliğinin (duality of vision) tüm sonuçları bu nedenle açıklanmamıştır. Modernite öncesi zamanlarda katmanlar arasındaki ilişki azdı. Bu nedenle, bu iki bakış açısının ve onların yarattığı streotipin birleşme ve sonunda modern antisemitizmin tipik bağdaşmaz karışımında harman olma olasılığı azdı. Sınıflararası geçişkenliğin azlığına uygun olarak, karşıt tarafların her ikisi de kilise tarafından çatışmanın gerçek nedenleriyle bağı çok yüzeysel ideolojik tezgahlarla yakından ilintili (özellikle alt sınıflardaki gibi) deyim yerindeyse kendi "özel savaşlarını" sürdürdüler. (Yerel prensler, kontlar, piskoposlar "kendi Yahudileri"ni, pervasızca yapılmış ilgisiz suçlamalara karşı sadece Hermitli Peter*'in kışkırttığı Rhineland kentindeki soykırım sırasında savunmaya girişmediler)

Sadece modernitenin ortaya çıkarmasıyla Yahudi kastının, birbirleriyle farklı, mantık yönünde belirgin biçimde yabancı (yani toplumsal ayırım politikaları ile aralarında soğukluk yaratılmış) uyuşmaz görüntüleri biraraya getirildi; bunlar karşı karşıya geldi ve sonunda içiçe geçti. Modernite başka şeylerin yanı sıra, düşüncelerin yeni roller yüklenmesi demektir. Bunun nedenleri, devletin kendi işlevsel verimliliği için ideolojik seferberliğe güvenmesi, birörnekleştirme konusundaki belirgin eğilimi (kültürel haçlı seferlerinde en ilginç şekliyle görülen) "uygarlaştırma" misyonu ve dine kazanmanın keskin kenarı¹⁴ ile daha önceki sınıfları ve yerleri, siyasal topluluğun düşünce üreten merkeziyle yakın manevi temasa geçirme girişimidir. Bu yeni gelişmelerin genel sonucu, sınıflar arası iletişimin alan ve yoğunluk yönünden artmasıdır; sınıfsal egemenlik, geleneksel yönlerine ek olarak, hem manevi önderlik, hem de politik sadakat için gerekli kültürel idealleri ve formülleri bulmak ve yaymak biçimini de almıştır. Bunun

* (1050-1115) 1. Haçlı seferi sırasında, kışkırttığı köylülerden oluşan gönüllüler ordusunu Doğu Avrupa'ya gönderen Fransız papaz. (ç.n.)

sonuçlarından biri de Yahudi'nin daha önceki imajları arasındaki rastlaşma ve karşı karşıya gelmedir. Bunların birbirleriyle, daha önce farkedilmeyen uyuşmazlığı şimdi bir sorun ve bir çekişme haline gelmiştir. Hızla modernleşen toplumdaki her şey gibi bu sorun da "akılcılaştırıldı". Bu çelişki ya devralınan imaj, uyuşma umudu yok diye toptan reddedilerek, ya da aynı uyuşmazlığa yeni ve kabul edilir bir zemin sağlayacak akılcı bir argümanla çözülmeliydi.

Gerçekten, modern Avrupa'nın ilk yıllarında her iki strateji de denendi. Bir yandan, Yahudilerin statüsündeki utanmaz akıldışılık feodal düzenin genel saçmalığının bir başka örneği ve aklın ilerlemesine engel olan boşınançlardan biri olarak sunuldu. Yahudilerin belirgin ayırıcı özelliklerine ve kişisel tuhafliklarına gelince, *ancien regime*'in aldırmadığı ama yeni düzenin boşa çıkarmaya yöneldiği sayısız özelliklerden hiç farklı olmadığı görüldü. Birçok yerel tuhaflik gibi, bu da özellikle kültürel bir sorun -yani iyi bir eğitimle yok edilebilecek ve yok edilmesi gereken bir özellik- olarak yorumlandı. Yeni moda olan yasal eşitlik Yahudileri de kapsarsa ayırıcı özelliklerinin çabucak buharlaşacağı ve Yahudilerin - yani diğer birçok özgür birey ve yurttaşlık haklarına sahip kişiler gibi Yahudilerin - hemen, artık kültürel ve yasal yönden bir örnek toplumda eriyebilecekleri yolunda kehanetlerden geçilmiyordu.

Diğer taraftan ise modernliğin yükselişine, bunun tam tersine yönelen süreçler eşlik ediyordu. Daha önce yerleşmiş, taşıyıcısını "yapışkan" olarak gösteren, normalde saydam ve düzenli gerçeğin içinde anlamsal yönden rahatsız edici ve yıkıcı olan o faktör yeni koşullara uyum sağlama ve yeni uyumsuzluklara yönelecek şekilde büyümeye eğilimi gösteriyor, yeni, modern boyutlar kazanıyor ve bunların birbirleriyle bağlantısızlığı kendine özgü bir tutarsızlığa, bir çeşit "tutarsızlıkötesi"ne dönüyor gibiydi. Daha önce dinsel ve sınıfsal boyutlarda "tiksindirici" olarak yorumlanan Yahudiler, modernleşme devrimine özgü toplumsal karışıklıkların yaratmadan edemeyeceği yeni gerilimlerin ve çelişkilerin verebileceği zarara, diğer kategorilerden daha çok açıktı. Modernliğin ortaya çıkışı, toplumun çoğu üyesi için, düzenin ve güvenliğin yıkılması, demekti; ve Yahudiler bir kez daha, yı-

kıcı işlemin merkezindeymiş gibi algılandılar. Onların toplumsal yönden hızlı ve akıl alamaz ilerlemeleri ve başkalaşimleri, modernliğin gelişyle, tanıdık, alışılmış her şeyin ve güvenliğin üstüne çöken felaketin simgesi gibi görünür oldu.

Yahudiler yüzyıllardır, kısmen zorla, kısmen özgürce seçilmiş kapalı bölgelerde güvenli bir şekilde soyutlanmışlardı; oysa artık inzivalarından çıkıyor, önceleri yalnızca Hristiyanların oturduğu semtlerde gayrimenkuller alıyor, evler kir alıyor, günlük gerçekliğin bir parçası ve ritüalize edilmiş değıştokuşlarla sınırlanmamış yaygın söylemin ortağı oluyorlardı. Yahudiler yüzyıllardır görünümlelerinden ayırdedilirdi: ayrımlarını, simgesel olarak ve gerçekten, deyim yerindeyse, rozet gibi yakasında taşırdı onlar. Ama artık kast üyeliğine göre değil de başkaları gibi, sosyal statüye göre giyiniyorlardı. Yahudiler yüzyıllardır bir parya kastıydı; Hristiyanlar arasındaki, düşüğün en düşüğü düzeyde biri bile onlara tepeden bakardı. Ama artık bazı paryalar - görünüşte sınıfsal katman ve soy-sopla ilgili zorunluluklar ve koşullar olmaksızın ve statü belirleyici tüm güçlere artık yeterli gelen entelektüel yetenek ve para sayesinde - sosyal etkinlik ve prestij taşıyan konumlara geliyorlardı. Gerçekten, *Yahudilerin kaderi toplumsal altüst oluşun boyutunu özetlemekte ve eski kesinliklerin aşınmasının canlı, gözebatan bir anumsatıcısı olarak hizmet etmektedir*, bir zamanlar kati ve bitimsiz sanılan her şeyin eriyip buharlaştığını anımsatmaktadır. Dengenin bozulduğunu, tehdit edildiğini ya da eski konumunu yitirdiğini hissedenler kolayca -ve akılsallıkla- yaşanan kargaşanın, Yahudilerin yıkıcı uyumsuzluğunun bir etkisi olduğunu söyleyerek yorumlayabiliyorlardı endişelerini.

Ve böylece Yahudiler, tarihsel çatışmaların en vahşisine yakalandılar: modernlik öncesi dünya ile gelişen modernlik arasındaki çatışmaya. Çatışma ilk ifadesini, *ancien regime*'in, sınıf ve tabakalarının kaostan başka bir şey olarak görmedikleri yeni toplumsal düzen tarafından kökünden sökülüp atılmalarına, miraslarının reddine ve güvenli toplumsal konumlarından sürölüp çıkarılmalarına karşı açık direnmeydi. İlk antimodernist isyan bozguna uğradıktan ve modernliğin zaferi artık kuşkusuz hale geldikten sonra çatışma yeraltına inecek gizli

yeni biçimi, şiddetli bir boşluk korkusunda, hiç doymak bilmez bir kesinlik arayışında, gizli tertiplerle ilgili paranoyak mitolojilerde ve hiç ele geçmez bir kimliği çılgınca arayışlarda varlığının işaretlerini verecekti. Sonunda modernite kendi düşmanına yararlanması için, ancak yenilgisini olanaklı kılan, geliştirilmiş silahlar sağlayacaktı. *Tarihin ironisi, antimodernist korkulardan, ancak modernliğin geliştirebileceği kanallarla ve biçimlerle kurtulmaya izin verecekti.* Avrupa'nın içine girmiş şeytanlar için cin çıkarma ayini, teknolojinin gelişmiş ürünleriyle, bilimsel yönetimle ve devletin yoğunlaştırılmış gücüyle yapılacaktı - yani tümüyle modernliğin üstün başarılarıyla.

Yahudi tutarsızlığı da bu müthiş tutarsız tarihsel eylem için biçilmiş kaftandı. Cin çıkarmalar resmen yasaklanıp yeraltına inmeye zorlandığında da Yahudiler içindeki şeytanların görünür biçimleri olarak kaldılar. Yahudiler modern tarihin büyük çoğunluğunda, modernliğin yok olduğunu ilan ettiği, ama görülmemiş bir şiddete vardıracağı ve korkunç ifade araçları verdiği gerilim ve endişelerin en önemli taşıyıcısıydılar.

Tutarsızlığın modern boyutları

Zengin ama aşağılık Yahudiler, antimodernist enerjinin ilk boşalmalarını başka yöne saptıran doğal bir paratoner görevi yerine getirdiler. Paranın korkunç gücüyle toplumsal aşağılamanın, ahlaksal ayıplamanın ve estetik iğrenmenin bulunduğu noktaydı onlar. Bu tam da, modernliğe ve özellikle onun kapitalist biçimine düşmanlığın gerek duyduğu dayanak yeri idi. Kapitalizm, ancak Yahudilere bağlanabildiğinde aynı zamanda yabancı, doğallıktan uzak, uygunsuz, tehlikeli ve ahlaken iğrenç olarak kalabilecekti. Bu bağlantıyı kurmak kolaydı: Yahudiler gettolarda kapalı kaldıkça paranın gücü sınırlar içinde hapsedilmişti ve (*tefecilik* gibi aşağılayıcı bir ad verilerek) etkin durumdaki bir kınamanın baskısı altında kıvranıp dururdu; ne zaman ki Yahudiler caddelerde ve kent merkezinde belirdiler, para da yaşamın merkezine geldi ve (*sermaye* gibi saygın bir adla) otorite ve toplumsal saygı talep etti.

Modernliğin Avrupa Yahudileri üzerindeki ilk etkisi, *antimodernist direnişin ilk hedefi* olarak seçilmeleri idi. İlk modern antisemitistler antimodernizmin sözcüleri idi; Fourier, Proudhon, Toussenel gibi kişiler paranın gücüne, kapitalizme, teknolojiye ve sanayi sistemine karşı amansız düşmanlıkta birleşiyorlardı. Erken sanayi toplumunun en tehlikeli antisemitizmi, pre-kapitalizm halindeki kapitalizmin karşıtı görüşlerle içiçeydi; gelişen kapitalist düzene bu karşı çıkışlar, akıntıyı kesebileceğini, gelişmeyi durdurabileceğini, yeni parababalalarının kaldırmaya giriştiği gerçek ya da düşsel bir “doğal” düzenin yeniden kurulabileceğini hala umabilenlerin düşünceleri idi. Yukarda kısaca açıklanan nedenlerle, para gücüyle Yahudiler yanyana getirildi. Bu ikisi arasındaki nedensel bağlantı, aralarındaki metaforik benzerlikle -deyim yerindeyse “manevi akrabalık”la ya da Weber’in gözde terimi *tercihli eğilimle*- kuruldu ve tümüyle pratik amaçlarla doğrulandı. Yabancılığı ve rezilliği kabul edilmiş bir güçle özdeşleştirildiğinde, uğursuz gölgesi zenaatkarın çalışma etiği ve çok değer verdiği bağımsızlığı üzerine çökmüş olan kapitalizme direniş daha kolaylaşırdı. Fourier ve Toussenel’e göre Yahudi, ilerleyen kapitalizmde ve yayılan kentsel metropollerde nefret ettikleri her şeyin örneği idi. Yahudi’nin üstüne sıçrayan büyük nefret ürkütücü ve tiksindirici yeni toplumsal düzeni ifade etmesindendi. Proudhon’a göre Yahudi, “doğası gereği, ne çiftçi, hatta ne de gerçek tüccar olmayan bir üretici karşıtıdır.”¹⁵

Antisemitizmin antimodernist versiyonu ancak, yeni düzenin ilerleyişini durdurma ve onun yerine kaybolmuş cennet gibi görünen bir küçük burjuva ütopyasını koyma umudu olabilir ve gerçekçi görüldüğü sürece akılsal görünümünü ve popüler çekiciliğini koruyabilirdi. Gerçekten bu tür antisemitizm, tarihin yönünü değiştirmeyi amaçlayan son kitlesel girişimin de başarısızlığa uğradığı ve yeni düzenin zaferinin kesin ve kalıcı olduğunun istemeyerek de olsa kabul edildiği ondokuzuncu yüzyıl ortalarında hemen hemen sıfırı tüketmişti. Para gücüyle Yahudi mizacı ya da ruhu arasında, antikapitalist muhalefetin ilk biçiminde (antimodern ve küçük burjuva) kurulan bağlantının daha sonraki biçimleri tarafından soğurulup yeniden biçimlendirilmesi ka-

çınılmazdı. Kimi zaman gizlenip kimi zaman adından sözettiren bu bağlantı asla antikapitalist direnişin ana yatağından çok uzaklaşmadı. Avrupa sosyalizm tarihinde belirgin bir rol oynadı.

Aslında antikapitalist antisemitizmi geçmişe bakmaktan kurtarıp geleceğe bakar duruma getiren, bilimsel sosyalizmin babası Karl Marx'dı (bilimsel sosyalizm, kapitalist gelişimi durdurmaya değil onu geçmeyi ve geride bırakmayı amaçlayan; kapitalist dönüşümün geri döndürülemeyeceğini bilen ve onun ilerici özelliğini kabul eden; kapitalist ilerlemenin insanlığın evrensel gelişimini getireceği noktada yeni ve daha iyi bir toplumun inşasına başlanacağını vaadeden bir dünya görüşüdür). Böylece Marx, bilimsel sosyalizmi, kapitalizmin tedavilecek ya da cin çıkarır gibi defedilecek geçici bir hastalık olduğu yolundaki son yanılsamanın bittiği ya da reddedildiği zaman antikapitalist muhalefet tarafından kullanılabilecek hale getirdi. Marx "Yahudi ruhu" ile kapitalizm ruhu arasındaki seçimli benzeşmeyi kabul etti; ikisi de, özçıklarların peşinde koşmakla, sıkı pazarlıkla, para avcılığıyla ünlenmişti, insan ilişkileri daha güvenli ve daha sağlıklı bir temele oturtulursa bu ikisi de safdışı kalacaktı. Kapitalizm ve Yahudilik aynı yazgıyı paylaşır. Birlikte zafer kazandılar, birlikte yok olacaklar. Biri diğeri olmadan yaşamını südüremez; her birinin de ötekinin yokolması için yokedilmesi gerekir. Kapitalizmden kurtuluş, Yahudilikten kurtuluş demektir ya da bunun tersi.

Yahudiliği para gücüyle ve hatta kapitalizmin öfke duyulan ve lanetlenen illetleriyle özdeşleştirme eğilimi genellikle yüzeyin hemen altında gizlenerek, Avrupa sosyalist hareketinde hep yaygın durumda kaldı. Kitanın - Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi - büyük sosyal demokrasilerinde antisemitik çıkışlara sık rastlanıyordu. Alman sosyal demokrat hareketinin önderi August Bebel 1874 de, Karl Eugen Dühring'in tehlikeli antisemitik öğretilerine övgüler yağdırdı - ki bu eylem iki yıl sonra Engels'i, Alman sosyalizminin kerameti kendinden menkul peygamberine kitap boyutunda bir yanıt yazmaya itmişti; Yahudileri savunmak için değil, ilerleyen işçi hareketinin ideolojik önderi olarak Marx'ın konumunu savunmak için yapmıştı bunu. Yine de bir çok kez, yahudi karşıtı duyguların amaçlanan -

antikapitalist tutumun kaçınılmaz, ama küçük bir eşlikçisi- rolünü aşmamaması için harcanan çabalar işe yaramadı ve öncelikler korundu: Kapitalizm, Yahudi tehdidinin bir türevine indirgendi. Bunun sonucunda, antikapitalist savaşın boyun eğmeyen şehidi August Blanqui'nin yolundan gidenlerin çoğu, onun en yakın arkadaşı Ernest Granger'in önderliğinde Paris Komünü barikatlarından çıkıp, filizlenmekte olan nasyonal-sosyalist hareketin saflarına katıldı dosdoğru. Kapitalizme karşı halk muhalefeti ancak Nazi hareketinin doğuşuyla çatlayıp kutuplaştı ve sosyalist dal, antisemitizme karşı uzlaşmaz mücadeleyi faşizm dalgasının yükselişini durdurma girişiminin gerekli bir ögesi olarak benimsedi.

Batı'da yeni sanayi düzenine karşı en sert direniş çoğunlukla kentsel ve kırsal küçük mülk sahiplerinden geldiyse de Doğu Avrupa'da standart tepkiyi, geniş bir antikapitalist, kent düşmanı ve antiliberal cephe göstermişti. Toprak sahibi aristokrasinin aslında eksilmeden süren toplumsal etkisi ve siyasi egemenliği sonucu, kentsel iş ve uğraşlar saygınlık sırasının en altında yer alır ve iğrenmeyle karışık bir hor görme duygusuyla yaklaşıldı. Evlenme ya da çiftçilik dışındaki hiç bir zenginleşme yolu gerçek soyluluğa uygun görülmez; hatta çiftçilik bile geleneksel olarak diğer tüm ekonomik etkinlikler gibi, ücretli uşaklara bırakılırdı ya da arazi, statüsünün ve kişisel niteliğinin düşük olduğunu kabul etmiş kişilere kiraya verilirdi. Modernleşmenin meydan okumasına karşı kayıtsız kalan ya da düşmanca bir tavır gösteren yerli seçkinlerle birlikte -kültürel yönden yabancı sayılan- Yahudiler soylu değerlerin ölümcül kısızacı dışında kalan ve böylece, Batı'daki endüstriyel, finansal ve teknolojik devrimin yarattığı fırsatlardan yararlanabilecek olan ve buna niyetli birkaç kategoriden biriydi. Ama girişimleri, soyluların güdümündeki görüşlerin kesin bir düşmanlığıyla karşılaştı. Joseph Marcus, ondokuzuncu yüzyıl Polonya'sının (tüm Doğu Avrupa için tipik olan) sanayileşme süreciyle ilgili geniş kapsamlı araştırmasında, soyluluğun güdümündeki ülke seçkinlerinin, sanayinin gelişini milli bir felaket gibi gördükleri sonucuna varmıştır.

Yahudi müteahhitler demiryollarını yaparken Polonya'nın önde

gelen ekonomistlerinden J. Supinski “demiryolları muazzam kaynakları yutan, yükseltilmiş benden üstünden geçen ray dışında hiç bir yol bırakmayan bir cehennemdir” diye yakınıyordu. Yahudiler fabrika kurduklarında toprak ağaları onları sözde işçi sıkıntısı çeken tarımı yok etmekle suçluyordu. Fabrikalar çalışmaya başladıktan sonra da Polonya edebiyatı ve toplumun seçkinleri, bu fabrikaların sahiplerinden nefret etmekle kalmadılar, dünya zevkleriyle dolu yaşamı ve bohem özgürlüğünden vazgeçip insanı köleleştiren ve yok eden kasvetli fabrika ortamından hoşlandıkları için onlara acıdılar bile.

Böylesi bir yaklaşımın yaygın bir şekilde paylaşıldığı, maddi refahı önemsiz ve para kazanmayı hor gören bir toplumda, kapitalist sanayileşme çağının gereklerinden olan girişimci niteliklerin üretilmeyeceği açıktır. Polonya’da endüstriyel ilerlemeyi destekleyenlerin yalnızca yerli Yahudiler ile yabancı göçmenler olması da şaşırtıcı değildir.

Yahudi burjuvazisi batı liberalizminin de baş propagandacısı haline gelmişti. Aristokrat ve tutucu Katolik Polonyalılar ise bunu ve genel olarak “batı materyalizmi”ni Polonya geleneklerine ve “ulusal ruhu”na yönelik bir tehdit olarak görüyordu.¹⁶

Şaşkına dönmüş soyluların gözünde Yahudi burjuvazisine dönüşmekte olan yerli Yahudilerin, kökleşmiş seçkinler tabakasına yönelik tehditleri birden çoktu. Finans ve endüstri temeline dayalı yeni bir toplumsal gücün, toprak ağalığına ve babadan kalan toprağın işletilmesine dayalı geleneksel bir güçle yarışmasına örnek oluşturuyorlardı. Öte yandan, saygınlık düzeyiyle güç düzeyi arasında bir zamanlar varolan çok yakın ilişkinin bozulmasını; en alt saygınlık düzeyinde tutulmuş bir uşak grubunun, atılmış değerlerin çöp yığınınından bulunduğu bir merdivene tırmanıp güçlü konumlara erişmesini de örnekliyorlardı. Ulusal önderliğini sürdürme hevesindeki soylular için sanayileşme çifte tehdit oluşturuyordu: hem yapılmakta olandan ötürü, hem de bunu yapandan ötürü. Yahudilerin ekonomik girişimi kökleşmiş toplumsal hegemonyaya yönelik tehlikeye, bu hegemonyanın desteklediği ve desteğini gördüğü tüm toplumsal düzenin yok olması tehlikesini de ekliyordu. Bu nedenle Yahudilerin yeni kargaşa ve is-

tikrarsızlık dalgasıyla özdeşleştirilmesi gayet kolaydı. Yahudiler uğursuz ve yıkıcı bir güç, kaos ve düzensizlik yaratıcıları olarak görülüyordu; tipik olarak Yahudiler, tıpkı o ayrı kalması gereken şeyler arasındaki sınırı bulanıklaştıran, tüm hiyerarşik merdivenleri kayganlaştıran, katı olan her şeyi eriten, kutsal olan her şeyi bayağılaştıran o yapış yapış madde gibiydiler.

Gerçekten, Yahudilerin asimilasyon kampanyası evsahibi toplumların emme kapasitesinin sınırına vardığında eğitim görmüş Yahudi seçkinler toplumsal eleştiriye daha çok yöneldiler ve ülkenin çoğu tutucusu tarafından, doğuştan yıkıcı bir güç olarak görüldüler. David Biale'in zekice kaleme alınmış özetinde, yirminci yüzyıl başlarında, "başka hiç bir şeyde aynı fikirde olmayan Yahudi liberalleri, milliyetçileri ve devrimcileri kendi dönemlerindeki Avrupa toplumlarının Yahudilere karşı hiç konuksever olmadığı konusunda tam görüş birliğindeydiler. Avrupa'daki Yahudilerin sorunları ancak, toplumu bir şekilde değiştirerek ya da Yahudilerin toplumla ilişkisini değiştirerek çözülebilir... 'Normallik' artık, toplumsal deneyler ve asla varolmamış ütopyik ideallerdir."¹⁷

Aydınlanma'nın liberal mirasına bağlılık, Yahudi "yapışkanlığı"na bir boyut daha katmıştır. Yahudilerin liberalizmin getirdiği yurttaşlıkla kazandıkları haklar başka hiç bir grubunkine benzemiyordu. Hannah Arendt'in anmaya değer sözleriyle*, "Diğer grupların tersine Yahudiler siyasi kuruluş tarafından tanımlanmıştır ve konumları onun tarafından belirlenmiştir. Ancak bu siyasi kuruluşun başka bir toplumsal gerçekliği olmadığından toplumsal açıdan ifade edersek konumu muallaktaydı."¹⁸ Yahudiler için bu durum Avrupa'nın modernlik öncesi tüm tarihi boyunca geçerliğini korudu. Yahudiler *Königjuden*, yani feodal düzenin aşamasına ve türüne göre, Kral'ın, Prens'in ya da yerel derebeyinin malıydı ve onun vesayeti altındaydılar. Statüleri siyasal olarak doğmuş ve siyasal olarak sürdürülmüştü. Aynı nedenle, toplumsal karışıklıklardan topluca muaftılar; toplum-

* Totalitarizmin Kaynakları / 1 Antisemitizm; Hannah Arendt; İletişim Yayınları s. 20 - 1996 (y.n.)

sal yapının dışında tutulmuşlardı, yani pratikte sınıfsal eğilimler ve çatışmalar onların varlığını belirlemeyle ya ilgisiz ya da hemen hemen ilgisizdi. Devlet toplum içinde genişlerken Yahudiler toplumsal anlamda içkin olarak bulundukları ülkenin yasaları dışındaydılar (ex-teritorial). Bu yüzden de, toplumla politik buyurganlar arasındaki, genellikle gergin ve çatışma yüklü ilişkilerde, her iki taraf için de, çatışmalar kaynama noktasına vardığında hep ilk ve en sert darbeleri göğüsleyen tampon olarak işlev görmekten başka çareleri yoktu. Güvenebilecekleri her türlü koruma önlemi devletten geliyordu, ama politik egemenlerin yardımına böylesine şiddetle bağımlı ve egemenlerden gelecek kötülük ve hırslara karşı böylesine güçsüz olmalarının da nedeni buydu. Onların - devletle toplum arasında, boşlukta kalmış - konumlarındaki tutarsızlık, modernliğin gelişini gösteren toplumsal ve politik çıkışlara karşı yine aynı şekilde tutarsız tepkilerle yansımıştı. Politik egemenlere çağlar boyu süren bağımlılığın ortadan kaldırılması politika dışı, toplumsal bir tabana ve bundan kaynaklanan siyasi bir özerkliğe sahip olmayı gerektiriyordu. Liberalizm, özgür bireylerin, kendini oluşturmaya ve kendini kabul ettirmesine verdiği önemle bunu vaadediyordu. Ama yine de, liberal ilkeleri yaşamda uygulayabilme hakkı, Yahudilerin geçmişte kullanmış oldukları diğer tüm haklar gibi, siyasi kararlara bağlıydı. Devletten kurtuluş da - görüldüğü gibi - ancak devletten geliyordu. Öteki gruplar toplumsal güçlerini devletin aşırı müdahaleciliğine karşı koruyarak tatmin olurken Yahudiler, eski sınıfsal düzenin siyasi tekellerini ve iyi koruduğu engellerini yıkmaya sonuna dek kararlı müdahaleci bir devlet olmaksızın bu hakları elde edemezlerdi. Kökleşmiş seçkinlere göre Yahudiler - yalnızca ansızın yükselmelerinden ötürü değil bu yükselmelerinin simgelediği güvenlik iflasından ötürü de - yıkıcılık tohumlarıydılar. P. G. J. Pulzer, tehlike çığırkanlığı yapan tipik bir sestem alıntı yapıyor: “Yahudiliğin en güçlü silahı, Yahudi olmayanların demokrasisidir”; “Yahudi’ye, Alman sosyal yapısının altını oyabilmek için yalnızca, aydınlanmacı ve bireyci partileri ele geçirmek gerekir. Bu sayede, toplumun zirvelerine kendince yaltaklanmak zorunda kalmaz; bunun yerine Almanları, en tepelere çıkıncaya dek Yahudilere destek

olmaya adanmış bir sosyal teoriyi benimsemeye zorlar.”¹⁹ Öte yandan Yahudilerin koruyucu politikalarındaki yeni değişikliklere ilişkin şiddetli kaygıları, ülkenin kendi kendini yetiştirmiş ve yalnızca kendine güvenen burjuvazisinin, Yahudileri toplumsal özgüvene ve siyasi özgürlüğe düşman kampa atmasına yol açtı. Böylece, bir taraftan da “Yahudilerle soyluları bir araya koyan ve onları yükselen burjuvazinin karşısında bir tür finansal müttefik olarak gören”²⁰ bir “liberal antisemitizm türü” de çıkabildi.

Ulusal Olmayan Ulus

Ama Yahudilerin yaygın tutarsızlığının hiç bir boyutu modern antisemitizmin biçimini Yahudilerin, yine Arendt’ten alıntı yaparsak*, “mevcut ya da büyüyen uluslar dünyasında gayri ulusal bir unsur”²¹ olmalarından daha fazla ve daha sürekli etkilememiştir. Dünyanın her yerine yayılmış ve her yerde, her zaman rastlanabilir olmalarıyla Yahudiler bir uluslar-arası ulus, bir ulusal olmayan ulustu. Her yerde, ulusluk ölçütünün mutlak ve nihai bir otoritesiyle belirlenen bireysel özkimliğın ve toplumsal ortak çıkarların göreceliğini ve sınırlarını sürekli anımsatan kişiler oldu. Onlar her ulusun içinde “iç düşman”dılar. Ulus sınırları onları tanımlamaya yetmeyecek kadar dardı; ulusal gelenek ufukları onların kimliğini görmeye yetmeyecek kadar kısaydı. *Yahudiler yalnızca bir başka ulustan farklı değildiler; bir başka yabancından da farklıydılar.* Kısacası, evsahibiyle konuk, yerliyle yabancı arasındaki büyük ayrımın içini boşalttılar. Ve ulusluğun grup özyapısının yüce değeri olmasıyla onlar en temel ayrımların altını oyduklar: “Biz” ve “onlar” arasındaki ayrımın yani. Yahudiler esnek ve uyumluydular; “onlar”ın taşınması için yüklenebilecek ne kadar küçümseyici yük varsa hepsini almaya hazır, boş bir araçtılar. Öyle ki, Toussenel, Yahudileri Fransız düşmanı Protestan zehirinin taşıyıcıları olarak görürken *Das junge Deutschland*’ın ünlü çamur atıcısı Liesching, Yahudileri, bulaşıcı Fransız Katolik ruhunu gizlice Almanya’ya sokmakla suçluyordu.

* a.g.e. / s. 53 (y.n.)

Yahudilerin birden çok ülkeyi ilgilendiren (supranational) niteliği, ulusların oluşma sürecinin ilk aşamasında net bir şekilde açığa çıkı-verdi; çeşitli ulusal birlikler adına dayatılan, daha önce duyulmamış yeni istemlerini kışkırttığı ya da en azından şiddetlendirdiği, hanedanlar arası sınır çatışmalarında Yahudilerin, bulundukları yerdeki çatışan taraflardan hiç birine karışmamaları ve savaşan devletlerin anlayamadıkları bir biçimde cephe ötesiyle iletişim kurma yetenekleri değerlerini arttırdı. Anlayamadıkları çatışmalara, genellikle istemeden girmek zorunda kalmış ve bunu sona erdirmek isteyen; gerek rakiplerince, gerekse ulus olmaya takmış kendi haylaz uyruklarınca kabul edilebilir bir uzlaşmadan ya da en azından birlikte varolmanın bir yolunu bulmaktan başka bir şey düşünmeyen hükümdar ya da yöneticiler Yahudilerin arabuluculuk kapasitesini büyük bir hevesle kullandılar. Çoğunlukla ya da yalnızca, daha kabul edilebilir bir *modus coexistendi*'yi* amaçlayan savaşlarda Yahudilere - ya da deyim yerindeyse doğal enternasyonalistlere - barış müjdecisi ve savaş bitirici rolü verildi. Önceleri övülen bu başarıları, hanedan toprakları gerçekten ulusal ve ulusçu devletlere dönüştüğünde çok şiddetli bir şekilde geri tepti: Savaşların amacı düşmanı yok etmek ve krala bağlılığın yerini yurtseverlik alırken, üstün gelme düşü barış isteklerini susturdu. Tümülle ve her yönüyle ulusal nüfuz bölgelerine ayrılmış bir dünyada enternasyonalizme yer yoktu ve sahipsiz her toprak kırıntısı saldırıyı sürekli davet eder bir duruma geldi. *Uluslar ve ulus devletlerle tıka basa dolmuş bir dünya, ulusal olmayan boşluklardan nefret eder. Yahudiler böylesi bir boşluktaydı: Böylesi bir boşluktu onlar. Onlar sırf, silah namlularıyla sağlananın dışındaki hiç bir ilişkiye izin verilmediği bir dönemde konuşarak anlaşılabilmelerinden ötürü sanık durumundaydılar. (Kendi Yahudilerinin yurtseverliklerinden ve ulusun düşmanlarını katletme isteğinden yoksun olduklarından kuşkulamak Büyük Savaş'ta vuruşan tarafların üzerinde uzlaştığı hemen hemen tek konuydu.) Fena halde ihanet kokmasına karşın, bu nitelik Yahudilerin doğuştan ve dolayısıyla iflah olmaz kozmopolitliği ile karşılaştırıldığında yine de daha az rahatsız ediciydi.*

* modus coexistendi - birlikte yaşama biçimi

En kötü kuşkular ise Yahudilerin “insan değeri”, “yalnızca insan”, evrensellik ve buna benzer, savaşı bitirici, dolayısıyla yurtseverlik karşıtı diğer sloganlara öfke uyandıran bir ilgi göstererek ülkedışı statülerini (exteritorial) yansıtmaya yatkınlıklarıyla doğrulanmıştı zaten. Milliyetçi çağın tam başlangıcında Heinrich Leo uyarıyordu:

“Yahudi ulusu, sahibolduğu çürütücü ve ayrıştırıcı amaçlarıyla tüm diğer uluslardan bariz bir şekilde ayrılır. Bir zamanlar varolmuş, içine atılan her şeyi taşa döndüren havuzlar gibi, Yahudiler de ta başından günümüze varıncaya dek, manevi etkinliklerinin yörüngesine girmiş her şeyi soyut bir genelliğe dönüştürmüşlerdir.”

Yahudiler gerçekten, Simmel’in yabancılarının tam tipik örneğidir - içerdeyken bile hep dışarda, bilineni sanki bilinmeyen bir inceleme konusuymuş gibi sınayan, kimsenin sormadığını soran, sorgulanmazı sorgulayıp karşı çıkılmaza karşı çıkan. Heine’nin arkadaşı Ludwig Börne’den, Habsburg’ların çöküşü arifesindeki Karl Krauss’a ve Nazi zaferi arifesindeki Kurt Tucholsky’e dek hepsi, dar görüşlü cemaatlerin küçük şeylerle ilgili saçma sapan saplantılarını ve önyargılarını hafife aldılar; çevrelerindeki gerilikle, kibir ve kabadayılıktan oluşmuş karışımlarla alay ettiler; taşraya özgü düşünce tembelliği ile zevksizliğe karşı mücadele ettiler. Böylesine dışsal bir görünüm, kendini olduğu gibi kabul eden ve barış içinde birlikte yaşamaya istekli olarak tanımlanan ulusun içine gerçek anlamda kabul edilmez. Özel oluşun soyut genelliğe yönelteceği uzun bir şikayetler zincirinin ilk halkası olarak, Frederic Rühs’ün yargısının gelişi şaşırtıcı değildir: “Yahudi, gerçekte, yaşadığı ülkeye ait değildir; Polonya’daki Yahudinin Polonyalı, İngiltere’dekinin İngiliz, İsveç’tekinin İsveçli olmaması gibi, Almanya’ daki Yahudi de Alman, Prusya’daki Yahudi de Prusyalı olamaz.”²²

Ulusalçı iddiaların kendilerinin de uyumsuz ve birbirlerine zıt olmaları, Yahudilerin uluslarla olan uyumsuzluğunun yazgısını kolaylaştırmaz. Genellikle her ulusun korktuğu bir zalimi ve tepeden baktığı bir mazlumu vardır. Ulusların, kendileri için talep ettiği şeylerin aynısını öteki uluslar için de isteyerek kabul ettiği pek duyulmamıştır. Ulusun kendi kendini oluşturma sürecinin çalkantılı ve henüz so-

na ermemiş bölümünde, ulusal oyun daima ya hep-ya hiç oyunu ola-
gelmiş; bir ulusun egemenliği ötekinin egemenliğine bir saldırı ol-
muştur. Bir ulusun hakları diğer ulusa yönelik bir haksızlık, bir çatış-
ma ya da bir küstahlıktır.

Bunun sonuçları hiç bir yerde -ondokuzuncu yüzyılda gerçek bir
milliyetçilikler kazanı olan- Doğu ve Orta Avrupa'daki kadar korkutu-
cu değildi: Ya eskimiş ama hala doymamış, ya da geleceği parlak
ama aç. Gerçekte, milliyetçi bir davayı, köklü ya da gözü ilerde olan
diğer bir sürü ulusu düşman etmeksizin desteklemek olanaksızdı. Bu
durum, Yahudileri özellikle biçimsiz bir duruma soktu. Pulzer'in gö-
rüşüne göre;

onların mesleksel yapıları, genellikle yüksek okur-yazarlık oranı
ve politik bir güvenceye duydukları gereksinimden ötürü (Polon-
yalılar, Macarlar, Ruslar gibi) egemen ve "tarihsel" ulusallıklarla
birliktelikleri, (örneğin Çekler, Slovaklar, Ukraynalılar, Litvanya-
lılar gibi) baskı altında, köylü, "tarihsel olmayan" ulusallıklara gö-
re daha kolaydı. Galiçya'da ve Macaristan'da Alman olmak der-
dinden kurtuluyorlardı ama Polonyalıların ve Macarların da uygu-
ladığı baskılar karşısında bunun bir yararı olmuyordu.²³

Çok az olayda, kökleşmiş ya da oluşmakta olan ulusların seçkin-
leri, Yahudilerin çaba ve yeteneklerini, ulusal ölçekte dinden döndür-
me ile ekonomik modernleştirmenin hedefi olarak seçilmiş kitlelerin
onlardan hoşlamayacağı gelişmeleri desteklemede kullanmak istedi.
Hapsburg egemenliğindeki Macaristan'da oranın kültürünü severek
benimsemiş Yahudilere, yerli aristokrasi tarafından, çevrelerinde bu-
lunan ve gelecekteki bağımsız Macaristan'ın egemenliğine almayı
umdukları, çoğunlukla Slav bölgelerin Macarlaştırılmasında en sadık
ve etkili ajanlar olarak, ve durgun, geri köylü ekonomisinin acımasız-
ca modernleştirilmesinin uygulayıcıları olarak çok değer veriliyordu.
Zayıf Litvanya'nın seçkinleri, diriltmeyi düşledikleri tarihsel Büyük
Litvanya'nın eski topraklarında yaşayan etnik, dilsel ve dinsel yön-
den karmakarışık topluluklara hükmetme isteklerinin gerçekleştiril-
mesi için Yahudilerin çabasına büyük bir hevesle güvendiler. Genel-
de, siyasi seçkinler gerekli gördükleri, ama bizzat yapmayı yeğleme-

dikleri her türden sıkıcı ve tehlikeli işlerde Yahudileri kullanmaya meraklıydılar. Bu, birçok açıdan uygundu. Yahudilerin, yapacakları hizmetlere artık gerek kalmadığında uzaklaştırılmaları kolaydı; “Yahudilere haddini bildirmek”, Yahudilerin seçkinler adına buyurganlık yaptığı kitleleri sevindirecek ve seçkinleri sevimli kılıp onların yere daha sağlam basmalarını sağlayacaktı.

Ama seçkinler de Yahudilerin sadakatine, geçici bir süre için bile olsa tümüyle güvenmiyordu. Yahudilerin bir ulusa üyeliği ulusal toplumun “içinde doğmuş” kişilerden farklı olara, bir tercih meselesiydi ve bu nedenle, ilke olarak “yeni bir değişikliğe kadar” geçerliydi. Ulusal toplulukların sınırları hâlâ, (toprak sınırları konusunda daha da fazla olmak üzere) belirsizdi ve o çekişme içinde kayıtsızlığa izin yoktu; zaman tam da tetikte durma zamanıydı. Barikatlar ayırmak için dikilmişti; bunu geçiş yolu gibi kullananların vay haline! Bir ulusal müstahkem mevkinden diğerine her istediğinde fırt diye geçiveren büyük bir insan grubunun varlığı elbette sinir bozucuydu. Eski olsun, yeni olsun her ulusun davasının dayandığı doğruya, ulusluğa verilmiş karaktere, ulusal varlıkların kalıtsallığına ve doğallığına meydan okumaydı bu. Kısa ömürlü liberal asimilasyon düşü (ve daha genelde “Yahudi sorunu”nun, daha çok kültürel, yani egemen kültürü gönüllü olarak ve isteyerek benimseme yoluyla çözülmesi gereken bir sorun olduğu görüşü) milliyetçilik ile özgürce seçim yapma arasındaki temeller uyuşmazlık nedeniyle çökmüştü. Ne denli paradoksal gelse de, tutarlı milliyetçiler sonuçta, kendi uluslarının başka etnik unsurları emme gücünden rahatsızlık duymalıdır. Ulusun üstün niteliklerine, ulusun hayranlarınca yağdırılan övgüleri memnuniyetle kabul edebilirler. Böylesi bir övgü töreni -ne denli şevkli ve şamatalı olursa o denli iyi olan- yanaşma statüsündeki hayranlarına bir efendinin yüce gönüllülüğünü sergileme fırsatı sunar. Ama, hayranlığı, (hatta sürekli bir hayranlığı, kendini yok etmeye eşdeğer bir taklidi bile) ulusun üyesi olmak için bir hak olarak görmeyi pek bağışlamazlar. Geoff Dench’in tüm yanaşma uluslara anlamlı öğüdünde dediği gibi “Adaletin ve eşitliğin geleceğine inancınızı ne yapıp edip dile getirin. Bu, rolün bir bölümüdür. Ama onun gerçekleşeceğini sanmayın”²⁴

Yahudi uyumsuzluğunun uzun listesindeki bu kısa gezintimiz moderniteye uzanan yolda yahudilerin parmaklarını sokup da yüzlerine kapanmamış tek bir kapının bile bulunmadığını göstermektedir. Gettoda kurtuluşlarını sağlayan süreçte başından beri ağır şekilde incinmekten başka bir şey görmediler. *Onlar şeffaflık için döğüşen dünyanın bulanıklığı, kesinlik için yanıp tutuşan dünyanın muğlaklığıydılar.* Tüm barikatların tepesine oturdular, her taraftan kurşunları adeta davet ettiler. Kavramsal Yahudi gerçekten, düzenin ve şeffaflığın düşlendiği o modern düşün 'kıvamlılığının' ilk örneği olarak görülmüştü; yani o her düzenin düşmanıydı: Eskinin, yeninin ve özellikle de istenenin.

İrkçılığın Modernliği

Modernite yolunda Yahudilerin başına önemli şeyler geldi. Onlar bu yola çıktıklarında bir köşeye sımsıkı konulmuş, yalıtılmış *Juden-gasse**'nin hayali ve acımasız duvarları ardına kapatılmışlardı. Onların yabancılaşması, hava gibi, ölüm gibi, yaşamın bir gerçeğiydi. Bunun için halkın duygularının harekete geçmesi, yüksek düzeyli incelelikli tartışmalar ya da huzuru sağlayacak resmi güçlerin yeterli olmadığı bir alanda kendi kendine yetki tanıyıp düzeni korumak üzere yasadışı örgütlenmelere gitme uyanıklığı gerekmiyordu; geniş kapsamlı ve genellikle sistemsiz, ama ayrımın sürekliliğini koruyan, tarafların karşılıklı olarak birbirini reddetmesini sağlamaya yeterli, genelde iyi koordine edilmiş alışkanlıklar gerekliydi yalnızca. Tüm bunlar modernliğin ortaya çıkışıyla; onun yasalaşmış ayrımları kaldırmasıyla; yasal eşitlik sloganlarıyla ve de getirdiği yeniliklerin en acaip olanıyla, yani yurttaşlıkla değişti. Jacob Katz'ın dediği gibi:

Yahudiler gettolarda yaşarken ve gettoyu terketmelerinden hemen sonra onlara yönelik suçlamalar Yahudilerin eşit yasal statüsünü yadsıyan yasalardan yana yurttaşlardan geliyordu. Bu suçlamalar yalnızca, Yahudilerin statüsünü haklı bulmak ve onaylamak ve

* Yahudi sokağı. (ç.n.)

Yahudilerin aşığı bir yasal ve toplumsal konumda tutulmasına haklı gerekçe sağlamak amacıyla yaratılmıştı. Ama bu kez suçlamalar, yurttaşlar tarafından, yasa önünde eşit yurttaşlar olarak yöneltilmişti ve bu iddiaların amacı Yahudilerin, kendilerine bağışlanan yasal ve toplumsal konumlara layık olmadığını göstermekti.²⁵

Saldırılan şey yalnızca ahlaksal ya da toplumsal değerden ibaret değildi gibiydi. Sorun, çok daha karışıkta. İçeriğı, daha önce denenmemiş mekanizmaları tasarımlamaktan ve o zamana kadar akla getirilmemiş ustalıkları kazanmaktan -her ikisi de geçmişte *doğal olarak* verileni *yapay olarak* üretmek için gerekliydi- başka bir şey değildi. Modernlik öncesi zamanlarda Yahudiler kastlar arasında bir kast, düzeyler arasında bir düzey, tabakalar arasında bir tabakaydı. Ayrımları bir sorun değildi ve ayrımın alışılmış, gerçekte düşünmeden yapılan uygulamaları onun sorun haline gelmesini önlerdi. Modernitenin doğuşuyla Yahudilerin ayrımı bir sorun haline geldi. Bu ayrım da, modern toplumdaki diğer her şey gibi üretilmeli, oluşturulmalı, akılcı bir biçimde tartışılmalı; teknolojik olarak düzenlenmeli, yönetilmeli, denetlenmeli ve kullanılmalıydı. Modernite öncesi toplumdan sorumlu olanlar bir avlak bekçisinin sakın ve emin tavrını takınırlardı: Onu kendi haline bırakırlar, toplum onu yıldan yıla, kuşaktan kuşağı, belli belirsiz değışikliklerle yeniden üretti. Ama onların modern torunları öyle değildi. Artık hiç bir şey olduğu gibi doğru kabul edilemezdi. Ekilmemiş hiç bir bitki büyümemeliydi ve kendi başına büyüyen her şey kötüydü ve dolayısıyla, tüm planı tehlikeye atacak ve işleri karıştıracak, sakıncalı bir şeydi. Avlak bekçisi tarzı gönül rahatlığı zararlı bir lükstü. Asıl gerekli olan bir bahçıvan tavrı ve becerisiydi; bu bahçıvan çimenin, sınırların ve sınırları çimenden ayıran saban izinin düzenini çok iyi bilmeli; uyumlu renkleri ve güzel bir uyumla iğrenç bir uyumsuzluk arasındaki farkı ayırdedebilmeli; planına ve düzen ve uyum anlayışına aykırı, davetsiz gelen her bitkiye zararlı ot muamelesi yapmaya kararlı olmalı; zararlı otları yok etmek ve genel düzenin gerektirdiğı bölümlerarası ayrım çizgilerini korumak için yeterli makine ve zehirle donanmış olmalıydı.

Bölgesel ayrımlarla anımsanan ve birçok göze batan uyarıcı işaretle desteklenen Yahudilerin ayrılığı doğallığını yitirmişti. Artık umutsuzca yapay ve kırılğan duruyordu. Bir aksiyom, zımnen kabul edilen bir varsayım olmasına alışılmış bir şey, şimdi gösterilmesi ve kanıtlanması gereken bir doğru, onu açıkça yalanlayan fenomenlerin ardındaki “şeylerin özü” haline gelmişti. Yeni *doğallık* artık büyük bir çabayla *oluşturulmalıydı* ve duygusal izlenim kanıtından daha farklı bir yetkeye dayandırılmalıydı. Patrick Girard’ın dediği gibi:

Yahudilerin, çevrelerindeki toplum tarafından asimilasyonu ve sosyal ve dinsel ayrımların ortadan kalkması, Yahudilerle Hristiyanların birbirinden ayırdedilememesi gibi bir duruma yol açmıştı. Öteki insanlar gibi bir yurttaş olmaları ve evlilik yoluyla Hristiyanlarla karışmaları sonucu, Yahudiler artık farkedilmez olmuştu. Antiseminist teorisyenler için önemliydi bu. Yahudi Fransa adlı kitabın yazarı kitabında diyordu ki: “Havraya gideni, koşer(*) yemeyi sürdüren bir Bay Cohen saygın biridir. Ona bir diyeceğim yok. Benim karşı olduğum, ne olduğu belli olmayan Yahudidir.”

Aynı düşünceler Almanya’da da vardı, ayinsel kıvrırcık saçları ve kaftanlarıyla gezen Yahudiler... Hristiyan vatandaşlarını taklit eden, Yahudi inancındaki Alman yurtseverleri olan dindaşlarından daha az tepki uyandırmaktaydı. Modern antisemitizm, gruplar arasındaki büyük farklılıktan değil, farkların yok olması, Batı toplumunun homojenleşmesi ve Yahudilerle Hristiyanlar arasındaki eski, toplumsal ve yasal duvarların ortadan kalkması tehlikesinden doğmuştur.²⁶

Modernite, -en azından dış görünüşte, yani ayrılan gruplar arasındaki simgesel mesafeyi yaratan şeyde- farkların ortadan kalkmasını getirdi. Bu farklar kaybolunca - Hristiyan öğretisinin, daha önce Yahudilerin gerçekten ayrı oldukları anlamını çıkarmak istediğinde yaptığı gibi- aslında gerçekliğin bilgeliğine ilişki uzun uzun kafa yormak yeterli değildi. Farklar şimdi oluşturulmalı ya da toplumsal ve yasal eşitliğin ve kültürlerarası değişimin korkunç aşındırıcı gücüne karşı korunmalıdır.

* Yahudi şeriatına göre kesilmiş hayvanın eti. (ç.n.)

Ayırım sınırlarının -Yahudilerin Hristiyanlığı reddetmeleri gibi- eskiden kalma bir dinsel gerekçeyle açıklanması bu yeni iş için hiç de uygun değildi. Böyle bir açıklama, ayrılmış alandan çıkış olanağı sağlanmasını gerektirecekti kaçınılmaz olarak. Bu açıklama, sınırlar net bir şekilde çizildiği ve iyi belirlendiği sürece iyi bir amaç olarak işe yarayabilirdi. Sevaba girme, günah işleme ya da İlahi lûtfu geri çevirme konusunda olduğu varsayılan özgürlüğü insanın kaderine bağlayarak gerekli esneklik unsurunu sağlıyordu; ve bunu sınırların sağlamlığına en ufak bir zarar vermeden başarmaktaydı. Ama ayırım uygulamaları bir kez sınırların “doğallığını” sürdürmede gevşekleşip gönülsüz hale gelirse -onu insanın kendi kaderini belirlemesine tutsak yaparak- aynı esneklik unsuru yıkım getirir. Bununla beraber, modern dünya görüşü, eğitimin ve kendini geliştirmenin sınırsız potansiyeline inanmaktaydı. Yeterli çabayla ve iyiniyetle her şey mümkün olabildi. İnsan doğduğunda, uygarlaşma sürecinde paylaşılan kültürel ideallerin yüceltici gücüyle sağlanan içerikle donatılacak ve doldurulacak boş bir kutu, bir *tabula rasa**ydı. Paradoksal olarak, Yahudilerle onların Hristiyan evsahipleri arasındaki ayrılıkları yalnızca inanç ve onunla ilgili ritüellerin farklılığına yüklemek, insan doğasıyla ilgili modern görüşe iyi uymuşa benziyordu. Öbür önyargılarla birlikte Yahudi hurafelerinin de terkedilmesi ve daha üstün bir inanca dönme kendini geliştirmenin uygun ve etkili bir aracı olarak görülüyordu; kitlesel ölçekte tek kampanya aklın cehalete karşı nihai zaferine uzanan yolda beklenmekteydi.

Aslında, modernliğin ideolojik formülü eski sınırların sağlamlığını (gerçi arttırmasa da) tehdit etmiyordu; asıl tehdit, laikleştirilmiş modern devletin ayırım yapan sosyal uygulamaları yasallaştırmayı reddetmesinden geliyordu. Yahudiler (ya da Drumont’un “Bay Cohen”leri) devleti tekbiçimliliğe doğru yönlendirmelerinde izlemeyi reddettiği ve kendi ayrımcı uygulamalarına sıkı sıkıya sarıldığı sürece her şey yolundaydı. Ama asıl karışıklığı yaratan, bu olanağı kabul eden ve dönme olayını ya geçmişten kalan dinsel biçimiyle ya da mo-

* Boş sayfa. (ç.n.)

dern biçimi olan kültürel asimilasyon şeklinde gerçekleştiren, gittikçe daha çok sayıda Yahudideydi. Fransa’da, Almanya’da, Avusturya-Macaristan’ın Alman etkisindeki bölümünde, tüm Yahudilerin er ya da geç Yahudi olmayan toplum içinde “toplumsallaştırılması” ya da kendi kendilerini “toplumsallaştırmaları” ve böylece kültürel yönden ayırılmaz ve toplumsal yönden görünmez hale gelmeleri olasılığı oldukça gerçekçiydi. Eskiden kalma, geleneksel ve yasal yönden desteklenen ayırım uygulamalarının yokluğuna bir de, farkı belli eden görünür belirtilerin yokluğunun eklenmesi sınırların silinmesinden başka bir şey değildi.

Modernite koşullarında ayırım, modern bir sınır inşa etme yöntemi gerektiriyordu. Bu yöntem, eğitimsel ve uygarlaştırıcı etkenlerin, farkları ortadan kaldırma konusundaki sözde sonsuz etkilerine karşı direnip onu nötralize edebilecek, pedagoji ve kendini geliştirmenin “varamayacağı” bir alan yaratabilecek, yetiştirme ve kültür verme potansiyelinin aşamayacağı bir sınır çizgisi çekebilecek bir yöntem olmalıydı (karma başarıyla da olsa -emekçi sınıflar ve kadınlar gibi- hep alt konumda kalması istenen tüm gruplara hırsla uygulanmış bir yöntem). Eğer modern eşitliğin saldırısından kurtarılacaksa, *Yahudilerin ayırt edici özellikleri, insanın kültür ve kendini belirleme gücünden daha üstün, yeni bir temele yeniden eklemlenip yerleştirilmeliydi*. Hannah Arøndt’in özlü deyişiyle, Musevilik, Yahudilikle değiştirilmeliydi: “Yahudiler din değiştirerek Musevilikten kurtulabilirdi, ama Yahudilikten kurtuluş yoktu.”²⁷

Musevilikten farklı olarak, Yahudiliğin insan iradesinden ve yaratıcı potansiyelinden daha üstün olması gerekiyordu. O doğal yasalar düzeyine konulmalıydı (keşfedilmesi ve sonra dikkate alınması ve insanların yararı için kullanılması ama -en azından, korkunç sonuçlarını düşünmeksizin -kurtulmak istenmemesi, değiştirilmemesi ya da ihmal edilmemesi gereken yasalar). Drumont’un, anekdotunda okuyucularına anımsatmak istediği yasaydı bu: “ ‘Kanın nasıl konuştuğunu görmek ister misiniz?’ diye sordu arkadaşlarına bir Fransız dükü. Annesinin gözyaşlarına aldırmayıp Frankfurt’lu bir Rotschild ile evlenmişti. Küçük oğlunu çağırdı, cebinden bir Luis altını çıkardı ve ona

gösterdi. Oğlanın gözleri parladı. ‘Gördünüz mü,’ dedi düğ, ‘Yahudi içgüdüğü kendini nasıl da belli ediyor?’ ” Bir zaman sonra Charles Maurras, üzerinde direktığı görüşünü dile getirecekti: “İnsanın niteliğı, davranışlarını daha başından belirler. Seçimde ve akılda yanılma kişisel *deracinement**a ve siyasi felakete götürür ancak.” Böyle bir yasaya aldırmanın sonuçlarından kişi ve toplum sorumludur - ya da Maurice Barres’den öğreneceğimiz gibi: “Yalnızca sözcüklere saplanıp kalan bir çocuk tüm gerçeklikten kopar: Kant öğretisi atalarının toprağından söküp alır onu. Çok fazla diploma verilmesi, Bismarck’ın deyimiyle ‘diplomalılar proletaryası’ dediğimiz durumu yaratır. Burada üniversiteleri suçluyoruz; ürününüzün, yani ‘entelektüel’in başına gelen, onun bir toplum düşmanına dönüşmesidir.”²⁸ İster dinden, ister kültürden olsun -dönmenin sonucu, değişim değil nitelik kaybıdır. Dönme olayının öte yanında bekleyen, başka bir kimlik değil, boşluktur. Dönme kişi, kimliğini, yerine başka bir şey koyamadan yitirir. İnsan, yaptıklarından önce gelir; ne yaparsa yap-sın kendisini değiştiremez. İşte, ırkçılığın felsefi özü kabaca budur.

* Köklerinden ayrılma.(ç.n.)

III

Modernlik, İrkçılık, İmha 2

İrkçılığın, özellikle de Nazi ırkçılığının tarihinde belirgin bir paradoks vardır.

Bu, tarihteki en olağandışı ve en çok bilinen olayda ırkçılık, anti-modernist duyguların ve endişelerin harekete geçirilmesinde bir araçtı ve görünüşte öncelikle bu bağlantı sayesinde etkili oldu. Adolf Stöcker, Dietrich Eckart, Alfred Rosenberg, Gregor Strasser, Joseph Goebbels ve Nasyonal Sosyalizmin diğer peygamber, teorisyen ve ideologları, Yahudi ırkının hayaletini eklemedikleri geçmişteki ve gelecekteki modernleşme kurbanlarının korkularıyla, modernliğin daha da ileri gitmesini önlemek için yaratmayı önerdikleri geleceğin ideal *volkisch** toplumunu birbirine bağlayan bir temel çivisi gibi kullandılar. Modernliğin habercisi olduğu toplumsal kargaşadan duyulan kök salmış korkulara hitabederken modernliği, ekonomik ve parasal değerlerin düzeni diye nitelediler ve *volkisch* yaşam biçimine ve insan değeriyle ilgili standartlara yönelik bu acımasızca saldırının sorumluluğunu Yahudi ırkının karakterine yüklediler. Böylece, Yahudilerin

* Halkçı (ç.n.)

safdışı edilmesi modern düzeni reddetmekle aynı şeymiş gibi gösterildi. Bu olgu, ırkçılığın esasen modernite öncesi karakterini, antimodern duygulara ilgisini ve bu duyguların bir aracı olmaya kısmen elverişliliğini gösterir.

Ama öte yandan, dünyaca bilinen bir kavram olarak ve daha da önemlisi, siyaset pratiğinin etkili bir aracı olarak ırkçılık, modern bilimin ilerlemesi, modern teknoloji ve devlet gücünün modern biçimleri olmaksızın düşünülemez. Bu özelliğiyle ırkçılık kesinlikle modern bir üründür. Modernlik, ırkçılığı olanaklı kılar. Ayrıca ırkçılık için bir talep de yaratır; başarının yalnızca insansal değerlerle ölçülebileceğini ilan etmiş bir çağ, sınırları aşmanın daha önce hiç olmadığı kadar kolaylaştığı yeni koşullarda, sınır çizmenin ve sınırları korumanın kefaretni ödeyecek bir yakıştırma teorisine gerek duyar. Kısacası ırkçılık, modernleşmemiş, ya da en azından öncelikle modern olmayan savaşımelerde kullanılan, tümüyle modern bir silahtır.

Yabancı korkusundan ırkçılığa

İrkçılığın (yanlış da olsa) en yaygın yorumu, bir tür gruplararası öfke ve önyargı olduğudur. İrkçılık öteki duygu ve inanışların oluşturduğu daha geniş gruptan bazen, içerdiği heyecanın şiddeti nedeniyle; bazen de gruplar arası düşmanlığın ırkçı olmayan biçimlerden farklı olarak, kalıtsal, biyolojik ve *kültür dışı* niteliklere göndermelerde bulunmasıyla ayrılır. Kimi olaylarda ırkçılıkla ilgili yazarlar, ötekinin, ırkçı olmayan ama aynı şekilde olumsuz yabancı gruplara ilişkin klişelerin, çoğunlukla mülk sahibi olmadıkları bilimsel iddiasına dikkat çekerler. Ama hangi özellik seçilirse seçilsin ırkçılığı çözümleme ve yorumlama alışkanlığı, önyargılardan oluşan daha geniş bir kategorinin çerçevesi dışına çok ender çıkar.

Gruplararası düşmanlığın çağdaş biçimleri arasında sivrilen ve onların arasında çağın bilimsel ruhuyla yakınlığını açıkça dile getiren ırkçılığı, ters yönde bir yorumlama eğilimi, yani ırkçılık nosyonunu her türlü düşmanlığı kapsayacak şekilde genişletme eğilimi de gittikçe belirginleşir. O zaman her türlü gruplararası önyargı, doğuştan gelen, doğal ırkçı eğilimlerin bir sürü farklı ifadesi olarak yorumlanır.

Böyle bir yer değişiminden pek fazla heyecan duyulmayabilir ve bu felsefi olarak, yalnızca istendiği gibi seçilebilecek ya da reddedilebilecek tanımlarla ilgili bir sorun olarak görülebilir. Ama daha yakından bakınca bu denli rahat olmanın pek öğütlenemeyeceği çıkar ortaya. Gerçekten, eğer tüm gruplararası nefret ve düşmanlıklar ırkçılığın farklı biçimleriye ve yabancılardan uzak durma ve onların yakın olmasından hoşlanmama eğilimi insan gruplarının hemen hemen evrensel ve sürekli bir özelliği olarak tarihsel ve etnolojik araştırmalarla yeterince belgelenirse ırkçılığın günümüzde kazandığı önemde esasen ve radikal olarak yeni hiç bir şey yok demektir; bu, diyalogları günümüze uyarlanmış da olsa eski bir senaryonun yeniden sahnelenmesinden başka bir şey değildir. Özellikle, ırkçılığın, modern yaşamın diğer yönleriyle yakın bağlantısı ya inkar edilir ya da dikkat odağının dışında bırakılır.

Pierre - Andre Taguieff, önyargı konusundaki etkileyici, son bilimsel incelemesinde ırkçılıkla heterofobiyi (farklı olandan hoşlanmama-yı) eşanlamlı olarak kullanır. İkisinin de, “üç düzey”de ya da birbirinden artan karmaşıklık düzeyleriyle ayrımsanan üç biçimde belireceğini vurgular. Onun görüşünce, “birincil” ırkçılık evrenseldir. Bu, bilinmeyen bir yabancıнын varlığına, insan yaşamının her tür yabancı ve anlaşılmasız biçimine karşı doğal bir tepkidir. Yabancılaşma karşı, saldırganlığa genellikle yol açmayan bu ilk tepki daima, karşıtduygudur (antipathy). Evrensellik, kendiliğindenlikle birlikte gider. Birincil ırkçılık, - zaman zaman kasten arka çıkılıp insanları politik yönden harekete geçirme aracı olarak kullanılmış olsa da² - bir yerden esinlenme ya da tahrik gerektirmez; temeldeki nefreti meşrulaştıracak bir teoriye de ihtiyacı yoktur. Kimi zaman ise bir başka karmaşıklık düzeyine yükseltilebilir ve “ikincil” (ya da rasyonelize edilmiş) ırkçılığa dönüşür. Bu dönüşüm, hoşlanmazlığa mantıksal dayanak sağlayan bir teori sağlandığı (ve içselleştirildiği) zaman gerçekleşir. Hoşlanılmayan Öteki, ya kötü niyetli ya da “nesnel olarak” zararlı -her iki durumda da, hoşlanmayan grubun refah ve mutluluğunu tehdit eden kişi- olarak nitelenir. Örneğin, hoşlanılmayan kategori, hoşlanmayan grubun dininçe yorumlandığı biçimiyle şeytani güçlerle gizli bir tertip

içindeymiş gibi gösterilir, ya da ekonomi konusunda vicdansız bir rakip olarak resmedilir; hoşlanılmayan Öteki'nin "zararlılığı" üzerine teori kurulacak anlamsal alanın seçimini, toplumsal ilişkilerin, çatışmaların ve ayrışmaların o zamanki yoğunlaşma noktası belirler. *Xenophobia** ya da özellikle kavim merkezcilik (ikisi de, en sıkı savunulacak ayırım çizgisinin ortak tarih, gelenek ve kültüre dayandırıldığı, milliyetçiliğin şahlandığı çağda hakettiği yere ulaşmış bu akımlar) "ikincil ırkçılığın" en yaygın çağdaş olaylarıdır. Son olarak da "alt" iki basamak olmaksızın varılamayan "üçüncül" ya da karmaşıklığı yüzünden anlaşılmaz ırkçılık, sözde biyolojik iddialar kullanmasıyla ötekilerden ayrılır.

Taguieff 'in oluşturduğu ve yorumladığı biçimiyle, bu üç parçalı sınıflandırma mantıksal yönden sakat görünmektedir; eğer ikincil ırkçılık, birincil hoşlanmazlığın teorileştirilmesi olarak niteleniyorsa, "daha yüksek düzeyde" ırkçılığın ayırıcı özelliği olması amacıyla kullanılabilir (ve de kullanılan) bir sürü ideoloji arasından yalnızca bir tanesini ayırmanın yeterli mantığı yoktur. Üçüncü basamak ırkçılık daha çok, ikinci basamak içinde bir birim gibi görünmektedir. Bu saldırıya karşı Taguieff, yaptığı sınıflamayı herhalde biyolojik teorileri sözüm ona "anlaşılmaz" yapısı nedeniyle ayırmak yerine (ikinci basamak ırkçı teorilerin tümünü anlaşılmazlık derecesi üzerinde sonsuza dek tartışabilir çünkü), biyolojik iddiasının, Öteki'nin zararlı "ötekiliği"nin değiştirilemezliği ile şifa bulmazlığını vurgulama eğilimini işaret etmiş olduğunu öne sürerek savunacaktır. Gerçekten - toplumsal düzenin, güya her şeye kadir eğitimin ve daha da genel olarak, toplumsal mühendisliğin yapaylığının yaşandığı çağımızda - genelde biyolojinin, özellikle de kalıtımın kamuoyunun bilincinde, kültürel manipilasyonlar için henüz yasak bölge; kendi irademizle nasıl değiştireceğimizi ve biçimlendireceğimizi bilmediğimiz bir şey olduğu anımsatılabilir. Ama Taguieff ırkçılığın modern biyolojik-bilimsel biçiminin "mizaçta (nature), eylemde ve işlevde, geleneksel olumsuz ayırmalardan farklı"³ görünmediğinde diyor ve buna karşılık,

*Xenophobia - Yabancı düşmanlığı.

“üçüncül ırkçılığın” belirleyici özellikleri olarak “deliric paranoia” ya da aşırı “kafaya takmışlık” üzerinde yoğunlaşıyor.

Ben bunun tersine - insanların, kendi çevrelerinin, tam anlayamadıkları, kolayca iletişim kuramadıkları ve alışılmış, bildik bir tarzda davranacağını sanmadıkları “insan bileşenleri”yle karşılaştıklarında normal olarak yaşadıkları, yaygın (ve eylemselden ziyade duygusal) huzursuzluk, rahatsızlık ve gerginlik olan - *heterofobiden (öteki [farklı] korkusu) ırkçılığı keskin bir şekilde farklı kılan, kesinlikle, onun mizacı, işlevi ve eylem biçimidir* tezini savunuyorum. Heterofobi, insanların, durumu denetim altına alamama ve böylece, gelişmeleri etkileyememenin yanı sıra kendi eylemlerinin sonuçlarını da kestirememeye duygusu tarafından ortaya çıkartılan daha geniş bir gerginlik fenomeninin belirtilme odağı gibi görünmektedir. Heterofobi, bu gerginliğin gerçekçi ya da gerçekdışı bir nesneleşmesi olarak ortaya çıkabilir - ama söz konusu gerginlik daima, bağlanacağı bir nesne arar ve heterofobi bu nedenle her zaman ortak bir fenomen olmuştur; ve “denetim dışı” yaşantı için nedenlerin daha yaygınlaştığı ve bunların yabancı bir insan grubunun istenmeyen müdahalesine dayanarak yorumlanmasının daha akla yakın hale geldiği modernite çağında çok daha ortak bir fenomendir.

Aynı zamanda ben, insanların kimlik arama ve sınır çizme pratiğinin yarattığı daha özel bir karşıtlık olan, *rekabete dayalı düşmanlık, heterofobiden analitik olarak ayrılmalıdır* görüşünü de savunuyorum. Rakiplerarası düşmanlık olgusunda antipati ve hoşlanmama duyguları daha çok, ayırma eyleminin duygusal uzantıları gibidir; ayırım, bir etkinlik, bir çaba, devamlı bir eylem gerektirir. Heterofobi olgusundaki yabancı, yalnızca rahatsızlık verecek kadar yakın ancak tanınması ve gereken mesafede tutulması kolay, ayrı bir insan kategorisi değil ama kolektiflikleri açık olmayan ya da genellikle saptanamayan insan yığındır. Bu olgudaki yabancı -eğer koruyucu önlemler alınmaz ve dikkatle denetlenmezse- yerli grubu, içine sızmak ve onunla karışmakla tehdit eder. Yabancı böylece, yerli grubun bütünlüğünü ve kimliğini, bir ülkedeki denetimini ya da bildiği şekilde davranmasını pek fazla engelleyerek değil de ülke sınırlarının netliğini bulandırarak

ve bildik (doğru) ile yabancı (yanlış) yaşam tarzları arasındaki farkı ortadan kaldırarak tehdit eder. Bu - iki ayrı tarafa da bağlı olmaktan suçlu bulunan ya da suçlu olduğundan kuşkulanan ve barikatların tepesine oturanlara karşı koyu bir düşmanlık ve nefret bulutu da yaratabilecek acilen bir sınır çizme telaşını tetikleyen -'içimizdeki yabancı' olgusudur

İrkçilik ise hem heterofobiden, hem de rekabet kaynaklı düşmanlıktan farklıdır. Aradaki fark ne duyguların şiddet derecesinde, ne de onu akılsallaştırmada kullanılan iddiaların türündedir. *İrkçilik, bir parçasını oluşturduğu ve akılsallaştırdığı bir uygulamayla apayrıdır: Mimarlık ve bahçe düzenleme stratejilerini tıbbîkilerle birleştiren bir uygulama - varolan gerçeğin, düşlenen kusursuz gerçeğe uymayan ve yapılanlarla değiştirilemeyen öğelerini budayarak yapay bir toplumsal düzenin kurulması için.* İrkçilik, insan ilişkilerini akılcı bir temelde örgütleyerek insanlığın durumunu düzeltmede daha önce görülmemiş yeteneğiyle övünen bir dünyada, bazı insan kategorilerinin, ne denli uğraşılsa da akılcı düzene sokulamayacağı inancını sergilemektedir. Bilimsel, teknolojik ve kültürel gelişimin varabileceği sınırı sürekli zorlamasıyla ünlenen bir dünyada, ırkçılık belli bir halk kategorisinin belli kusurlarının yok edilemeyeceğini ve düzeltilemeyeceğini -reform uygulamaları sınırının ötesinde kaldıklarını ve sonsuza dek öyle kalacaklarını- ilan etmektedir. İrkçilik, eğitimi ve kültürel dönüşümü sağlamada korkunç kapasitesini ilan eden bir dünyada hiç bir akılcı yol ya da başka eğitim araçlarıyla ulaşılamayacak, (ve dolayısıyla, gerektiğince yetiştirilemeyecek), ve bu nedenle hep yabancı kalması gereken belli bir halk kategorisini ötekilerden ayırmaktadır. Özetlersek: İrkçilik, kendine hakim olma ve kendini yönetme tutkusuyla ayımsanan modern dünyada, belli bir halk kategorisini tümüyle ve umutsuzca, denetlemeye karşı dirençli ve islah için harcanan tüm çabalara karşı bağışık ilan etmektedir. Tıbbî bir eğretileme yaparsak; vücudun "sağlıklı" parçaları geliştirilip biçimlendirilebilir, ama kanser tümörleri değil. Bunlar ancak yok edilerek "iyileştirilebilir."

Sonuç, *ırkçılığın, kaçınılmaz olarak, yabancılaştırma stratejisiyle*

içiçe olduğudur, Irkçılık, eğer koşullar elverirse, rahatsız edici kategorinin, rahatsız ettiği grubun ülkesinden çıkarılmasını ister. Koşulların buna elvermediği durumlarda ise ırkçılık, rahatsız edici kategorinin fiziksel olarak yok edilmesini ister. Kovma ve yok etme, yabancılaştırmanın, birbirine dönüşebilen iki yöntemidir.

Alfred Rosenberg Yahudiler hakkında şunları yazmıştı: “Zunz, Museviliğe, Yahudi ruhunun kaprisi diyor. Şimdi, Yahudi on kez vaf-tiz edilse de bu “kapris”ten kaçıp kurtulamaz ve bunun kaçınılmaz sonu-cu hep aynı olacaktır: Yaşamsızlık, Hristiyan düşmanlığı ve ma-teryalizm.”⁴ Dinsel yönden etkileme çabaları için geçerli olan bu doğ-ru, diğer tüm kültürel müdahaleler için de geçerlidir. Yahudiler düzel-tilmez. Yalnızca fiziksel uzaklık, ilişkilerin kesilmesi, sınırın dışına defetmek ya da imha etmek zararsız hale getirebilir onları.

Sosyal Mühendisliğin Bir Biçimi Olarak Irkçılık

Irkçılık kendini ancak, mükemmel bir toplum tasarısı bağlamında ve tasarımı planlı ve istikrarlı çabalarla yerine getirme amacıyla ka-nıtlar. Holocaust olayındaki tasarım, bin yıllık *Reich* - özgürleştiril-miş Alman Ruh krallığı - idi. Alman ruhundan başka hiç bir şeye yer olmayan bir krallıktı bu. Ruhsal yönden Alman *Volk*’unun *Ge-ist*’na (ruh ç.n.) döndürülemedikleri ve onu taşımadıkları için Yahu-dilere yer yoktu. Onların bu ruhsal yetersizlikleri kalıtıma ve kana bağılı özellikler olarak niteleniyordu - o zamanlar en azından, kültürün öteki tarafını, kültürün yeşermesinin akla bile getirilemeyeceği topra-ğı, bahçe bitkisi haline asla dönüştürülemeyecek bir vahşiliği somut-laştıran nesneler. (Genetik mühendislik beklentileri gönüllerde ciddi bir şekilde yaşamıyordu henüz.)

Nazi devrimi devasa boyutlarda bir sosyal mühendislik denemesiy-di. Mühendislik önlemlerinin anahtar bağlantısı “ırksal soy”du. Rib-bentrop’un girişimiyle, uluslararası propaganda amacıyla İngilizce basılmış ve bu nedenle çok dikkatlice yumuşatılıp temkinli bir dille kaleme alınmış, Nazi politikasını tanıtan resmi belgeler koleksiyonunda, İçişleri Bakanlığı Ulusal Hijyen Dairesi Başkanı Dr. Arthur

Gütt, Nazi iktidarının en büyük görevini “ırksal sağlığı daima korumayı amaçlayan aktif bir politika” olarak niteliyordu ve böyle bir politikanın içermesi gereken stratejiyi açıklıyordu: “Sistematiik seçme ile ve sağlıksız öğeleri elimine ederek sağlıklı soyun üreyip yayılmasına yardımcı olursak belki bugünkü kuşağın değilse de bizi izleyecek kuşağın fiziksel standartlarını yükseltebiliriz.” Bu eleme ve elimine etme politikasının, “Koch’un, Lister’in, Pasteur’ün ve diğer birçok ünlü bilimadaminin araştırmalarına uygun, evrensel olarak benimsenmiş ilkeleri izleyerek”⁵ düşünöldüğünden ve dolayısıyla modern bilimdeki ilerlemelerin mantıksal bir uzantısı - hatta geliştirilmişii - olduğundan Gütt’ün kuşkusu yoktu.

Nüfus Politikası ve İrksal Sağlık Konusunda Aydınlatma Dairesi Başkanı Dr. Walter Gross, ırk politikasının uygulanma biçimini açıklıyordu: “Sağlıklı nüfusun doğum oranındaki düşme ve kalıtsal yönden uygunsuz, zeka özürlü embesiller ve doğuştan suçlular v.b. arasındaki denetimsiz çoğalma”⁶ eğilimlerini tersine çevirmek. Gross, kamuoyu ya da siyasi çoğulculuk gibi akıldışı şeyler tarafından engellenemeyen Nazi kararlılığını alkışlama olasılığı bulunmayan uluslararası izleyicilere hitaben yazarken, modern bilimin ve teknolojinin başarısını mantıksal sonuçlarına vardırmda, kalıtsal yönden uygunsuzları kısırlaştırmaktan daha öteye gitmeyi göze alamıyor.

Ama ırk politikasının gerçeğı çok daha korkunçtu. Gütt’ün iddiasının aksine Nazi yöneticiler ilgi alanlarını “bizden sonraki kuşaklar”la sınırlamada hiç bir anlam görmüyorlardı. Olanaklar elverdiğince, *varolan* kuşağı da düzeltmeye soyundular. Bu hedefe giden ana yol *unwertes Leben**in zorla saf dışı edilmesinden geçiyordu. Bu yol üzerinde ilerlemeyi sağlayacak her araç kullanılacaktı. Duruma göre, “eliminasyon”, “defetme”, “tahliye etme” ya da “azaltma” (“yoketme” diye okuyun) terimleri kullanıldı. Hitler’in emrine uyularak 1 eylöl 1939’da Brandenburg’da, Hadamar’da, Sonnenstein’da ve Eichberg’de kurulan merkezler çifte yalanın ardına gizlenmişti: kendi ara-

*Değersiz yaşam. (ç.n.)

larındaki ' gizli konuşmalarda bunlara "ötenazi enstitüleri" derlerken daha geniş kitlelere "Hasta Bakımı" ya da "Hasta Nakli'", "Şefkat Vakfı" gibi sahtekârca ve yanıltıcı isimleri - ya da (tüm bu cinayet operasyonunu yürüten büronun bulunduğu Berlin Tiergartenstrasse 4'den dolayı)⁷ nazik ve alaycı T4 kodunu - kullandılar. Bu emrin 28 Ağustos 1941'de Kilise'nin önde gelen bir çok otoritesinden yükselen haykırışın sonucu iptal edilmesi zorunda kalındığında "nüfus eğilimlerinin aktif yönlendirilmesi"nden hiç bir şekilde vazgeçilmedi. Odak noktası, gelişmesine ötenazi şirketlerinin yardımcı olduğu gazlama teknolojisiyle birlikte, başka bir hedefe kaydı yalnızca: Yahudilere. Ve Sobibor ya da Chelmno gibi diğer yerlere.

Unwertes Leben hep hedef olarak kaldı. Mükemmel toplumun düzenleyicisi Nazilere, izledikleri ve sosyal mühendislikle başarılmasına karar verdikleri projeye göre insan yaşamı değerli ve değersiz olmak üzere ikiye ayrılıyordu; biri sevgiyle yetiştirilip *Lebensraum* sağlanacak ötekisi ise uzaklaştırılacak, ya da -uzaklaştırmanın olanaksızlığı görülürse- yok edilecek. Yalnızca yabancı olanlar ise o sert ırksal politikanın hedefi değildiler; rekabete dayalı düşmanlığa geleneksel olarak eşlik eden eski ve denenmiş stratejiler uygulanabilirdi: Yabancılar, sıkıca korunan sınırların ötesinde tutulmalıydı. Bedensel ve ruhsal engelliler daha zor bir olay oluşturdular ve yeni, orijinal bir politikayı gerekli kıldılar: "Başka ırk"lardan birine tam anlamıyla ait olmadıkları için tahliye ya da sınır dışı edilemezlerdi, ama bin yıllık *Reich*'a da giremeyecek kadar değersizdiler. Yahudiler de aslında benzer durumdaydı. Onlar öbürleri gibi bir ırk değildi; onlar tüm öteki ırkların içini oyan ve zehirleyen, ırkların yalnızca kimliğini değil ırksal düzenini de yok eden bir ırktı, ırk-karşıtıydı (anti-race). (Yahudilerin, ulus temelindeki düzenin iflah olmaz düşmanı bir "ulusdışı ulus" olduğunu anımsayın.) Rosenberg, Weiniger'in Yahudiler hakkında, kendini eleştiren yargısını onaylayarak ve zevkle aktarıyor: "Unutulmuş zamanlardan beri varolan ve tüm dünyaya yayılmış sümüksü mantarların (plasmodium) gözle görülmez, yapışkan ağı."⁸ Yani Yahudilerin ayrılması olsa olsa yarım kalmış bir önlem, son hedefe giden yolda bir durak olabilirdi ancak. Almanya'nın Yahudiler-

den temizlenmesiyle sorunun bitmesi olanaksızdı. Yahudiler, Alman sınırlarından uzaklara atılsalar da evrenin doğal mantığını aşındırıp parçalamaya devam edeceklerdi. Askeri birliklerine *Alman* ırkının üstünlüğü için savaş emri verdiğinde Hitler, tutuşturduğu savaşın tüm ırklar adına sürdürülen bir savaş, ırklar biçiminde örgütlenmiş insanlığa verilen bir hizmet olduğuna inanıyordu.

Sosyal mühendisliğin bu anlayışıyla, yeni, daha iyi bir düzenin kurulmasını amaçlayan (zararlı faktörlerin zorunlu olarak zaptedilmesini, tercihan da elimine edilmesini gerektiren), bilimsel temele dayalı bir çalışma olarak ırkçılık, modernliğin dünya görüşü ve pratiğiyle gerçekten uyuşmaktaydı. Ve bu en azından iki yaşamsal açıdan böyledi.

İlk olarak, Aydınlanma ile yeni tanrının, yani doğanın, tahta çıkmasıyla birlikte onun tek onaylanmış mezhebi olarak bilim ile peygamber ve keşişleri olan bilim adamlarının meşrulaştırılması geldi. İlke olarak, her şey nesnel sorgulamaya açıldı; ilke olarak, her şey -güvenilir ve gerçekten - bilinebilir oldu. Olan ve olması gereken doğru, tanrılık ve güzellik, hepsi sistematik, kurallı gözlemin meşru nesneleri haline geldi. Hatta bunlar kendilerini ancak bu gözlemin sonucu olan nesnel bilgiyle meşrulaştırabilirdi. George L. Mosse'un ırkçılık tarihinin en inandırıcı belgelerle donanmış özetinde "Aydınlanma felsefelerinin doğaya yönelik sorgulamalarını ahlak ve insan karakteri incelemelerinden ayırmak olanaksızdı... Daha başından beri... doğal bilimlerle eskinin ahlaksal ve estetik idealleri içiçe girmişti." Bilimsel etkinlik, Aydınlanma'nın verdiği biçimiyle, "insanın doğadaki kesin yerini insan gruplarıyla hayvanlar arasındaki gözlemlene, ölçümleme ve karşılaştırmalarla belirleme girişimi" ve "bedenle aklın birliğine inancı" ile dikkat çekmişti. Aklın, "kendisini, ölçülebilecek ve gözlemlenebilecek, maddi, fiziksel bir şekilde gösterdiği varsayıyordu."⁹ Frenoloji (kafatası ölçümleriyle karakteri okuma sanatı) ve fizyonomi (yüz özellikleriyle karakteri okuma sanatı) yeni bilimsel çağın sınırlarının, stratejisinin ve hevesinin çoğunu ele geçirmişti. İnsanın hü-yunun, karakterinin, zekasının, estetik yeteneklerinin, hatta siyasi eği-

limlerinin Doğa tarafından belirlendiği düşünülüyordu; aynen o şekilde, görünürdeki şeylerin dikkatli bir gözlemi ve karşılaştırmasıyla, en karmaşık ve gizlenmiş ruhsal özelliklerin bile maddi “temeli” bulunabilirdi. Duygusal izlenimlerin maddi kaynakları Doğa’nın sırlarını gösteren bir sürü anahtardı; okunması gereken işaretler, bilimin çözmesi gereken bir şifreyle yazılmış kayıtlardı.

İrkçılığa kalan ise yalnızca, insan organizmasının karakter olarak, ahlaksal, estetik ya da siyasi eğilimlerinin sorumluluğunu taşıyan böylesi maddi özelliklerin sistematik ve genetik olarak yeniden üretilen bir dağılımını varsaymaktı. Ama bu iş bile onlar için, her ne kadar seçkin ıkçılar aralarında az olsa da saygın ve haklı olarak saygı görmüş öncü bilimadamları tarafından yapılmıştır. *Sine ira et studio* (önyargısız ve taraf tutmadan) gözlemlerken, Batı’nın, dünyanın diğer meskun bölgelerinden elle tutulabilir, maddi, kesin “nesnel” üstünlüğünü görmemeleri çok zordu. Nitekim, bilimsel sınıflandırmanın babası Linnaeus, Avrupa sakinleri ve Afrika’da yaşayan insanlar arasındaki ayrımlanmayı, eklem bacaklı kabuklular ile balıklar arasındaki ayrımlanmayı tanımladığı kadar titizlikle kaydetmişti. Beyaz ırkı “yaratıcı, hünerli, düzenli ve yasalarla yönetilen”ler dışında başka türlü tanımlayamazdı ve tanımlamadı. “... Zenciler ise bunun tersine, onları üstün ırkın özelliklerinin daha iyi görünmesi için kötü örnek haline getiren her türlü olumsuz nitelikle donatılmıştı: Onlar tembel, başıboş ve kendilerini yönetmekten aciz sayılırdı.”¹⁰ “Bilimsel ırkçılığın” babası Gobineau, siyah ırkı zekası kıt ama duyguları aşırı gelişmiş ve böylece, kaba ve (başıboş ayaktakımı güruhu gibi) korkunç güce sahip; beyaz ırkı ise özgürlüğe, onura ve her tür maneviyyata tutkun diye nitelerken pek fazla uydurmak zorunda kalmamıştı.¹¹

1938 de Walter Frank, Yahudilere yapılan zulmü “Dünya Yahudiliği’ne karşı savaşım veren Alman bilginliğinin” destanı diye niteliyordu. Nazi iktidarının daha ilk günlerinden itibaren biyoloji, tarih ve siyasal ilimlerde seçkin üniversite profesörlerince yönetilen bilimsel enstitüler “Yahudi sorunu”nu, “ileri bilimin uluslararası standartlarına” göre araştırmaya koyuldular. Reichinstitut für Geschichte des ne-

uen Deutschlands,* Institut zum Studium der Judenfrage,** Institut zur Erforschung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben*** ve kötü ünlü Rosenberg'in Institut zur Erforschung der Judenfrage**** “Yahudi politikası”nın teorik ve pratik konularıyla, bir bilimsel metodoloji uygulaması olarak uğraşan birçok bilimsel merkezden yalnızca birkaçıydı ve akademik kariyer sertifikasına sahip nitelikli personelden yana asla sıkıntıları yoktu. Etkinliklerinin tipik mantığına göre;

onlarca yıldır tüm kültür yaşamı, son yüzyılın ortalarında Darwin, Mendel ve Galton' un öğretileriyle başlayıp daha sonra Plötz, Shallmayer, Carrens, de Vries, Baur, Tschermak, Rüdin, Fischer, Lenz ve diğerlerinin araştırmalarıyla gelişen biyolojik düşüncenin az ya da çok etkisinde kalmıştır... Bitkiler ve hayvanlarda keşfedilen doğal yasaların insanlar için de geçerli olması gerektiği anlaşılmıştır...¹²

İkincisi - Aydınlanma'dan başlayarak, modern dünya, doğaya ve kendisine karşı eylemci ve mühendisçe tutumuyla farklılık kazandı. Bilim, kendi çıkarı için yönetilemez; o her şeyden önce, sahibine gerçekliğin geliştirilmesinde, onu insan plan ve tasarımlarına göre yeniden biçimlendirmede ve özyeterliliğe yönelişinde ona yardımcı olma da müthiş güç sunan bir araç olarak görülür. Bahçıvanlık ve tıp, yapıcı tutumun ilk örneğini sağlarken normallik, sağlık ya da halk sağlığı, insani olayların yönetiminde, insanın görev ve statejileri için baş eğretilemeleri sunar. İnsanların varlığı ve birarada yaşamaları planlama ve yönetim konuları haline geldi; bahçe bitkileri ya da canlı organizmalar gibi, insanlar kendi başlarının çaresine bakmaya bırakılamazdı, yoksa yabancı otlar tarafından yutulur ya da kanserli dokuların istilasına uğrarlardı. Bahçecilik ve tıp, aynı etkinliğin, yani *yaşamayı ve gelişmeyi uygun görülen yararlı öğeleri, yok edilmesi gereken zararlı ve öldürücülerden ayırdetme ve ayırma* işinin farklı biçimleriydi.

* Yeni Almanya Tarihi Devlet Enstitüsü. (ç.n.)

** Yahudi Sorunu inceleme Enstitüsü. (ç.n.)

*** Yahudilerin Alman Dinsel Yaşamına Etkilerini Araştırma Enstitüsü. (ç.n.)

**** Yahudi Sorunu Araştırma Enstitüsü. (ç.n.)

Hitler'in dili ve retoriki, hastalık, enfeksiyon, haşere istilası, kuşma, Veba gibi ifadelerle doluydu. Hristiyanlık ile bolşevizmi fren- gi ve vebayla kıyaslardı; Yahudilerden, basiller, çürütücü mikroplar ya da haşarat diye söz ederdi. "Yahudi virüsünün keşfi" demişti Himmler'e 1942 de "dünyanın en büyük devrimlerinden biridir. Bu- gün sürdürdüğümüz savaş, son yüzyılda Pasteur ve Koch'un verdiği savaşla aynı şeydir. Yahudi virüsünden kaynaklanan öyle çok hasta- lık var ki... Sağlığımıza, ancak Yahudi'leri elimine edince kavuşaca- ğız."¹³ Aynı yılın Ekiminde Hitler "Vebayı yok ederek insanlığa hiz- met edeceğiz"¹⁴ diye ilan etmişti. Hitler'in infazcılar da Yahudilerin yok edilmesinden *Gesundung* (iyileşme), *Selbstreinigung* (özarınma), *Judensaubering* (Yahudilerin temizlenmesi) diye söz edeceklerdi. Goebbels 5 Kasım 1941 de *Das Reich*'da yayınlanan makalesinde Da- vut Yıldızı işareti taşıma zorunluluğunu "hijyenik bir korunma" ön- lemi olarak adlandırmıştı. Yahudilerin ırksal yönden saf bir toplum- dan soyutlanması "ırksal, ulusal ve toplumsal hijyenin temel kura- lı"ydı. İyi ve kötü hayvanlar olduğu gibi, diyordu Goebbels, iyi ve kö- tü halklar da vardır. "Yahudilerin hala aramızda yaşıyor olması bize ait olduklarını göstermez, tıpkı bir pirenin evin içinde yaşadığı için evcil hayvan olmayacağı gibi."¹⁵ Yahudi sorunu, Dışişleri Bakanlığı Basın Müdürü'nün sözleriyle "eine Frage der politischen Hygiene" di.¹⁶

Dünyaca ünlü Alman bilimadamlarından biyolog Erwin Baur ve antropolog Martin Stämmeler, uygulamalı bilimin kesin ve gerçekler- den oluşmuş diline Nazi Almanya'sı liderinin sık sık kullandığı he- yecanlı ve hırslı siyasi sözcükleri kattılar.

Her çiftçi, evcil hayvanlarının en iyilerini üremelerine izin verme- den öldürür ve daha aşağı hayvanların üremeye devam etmesine izin verirse hayvan neslinin dönüşsüz bir şekilde yozlaşacağını bilir. Hiç bir çiftçinin, hayvanları ve kültür bitkileri konusunda düşmeyeceği bir hatanın, içimizde, büyük boyutlarda devam etme- sine izin veriyoruz. İnsan olmamızın bir gereği olarak bu aşağı in- sanların ürememesini sağlamalıyız. Birkaç dakikada infaz edile- cek basit bir operasyon bunu, daha fazla geciktirmeden mümkün

kılacaktır... Yeni sterilizasyon yasalarını kimse benden daha fazla onaylayamaz, ama bunların yalnızca bir başlangıç olduğunu tekrar tekrar söylemeliyim...

Yok etme ve kurtarma, tüm ırksal islah işleminin çevresinde döndüğü iki kutup, işlemesi zorunlu iki yöntemdir... Yok etme, kalıtsal yönden aşağı olanların kısırlaştırılarak biyolojik yönden yok edilmesi, sağlıklı ve makbul olmayan öğelerin nicel olarak baskı altına alınmasıdır... Bu görev, insanları yabancı otların aşırı büyümesine karşı korumaktır.¹⁷

Özetlersek: Naziler, gaz odalarını kurmalarından epey önce, Hitler'in emriyle kendi zihinsel ve bedensel özürlü yurttaşlarını ("ötanazi" diye yanlış bir ad takılmış) "merhametten öldürme" yoluyla yok etmeye ve ruhsal yönden üstün kadınların ırksal yönden üstün erkeklerce, örgütlü bir şekilde döllemesiyle üstün bir ırk yetiştirmeye (öjenik) kalkışmışlardı. Yahudilerin katledilmesi de bu girişimler gibi, toplumun ırksal islahı için yapılmış bir uygulamaydı. Ve uygulamalı bilimlerin tavrını, felsefesini ve kurallarını bu işte kullanma konusunda sistematik bir girişimdi.

Reddetmekten Yok Etmeye

"Hristiyan teolojisinin savunduğu, asla, Yahudilerin yok edilmesi değil," diye yazar George L. Mosse, "tanrının öldürülüşünün (deicide) yaşayan tanıkları olarak, toplumdan dışlanmalarıydı. Pogromlar Yahudilerin gettolarda soyutlanmalarından sonradır."¹⁸ "Suç" diyor Hannah Arendt, "cezasını buldu; giderilmesi imkânsız kişilik bozukluğu ancak yok edilebilir."¹⁹

Yahudilerin asırlardır süren reddini bir tek ırkçılığın modern "bilimsel" biçimi halk sağlığını koruma çabası olarak ifade eder; sadece Yahudi nefretinin modern ruh sıçramasıyla (reincarnation) Yahudiler tümüyle giderilmesi imkânsız bir kişilik bozukluğu, taşıyıcılarından ayrılmaz içkin bir özüre sahip olmak ile suçlanmaktaydı. Bundan önce Yahudiler günahkarlardı; tüm öteki günahkarlar gibi, günahlarından ötürü - pişmanlık duymaları ve olanaklıysa kurtulmayı haketme-

leri için - bu dünyanın ya da öteki dünyanın arafında* acı çekmeye yazgılıydılar. Onların acı çektiği görülmeliydi ki günahın sonuçları ve tövbe etmenin gerekliliği anlaşılsın. Cezasını bulmuş da olsa, kişilik bozukluğunu seyretmekten böylesi bir yarar sağlamak olanaksızdır. (Kuşkunuz varsa Mary Whitehouse'a danışın.) Kanseri, haşarat ya da yabancı ot pişmanlık duyamaz. Onlar günah işlememişler, doğalarının gereğince yaşamışlardır yalnızca. Onları cezalandırmanın hiç bir gereği yoktur. Doğasındaki kötülükle birlikte yok edilmelidirler. Joseph Goebbels günlüğünde kendisiyle başbaşa kaldığında, daha önce Rosenberg'in tarih felsefesi özetinde farkettiğimiz aynı netlikle ifade ediyor bunu: "Yahudileri, olağandışı cezalarla güdüp uygar insanlığın ağılına sokma umudu yok. Onlar sonsuza dek Yahudi kalacaklar, tıpkı bizim sonsuza dek Ari ırkının üyeleri olmamız gibi."²⁰ Ama Goebbels, "filozof" Rosenberg'den farklı olarak, korkunç ve karşı konulmaz bir gücü kullanan bir hükümetin bakanıydı; üstelik de - modern uygarlığın başarıları sayesinde - kanserden, haşarattan ya da yabancı otlardan arınmış bir yaşam olasılığını tasarlayabilecek ve elinde böyle bir olasılığı gerçeğe çevirmek için maddi olanaklar bulunan bir hükümetin bakanıydı.

Bir ırk imgesi olmaksızın; yani ırkın tüm üyelerinde bulunan ve ilke olarak düzeltilemez ve üstelik kontrol altına alınmazsa kendiliğinden çoğalabilecek, öldürücü bir kusurun varlığına inanmaksızın, tüm bir halkı yok etme fikrine varmak zor, belki de olanaksızdır. Ayrıca, sağlık ve normallik modeli, ayırma stratejisi ve cerrahi tekniğiyle tıbbın (hem insanların bedenine yönelik asıl tıbbın, hem de bir sürü simgesel uygulamasının) yerleşik pratiği olmaksızın da böyle bir fikre varmak zor ve belki de olanaksızdır. Topluma mühehdışçe bakıştan, toplumsal düzenin yapaylığı inancından, uzmanlık kurumlarından ve insanın kendi bilimsel yönetim deneyiminden ayrı olarak böylesi bir düşüncüyü tasarlamak özellikle zor, hemen hemen imkânsızdır. Bu

* Araf - purgatory - Katolik Kilisesi'ne göre ruhların cennete girmeye uygun hale gelinceye kadar dünyada işlediği günahlardan acı çekerek arındırılması gereken yer ya da durum (y.n.)

nedenlerle, *antisemitizmin yok edici versiyonu tümüyle modern bir fenomen olarak görülmelidir*; yani ancak modernliğin ileri bir aşamasında ortaya çıkabilecek bir olaydır.

Ama yok edici tasarımlar ile modern uygarlıkla doğrudan ilişkili gelişmeler arasındaki bağlantılar bundan ibaret değildir. Irkçılığın modern aklın teknolojik yetenekleriyle birleşmesi de Holocaust'u başarmak için pek yetmezdi. Bunu yapmak için teoriden pratiğe geçme yeteneğine sahip olması gerekirdi - ve muhtemelen bu, düşüncelerin gücünü tümüyle harekete geçirerek enerji sağlama, görevin boyutlarıyla başa çıkabilecek yeterli insan malzemesinin varlığı ve görev gerektirdiği sürece onların adanmışlığını bu işi sürdürmede kullanabilme anlamına gelirdi: Irkçılığın, Yahudi olmayan kitleleri, ideolojik eğitimle ve beyin yıkayarak, Yahudilerle nerede ve ne zaman karşılaşmalar bir saldırının kıvılcımını çıkabilecek denli şiddetli bir Yahudi düşmanlığı ve nefretiyle doldurması gerekirdi.

Tarihçilerin büyük ölçüde paylaştığı kanı, bunun olmadığıdır. Nazi rejiminin ırkçı propagandaya adanmış muazzam kaynaklara, Nazi eğitiminin yoğunlaştırılmış çabalarına ve ırkçı uygulamalara direnenlere yönelik gerçek tehditlere karşın halkın ırkçı programa (ve özellikle onun nihai mantıksal sonuçlarına) verdiği onay, heyecanla yürütülecek bir imha hareketinin gerektirdiği düzeyin epey altında kaldı. Bu durum, sanki daha fazla kanıt gerekirmiş gibi, *heterofobi ya da rekabete dayalı düşmanlıkla ırkçılık arasında kesiksiz bir geçişin ya da doğal bir devamlılığın olmadığını* bir kez daha gösterir. Irkçı imha politikasına halkın desteğini kazanmak için Yahudilere karşı yaygın hoşnutsuzluktan yararlanmayı uman Nazi liderleri, hatalarını kısa zamanda anlamak zorunda kaldılar.

Yine de, eğer ırkçı iman (aslında mümkün olmayan bir şekilde) daha güçlü, linç etmeye ve gırtlak kesmeye gönüllü olanların sayısı ise kat kat daha fazla olsaydı bile kitlelerin terörü, sosyal mühendisliğin ya da çok modern irksal hijyen projelerinin gayet yetersiz, açıkça henüz modernleşmemiş bir biçimi gibi gelecekti bize. Gerçekten, Sa-

bini ile Silver'in inandırıcı bir şekilde belirttiği gibi, Almanya'da Yahudi karşıtı kitle terörünün - yaygınlık ve maddi etkinlik yönünden - en başarılı vakası olan o rezalet *Kristallnacht*,

ne yeni Nazi düzenine, ne de Avrupa Yahudiliği'nin yok edilmesi-ne hizmet eden, uzun süredir varolan Avrupa antisemitizm geleneğinin tipik bir uzantısı... bir pogrom, bir terör aracı. Kitlesele terör ilkel ve etkisiz bir yok etme tekniğidir. Bu ancak bir kitleyi yıldır-maya, insanları evlerine kapanmaya, hatta belki bazılarını dinsel ya da siyasal inançlarından dönmeye zorlamada işe yarayabilir; ama bunlar asla Hitler'in Yahudilerle ilgili amaçları değildi: Onları yok etmeye niyetliydi o.²¹

Saldırgan olabilecek yeterli 'kalabalık' yoktu; cinayeti ve yoketme olayını görmek, teşvik ettiği kadar da tiksindiriyordu ve büyük çoğunluk gözlemlerini ve kulaklarını, hepsinden önce de ağzını kapatmayı yeğliyordu. Kitlesele yoketme eylemine duygu patlamaları değil, ilgisizliğin ölü sessizliği eşlik etti. Bu bir halk şenliği değil, "yüzlerce, binlerce boynu acımasızca sıkın kementin urganına sağlamlık veren bir lif haline gelen"²² halk kayıtsızlığıydı. *İrkçilik önce bir siyaset, sonra bir ideolojidir. Tüm siyasetler gibi örgüt, yöneticiler ve uzmanlar gerektirir. Başarılması için, tüm siyasetler gibi, bir işbölümü ve görevi anlık davranışlardan ve kendiliğindenlikten arındıracak etkin bir korunmaya gereksinimi vardır. Uzmanlara karışılmamasını ve işlerini rahatça yapmalarına olanak sağlanmasını gerektirir.*

O kayıtsızlık, özellikle Son Çözüm'ün başarısı açısından hiç de önemsiz değildi. Bu, yığınsal tepki vermeyen bir halkın felç oluşuydu; kuvvet kullanılması karşısında duyulan korkudan ve donup kalmadan kaynaklanan, sorunları ölümle çözme mantığının rahatça yoluna devam etmesine izin veren bir felçti bu. Lawrence Stoke'un sözleriyle "ilk başta, rejim henüz güçlenmeden, onun insanlıkdışı uygulamalarının protesto edilememesi; istenmediği ve onaylanmadığı ne denli kuşkusuz olsa da onların mantığının hedefe varmasına engel olmayı hemen hemen olanaksız kıldı."²³ Heterofobinin yaygınlığı ve derinliği, Alman halkının çoğunluğunun ırkçı doktrinlerden hoşlanmadığı ve bunların aşılmasına direnç gösterdiği halde şiddeti pro-

testo etmemesi için yeterliydi anlaşılan. Halkın bu beyin yıkamalara direnç göstermesi konusunda Naziler kendi kendilerini kandırmak için bir sürü fırsat buldular. Almanların davranışı hakkında kusursuz bir tarafsızlıkla yazdığı incelemesinde Sarah Gordon, Nazilerin, *Kristallnacht*'a halkın tepkisi konusunda uğradığı düş kırıklığını iyi bir şekilde ifade eden resmi bir Nazi raporunu alıntı olarak sunuyor:

Bugün Almanya'da antisemitizmin esasen yalnızca partiyle ve örgütlerle sınırlı olduğu ve halkta antisemitizme en ufak bir yakınlık göstermeyen ve davaya kazanma olasılığı hiç olmayan bir grubun var olduğu bilinir.

Kristallnacht'ı izleyen günlerde bu kişiler hemen Yahudi dükkanlarına koşmuştur...

Bu büyük ölçüde, bizim kuşkusuz antisemitik bir halk, antisemitik bir devlet olduğumuz halde devletin ve halkın yaşamında antisemitizmin hemen hemen hiç ifade edilmemesi yüzündendir.. Alman toplumunda hala Yahudiler için zavallılar diyen, Alman halkının antisemitik tavrını hiç anlamayan ve her fırsatta Yahudilerle araya giren *Spiessern* grupları vardır. Yalnızca liderin ve partinin antisemitist olması yetmez.²⁴

Ama şiddete karşı - özellikle de görülebilen ve görülmesi istenen şiddete karşı - nefret, yönetimin Yahudilere karşı almış olduğu önlemlere çok daha fazla sempati gösteren yaklaşımlarla çakışıyordu. Çok sayıda Alman, Yahudilerin ayrılmasını, soyutlanmasını ve haklarından yoksun bırakılmasını - heterofobinin ve rekabete dayalı düşmanlığın geleneksel ifade biçimini ve araçlarını kullanmayı - amaçlayan, enerjik ve şamatalı bir şekilde ilan edilen bu eylemi hoş karşıladı. Ayrıca birçok Alman, Yahudi'nin cezalandırılması olarak (gerçekte cezalandırılan kavramsal Yahudi'ymiş gibi davranıldığı sürece) gösterilen önlemleri, karışıklık ve güvensizlikten kaynaklanan (bilinçaltı da olsa) gerçek tedirginlik ve korkularına simgesel (ama yerinde) bir çözüm olduğu için onayladılar. Ama bu kişileri tatmin eden nedenlerin, düşsel ekonomik ya da cinsel suçların karşılığını çok gerçekçi biçimde vermek anlamındaki, Streicher'vari şiddet kışkırtıcılığının nedenlerinden tümüyle farklı olduğu da belliydi. Yahudilerin kitle katliamını düzenleyen ve emredenlere göre Yahudiler, sevilme-

dikleri için değil (ya da en azından, öncelikle bunun için değil) *bu kusurlu ve gerilim dolu gerçeklikle, özlenen, huzurlu mutluluk dünyası arasındaki engel oldukları için ölümü hak etmiş (ve bu yüzden sevilmeyen kişi) sayılmalıydılar*. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Yahudilerin yok olması, kusursuz bir dünyayı yaratmanın aracıydı. O dünyayla şu anda yaşadığımız kusurlu dünya arasındaki fark Yahudilerin yokluğuydu.

Resmi raporların yanısıra tarafsız ve eleştirel kaynakları da araştıran Gordon, “sıradan Almanlar”ın Yahudilerin yetki, zenginlik ve nüfuza sahip konumlardan uzaklaştırılmasına yaygın ve giderek artan bir onay verdiğini belgelerle kanıtlamıştır.²⁵ Yahudilerin toplumsal yaşamda yavaş yavaş kaybolmaları ya takdir edilmiş, ya da özenle görmezden gelinmiştir. Kısacası, halkın Yahudilere yapılan zulme bizzat katılma konusundaki gönülsüzlüğü, devletin eylemini kabullenmeye hazır olma ya da en azından bu işe karışmamayla içi-çeydi. “Almanların çoğu fanatik ya da paranoid antiseminit değilse de ılımlı, gizli ya da pasif antiseminitler; onlar için Yahudiler, insanlararası duygusal bağların ötesinde, kişilikten arınmış, soyut ve yabancı varlıklara, Yahudi Sorunu ise çözüm bekleyen, meşru bir devlet meselesine dönüşmüştü.”²⁶

Bu, antisemitizmin yok edici biçimiyle modernlik arasındaki bağlantıda ötekinin olağanüstü öneminin evrenselden çok ideolojik olduğunu bir kez daha göstermiştir. Geleneksel heterofobiyle bağlantısı olmayan ve bu nedenle ırkçı teorinin ve medikal-terapatik sendromun acımasızca modern iki fenomenine bağımlı olan yok etme düşüncesi ilk bağlantıyı sağladı. Ama modern düşüncenin ayrıca uygun modernlikte yürütme araçlarına da gereksinimi vardı. Bu araçları modern bürokraside buldu.

İrkçi dünya görüşünün varsaydığı sorunlara tek uygun çözüm hastalığı yol açıcı (pathogenic) ve enfeksiyon yaratıcı ırkın - hastalık ve kirlilik kaynağının - tümüyle mekansal soyutlama fiziksel yoketmeyle, diğer insanlardan tam ve ödünsüz bir şekilde ayrılmasıdır. Bu görev, doğası gereği, muazzam kaynaklara, bunları harekete geçirme ve planlı bir şekilde dağıtma araçlarına, tüm görevi çok sayıda kısmı

ve özelleşmiş işleve bölme ve bunların performansını koordine edebilme ustalığına sahibolunmadan düşünülemeyecek, göz korkutucu bir iştir. Kısacası bu görev, modern bürokrasi olmaksızın düşünülemez. Modern yok edici antisemitizm, etkili olabilmesi için modern bürokrasiyle evlenmek zorundaydı. Ve Almanya’da evlenmişti. Heydrich, ünlü Wandsee brifinginde, RSHA Yahudi politikasının *Führer* tarafından “takdir edilmesinden” ya da “yetkilendirilmesinden” söz etmiştir.²⁶ Bu fikirden ve onun belirlediği amaçtan (Hitler, görevin amacından çok “gaipten gelen kehanet haberinden” söz etmeyi yeğledi) kaynaklanan *sorunlar* için uygun pratik çözümler üretecek bürokratik örgüte *Reichsicherheitshauptamt** adı verildi. Örgüt bu işle, tüm bürokrasilerin yaptığı gibi uğraştı: maliyetleri hesaplamak ve bunları eldeki kaynaklarla karşılaştırmak ve sonunda optimal birleşimi bulmaya çalışmak. Heydrich, pratik deneyimi arttırma gereğinin altını çizmiş, işin birden bire değil aşamalı ve yavaş yavaş gelişme özelliğini ve her aşamanın geçici niteliğini, henüz sınırlı bir pratik know-how’a bağlı bulunduğunu vurgulamıştı; RSHA en iyi çözümü eylem içinde bulacaktı. *Führer*, ölümcül derecede hastalıklı ırktan arındırılmış bir dünyayla ilgili romantik görüşünü ifade etti. Geri kalan hiç de romantik olmayan, soğuk mantıklı bürokratik işlemlerin yapılması meselesiydi.

Kanlı bileşim, tipik modern bir toplumsal tasarım ve mühendislik hevesinden oluşmuş ve iktidarın, kaynakların ve yönetim ustalığının modern bir tarzda yoğunlaşmasıyla kaynaşmıştı. Gordon’un özlü ve unutulmaz deyişiyle “Milyonlarca Yahudi ve diğer kurbanlar gelmekte olan ölümleri hakkında düşünüp de ‘bunu hakedecek hiç bir şey yapmadığım halde neden ölmek zorundayım?’ diye sorsalardı iktidarın tek bir adamda toplanması ve bu adamın da onların ‘ırkından’ nefret ediyor olmasına verilecek en basit yanıt olurdu bu.”²⁸ Adam’ın nefreti ve iktidar yoğunlaşması buluşmamalıydı (aslında antisemitizmin bir totaliter rejim için işlevsel yönden zorunlu olduğunu; ya da tersine, antisemitizmin modern ırkçı biçimiyle varlığının kaçınılmaz olarak böyle bir rejim sonucunu doğuracağını inandırıcı şekilde kanıtlayan bir teori bugüne dek çıkmamıştır. Örneğin Klaus von Bey-

me'nin yeni çalışmasında saptadıklarına göre, İspanyol falanjistleri, Antonio Primo de Rivera'nın tüm yazılarında en ufak bir antisemitik sözün bulunmamasından özellikle gurur duymuşlardır ve hatta "klasik" faşist, Franco'nun kayınbiraderi Serrano Suner, ırkçılığın iyi bir Katolik için dinden sapmak olduğunu açıklamıştır. Fransız neofaşisti Maurice Bardech, Yahudilere yapılan zulmün, Hitler'in en büyük hatası olduğunu ve *hors du contrat fasciste*²⁹ olarak kalacağını belirtmiştir.) Ama buluştu. Ve yine buluşacak.

Geleceğe bakış

Hem heterofobik, hem de modern, ırkçı biçimleriyle antisemitizmin tarihi genelde modernliğin ve özel olarak da modern devletin tarihi gibi, henüz bitmemiştir. Modernleşme süreci günümüzde Avrupa'nın dışına kayıyor gibidir. Modernleşme değişimine uğrayan toplumlardaki en travmatik alt üst oluşlar sırasında olduğu gibi, modern, "bahçe tipi" kültüre geçişte bir tür sınır çizici aracın gerekli olacağı görülmüşse de, böyle bir aracın oynayacağı rol için Yahudilerin seçilmesi her halükarda Avrupa tarihine özgü olayların zorlaması sonucuydu. Yahudi korkusuyla (Judeophobia) Avrupa modernliği arasındaki bağlantı tarihten geliyordu -ve tarihsel yönden benzersizdi denebilir. Öte yandan gayet iyi biliyoruz ki kültürel uyarıcı kökenlerindeki onlara sıkıca bağlı yapısal koşullar eşlik etmese de epeyce özgürce dolaşırlar. Düzen bozucu, tüm kimlikleri eriten ve kendi kaderini belirleme konusundaki tüm çabaları tehdit eden tutarsız bir karışıklıklar demeti olarak basmakalıp Yahudi tipi hayli yetkin Avrupa kültüründe epey uzun zaman tortulaşmıştı ve bu kültür de yaygın olarak üstün ve güvenilir kabul edilen her şey gibi ihraç ve ithal edilmeye elverişliydi. Bu basmakalıp tip, kendisini doğuran tarihsel deneyimler kayıp olsa da, bunu benimseyen toplumların Yahudilerle ilgili, önceden kalmış doğrudan bilgisi yoksa da (ya da belki özellikle yoksa) daha önce kültürel olarak oluşturulmuş diğer kavramlar ve ürünler gibi, yerel sorunların çözümü için bir araç olarak görülebilir.

Geçenlerde, antisemitizmin görünüşte hedef olarak seçtiği toplulukları hayatta bıraktığına değinildi. Yahudilerin nerdeyse tümüyle

kaybolduğu ülkelerde antisemitizm (elbette duygu yönünden, şimdi birincil olarak Yahudilerden başka hedeflerle ilgili uygulamalarla birleştirecek) azalmadan sürmektedir. Daha da dikkat çekici olan ise Yahudi karşıtı duygularla başka herhangi ulusal, dinsel ya da ırksal önyargıların arasında yakından ilişki olduğu düşünülmesine rağmen bağlantı olmamasıdır. Bugün antisemitik duygular grupların ya da kişilerin özel durumlarıyla ve özellikle şiddetli güvensizlik duygusu v.s. gibi tedirginlik yaratan, çözülmemiş sorunlarla da ilişkili değildir. Avusturya'daki "Yahudi'siz antisemitizm" vakasını inceleyen Bernd Martin, bu görece yeni fenomeni açıklamak için *kültürel tortu* terimini bulmuştur: Bazı (genellikle bozuk ve de kesinlikle nahoş ve utanılacak) insan özellikleri ya da davranış biçimleri halkın bilincinde Yahudice diye tanımlanır olmuştur. Bu tür bağlantıların pratikte sınanma olanağının bulunmadığı durumlarda, olumsuz kültürel tanımlama ve bunların simgelediği özelliklere duyulan antipati birbirini beslemekte ve güçlendirmektedir.³⁰

Ama "kültürel tortu" terimine dayalı açıklama, çağdaş antisemitizmin diğer birçok vakasına uymamaktadır. Küresel köyümüzde haberler hızla her yere ulaşmaktadır ve kültür, sınırsız bir oyun oldu artık. Günümüzdeki antisemitizm kültürel tortunun bir ürününden ziyade, kültürel yayılma sürecine bağlı olmaktadır; ki bu kültürel yayılma bugün geçmişteki her dönemden daha yoğundur. Antisemitizm, bu yayılmanın etkisindeki diğer şeyler gibi, orijinal biçimine dönme eğilimini muhafaza etmekle birlikte, giderek yeni evinin sorun ve gereksinimlerine adapte olmak için biçim değiştirmiştir - incelmış ya da zenginleşmiştir. Bu sorunlar ve gereksinimler, modernliğin "eşitsiz gelişimi"nin ve ona eşlik eden gerginlik ve travmaların egemen olduğu bir çağda hiç de kıt değildir. Basmakalıp Yahudi düşmanlığı, aslında şaşırtıcı ve ürkütücü karışıklıklar ve daha önce yaşanmamış acılar için, hazır bir anlaşılabilirlik sunar. Örneğin son yıllarda Japonya'da antisemitizm, ekonomik büyüme yolunda karşılaşılan, tahmin edilmedik engellerin açıklanmasında evrensel bir anahtar olarak, git-tikçe popüler olmaktadır; dünya Yahudiliği'nin etkinliği, Yen'in aşırı değer kazanmasından tutun da Sovyetler'in yine gizlediği Çernobil

benzeri bir diğ er n ukleer kaza vakasından kaynaklanan radyasyon bulutu tehlikesine varıncaya dek, çok çeşitli olayların açıklanması için kullanılmaktadır.³¹

Norman Cohn'un tanımladığı, basmakalıp antisemitizmin her yere kolayca gidebilen bir versiyonu, Yahudi imajını, tüm yerel güçle-ri yıkmak, tüm yerel kültürleri ve gelenekleri çürütmek ve tüm dünya-yı Yahudi egemenliği altında toplamak amacıyla hazırlanmış ulusla-rarası bir tertip gibi göstermektedir. Bu elbette, antisemitizmin en küfürbaz ve   ld r c  tehlike taşıyan biçimidir; Naziler tarafından Yahu-dilerin yokedilmesine kalkışma bu basmakalıbın himayesi altındaydı. Çağdaş dünyada Yahudilerin, bir zamanlar "Yahudi tutarsızlığı"nın çok boyutluluğundan esinlenen çok yüzlü imajı inceli , sivrilip tek bir apaçık özellikle indirgenme eğilimindedir: *Ulusalüstü bir elit, görünen tüm g  lerin ardındaki görünmez g  , sözde kendiliğinden ve kontrol edilemeyen, ama genellikle talihsiz ve yazgının şaşırtıcı dönüm nok-tası.*

Antisemitizmin bugün baskın durumdaki biçimi ilk deneyimin de-đil teorinin ürünüdür; günlük ilişkilerin yarattığı koşullarda, özellikle tasarlanmadan, kendiliğinden oluşmuş tepkilerle değil, öğretme ve öğrenme sonucu geliştirilmiştir. Bu yüzyılın başında, Batı Avru-pa'nın zengin ülkelerinde antisemitizmin o zamana kadarki en yaygın farklı biçimi yoksullaşmış ve çarpıcı biçimde yabancı Yahudi g  -men kitlelerine yönelikti; bu, tuhaf yabancılarla temasında kendi ba-şına olan ve onların düzen bozucu ve karışıklık çıkarıcı varlığına güvensizlik ve kuşkuyla tepki veren yerli alt sınıfların doğrudan de-neyimlerinden kaynaklanmıştı. Bunların duyguları Yidiş* (Yiddish) konuşan yeni gelenlerle karşılıklı ilişki deneyimi olmayan ve g  -menleri aslında asi, k lt rs zleştirilmiş ve potansiyel tehlike aşağı sınıflarla aynı tutan seçkinler tarafından seyrek paylaşılırdı. Kitlele-rin bu ilkel heterofobisi, ancak orta ya da üst sınıf entelektüellerin ge-

* Yidiş- Eşkenazi dili olarak da bilinir; İbrani alfabesiyle yazılır; İbranice ve Aramcayla birlikte Yahudilerin    temel yazı dilinden biridir. İki ayrı dil öbeğinin (Sami ve German) kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. (Y.N.)

liştirebileceği bir teori üretilmedikçe (Lenin'in ünlü deyiimiyle) "sen-dika bilinci" düzeyinde kaldı; yalnızca yoksul Yahudi'yle ilişkilerden doğan alt düzey deneyimine dayanıldığı sürece de oradan yukarıya bi-raz zor yükselirdi. Bu, bireysel endişeler ve ortak sorunlar olarak özel meseleler eklenerek tümüyle rahatsız kitleler için bir düzlemde genel-leştirilebilirdi. (Mosley'in, her şeyden önce Londra'nın East End'ini hedef alan İngiliz Hareketi'nde ya da günümüzdeki, Leicester ve Not-ting Hill'i hedef alan İngiliz Ulusal Cephesi'nde ve Marsilya'yı hedef alan Fransız hareketinde olduğu gibi) "Yabancılar geldiği yere geri gönderilsin" talebi kadar ileriye gidebilirdi. Ama yine de, böyle bir he-torofobiden, hatta kitlelerin sınır çizme endişesinden kalkıp da alt sı-nıfların "özel meseleleri"nden geçerek böyle öldürücü ırk ya da "dün-ya çapında tertip" gibi, evrensel hırsları ifade eden, karmaşık antise-mitik teorilere varan bir yol yoktur. Bu teoriler, halkta yaygın bir imaj yaratabilmek için, kitlelerin normalde ulaşamayacağı ve bilmedikleri ve onların günlük ve dolaysız deneyimler dünyasında bulunmayan ol-gulardan söz etmek zorundaydılar.

Ne var ki daha önceki çözümlemeler bizi antisemitizmin inceden inceye işlenmiş kuramsal biçimlerinin gerçek görevinin sosyal mü-hendislik tasarımları ve devletin tutkularıyla (ya da daha doğrusu bu tutkuların aşırı ve radikal değişik biçimleriyle) tek bağlantısı olan kitlelerin düşmanca deneyimlerini körükleme kapasitesine pek fazla bağlı olmadığı sonucuna götürmüştür. Batılı devletin, daha önce toplumsal yaşamı denetlediği birçok alanın doğrudan yönetimini bırak-ması ve çoğulculuğun yarattığı, pazarın yönlendirdiği bir toplumsal yaşama doğru bir yönelimin gözleendiği günümüzde ırkçılık biçimin-deki antisemitizmin Batılı devlet tarafından yine büyük boyutlu bir sosyal mühendislik projesinin aracı olarak kullanılabilmesi pek olası görünmemektedir. Yakın bir gelecekte çok daha kesinlik kazanacağı gibi, birçok batı toplumunun postmodern, tüketime yönelik ve pazara dayalı koşulları dünya kaynaklarından sağladığı aşırı payın, şimdi-lik güven altına alındığı ama sonsuza dek sürmesi garanti olmayan olağandışı bir ekonomik üstünlüğün kırılğan temeli üzerinde kurul-muş gibi görünüyor. Yakın bir tarihte, devletin toplumsal yönetimi

doğrudan devralmasını gerektirecek durumların pekala ortaya çıkabileceği - ve o zaman iyi yerleşmiş ve iyi denenmiş ırkçı perspektiflerin yine kullanıma hazır hale geleceği - düşünülebilir. Bu arada, Yahudi korkusunun ırkçı olmayan, daha az çarpıcı versiyonları, daha az radikal pek çok gereksinimler için siyasi propaganda ve harekete geçirme aracı olarak kullanılabilir.

Yahudilerin günümüzde kitle halinde üst-orta sınıflara yükselmesi ve dolayısıyla kitlelerle yaşanacak doğrudan deneyimlerin dışına çıkmaları sonucu, sınır çizme ve sınırları koruma konusunda yeni uyanan grup karşıtlıkları birçok Batı ülkesinde bugünlerde göçmen işçilerin üzerine kayma eğilimindedir. Bu endişeleri kullanmaya hevesli siyasi güçler vardır. Modern ırkçılığın ayırım ve fiziksel soyutlamayı savunmak için geliştirdiği bir dili kullanırlar sık sık: İktidara yürüyen Nazilerin, kitlelerin hırçın düşmanlığını kendi ırkçı amaçlarına destek olarak kazanmak için başarıyla kullandığı bir sloganı. Savaş sonrası ekonomik onarım döneminde çok sayıda yabancı işçi çekmiş olan tüm ülkelerde popülist basın ve popülist eğilimli politikacılar ırkçı dile sayısız yeni ve güncel kullanım alanları bulmaktadırlar. Gerard Fuchs'un yanısıra Pierre Jouve ve Ali Magoudi³² geçenlerde bu kullanımların geniş bir kolleksiyonunu ve kapsamlı bir analizini yayınladılar. Bunlar arasında Le Figaro dergisinin "Yirmi yıl sonra hala Fransız kalabilecek miyiz?" sorusuna ayrılmış 26 Ekim 1985 tarihli sayısı, ya da kişisel güvenliği ve Fransız ulusal topluluğunun kimliğini güçlendirmek için sıkı bir mücadeleye girme kararı veren hükümetiyle bir ağızdan konuşan Jacques Chirac okunabilir. İngiliz okurun ise popülist yabancı korkusu ile sınır korkusunu harekete geçirmek amacıyla kullanılan ırkçı benzeri, ayırımçı dili aramak için Fransız yazarları okumasına hiç gerek yoktur.

Bunların hepsi ne denli iğrenç, ve taşıdıkları potansiyel şiddet stoku ne denli büyük olsa da yabancı korkusu ve sınır çatışması endişeleri - ne doğrudan, ne de dolaylı olarak - soykırıma yol açmazlar. *Yabancı korkusunun ırkçılıkla ve Holocaust benzeri örgütlü suçlarla karşılaştırılması yanıltıcıdır ve bu facianın gerçek nedenleriyle ilgili araştırmaları yanlış yöne saptıracağı için potansiyel bir tehlike de*

taşıır; çünkü bu facianın kökleri modern aklın ve modern toplumsal örgütlenmenin bazı yönlerindedir, yabancılara karşı zamansız tepkilerde ve hatta daha az evrensel olmasına karşın her yerde ve her zaman rastlanabilen kimlik çatışmalarında değildir. Geleneksel yabancı düşmanlığı, Holocaust'un başlatılması ve sürdürülmesinde ancak yardımcı bir rol oynadı. Asıl zorunlu faktörler başka yerdeydi ve grup düşmanlığının daha çok bilinen biçimleriyle ancak yalnızca tarihsel bir akrabalıkları vardı. Holocaust olanağının kökleri modern uygarlığın bazı evrensel özelliklerindeydi. Öte yandan, onun uygulanması devletle toplum arasında, özel ve hiç evrensel olmayan bir ilişkiyle bağlantılıydı. Bundan sonraki bölümde bu bağlantıları daha ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışacağız.

Holocaust'un Benzersizliği ve Normallliği

O güne dek, facia - yalnızca görünürde beklenmedik durumların bu hayret verici raslantısına bir ad vermek gerekir çünkü - sessizce, görünürde zararsız aşamalarla, yavaş yavaş sızıp gelmişti... Ama geçmişe bakıp da her şeyi geriye doğru incelediğimizde, belirtilerin çoğalmasının yalnızca rastlantıya bağlı değil de, deyim yerindeyse, yeryüzüne birdenbire çıkmadan önce kabaran ve gürleşen bir yeraltı suyu gibi henüz hala gizli bir güçle yüklü olduğu açıkça görülmüyordu; gereken yalnızca geçmişe, o ilk uğursuz belirtinin ortaya çıktığı zamana dönmek ve onun karşı konulmaz yükselişinin grafiğini, klinik tablosunu çizmekti.

Juan Goytisolo, Savaş Sonrası Manzaraları

“Bütün faillerin deli olduğunu size gösterebilseydim sevinmez miydiniz?” diye soruyor, büyük Holocaust tarihçisi Raul Hilberg. Yine de tam olarak gösteremediği, bundan başkası değildir. Gösterdiği hakikat ise insanı rahatlatmıyor. Kimseyi sevindirme olasılığı yok. “Onlar zamanlarının eğitilmiş insanlarıydı. Ne zaman Auschwitz sonrası Batı uygarlığının anlamını düşünmeye kalksak sorunun en kritik noktası budur. Evrimimiz, kavrayışımıza meydan okuyor; toplumsal kurumlarımızın, bürokratik yapımızın ya da teknolojinin işleyişini

tam anlamıyla kavrayabileceğimizi düşünemeyiz artık.“¹

Filozoflar, sosyologlar, teologlar ve görevi bu konuyu anlamak ve açıklamak olan diğer tüm bilgili erkekler ve kadınlar için, bunlar elbette kötü bir haberdır. Hilberg’in vardığı sonuç, onların işlerini iyi yapmadıkları, neyin ve niçin gerçekleştiğini açıklayamayacakları ve bizim onu anlamamıza yardımcı olamayacakları anlamına gelir. Bu iddia, bilimciler (scientist) için bir yere kadar yeterince kötüdür (sosyal bilimcileri huzursuz etmesi ve hatta onları kendi deyimleriyle, kara tahtanın başına geri göndermesi kaçınılmazdır) ama kendi içinde bir kamusal bir alarm nedeni değildir. Gene de geçmişte, tam anlayamadığımızı hissettiğimiz daha birçok olay olmuştur. Bu bizi bazen kızdırır, ama çoğu zaman da özellikle kafamızı pek karıştırmaz ve rahatsızlık duymayız. Herşeye rağmen, bu geçmiş olaylar akademik konulardır - diye avuturuz kendimizi.

Ama öyle midirler? Tüm çirkinliğiyle kavranmasını zor bulduğumuz, Holocaust değildir. *Holocaust’un meydana gelişinin nerdeyse anlaşılmasız kıldığı şey bizim Batı Uygarlığımızdır* - ve bu, uygarlıkla uzlaştığımızı ve en dipteki dürtülerini, hatta geleceğini bile gördüğümüzü sandığımız ve onun dünya çapında, görülmedik bir kültürel gelişim gösterdiği bir zamanda oluyor. Hilberg haklıysa ve en önemli sosyal kurumlarımız, aklımızla ve pratiğimizle kavrayamadığımız şeyleri açıklamaktan kaçınıyorsa, o zaman endişelenmesi gereken yalnızca profesyonel akademisyenler değildir. Evet, Holocaust nerdeyse yarım yüzyıl önce oldu. Evet, onun o andaki sonuçları hızla tarihe mal oluyor. Onun deneyimini doğrudan yaşamış kuşak hemen hemen ölüp gitti. Fakat - korkunç, uğursuz bir “fakat”tır bu - uygarlığımızın, Holocaust’un yeniden anlaşılmasız kıldığı, eskiden bilinen bazı özellikleri hala yaşamımızın ayrılmaz parçalarıdır. Onlar çekip gitmedi; dolayısıyla Holocaust *olasılığı* da tabii.

Böyle bir olasılığa omuz silkiyoruz. Kafamızı bulandırmaya çalışan bazı takıntılı tiplerle gırgır geçeriz. Onlar için özel, alaycı bir terimimiz vardır - “felaket habercisi”. Onların acıklı uyarılarını gözardı etmek kolaydır. Biz uyuyor muyuz? Şiddeti, ahlakdışılığı, gaddarlığı

kınamıyor muyuz? Bunlarla mücadele etmek için tüm yeteneğimizi ve sürekli olarak artan hatırı sayılır kaynaklarımızı seferber etmiyor muyuz? Üstelik yaşamımızda, gerçek bir facia olasılığına işaret eden ne var ki? Yaşam giderek daha iyi ve daha rahat oluyor. Genelde tüm kurumlarımız her şeyle başa çıkabilir görünüyor. Düşmana karşı iyi korunmaktayız ve elbette arkadaşlarımız çirkin bir şey yapmayacaklardır. Kabul, yeterince uygarlaşmamış ve bu yüzden manevi yönden bizden uzak insanların kendileri gibi barbar komşularına yaptığı vahşeti duyduğumuz oluyor zaman zaman. Ewe*ler, parazit, suçlu, yağmacı ve insan olmayan kültürsüz yaratıklar diye suçladıkları bir milyon İbo**yu katletti;² Iraklılar Kürt yurttaşlarına, bir şeyle suçlamaya bile gerek duymadan zehirli gaz attı; Tamiller Sinhalizleri kitle halinde öldürmekte; Etyopyalılar Eritrelileri yok ediyor; Ugandalılar kendi kendilerini yok etmekte (yoksa öyle değil miydi?). Bunların hepsi elbette üzücü, ama bunların bizimle ne ilgisi olabilir? Bunun gösterdiği bir şey varsa eğer, bu kesinlikle, bizim gibi olmamanın ne denli kötü ve bizim üstün uygarlığımızın kalkını ardında güvenli ve esenlikli olmanın ne denli iyi olduğudur.

Sonunda bu kayıtsızlığımızın ne kadar talihsizlik olduğu, 1941’de hala Holocaust’un beklenilmediğini, “olayın içyüzü” hakkındaki mevcut bilgilerle böyle bir şeyin umulmadığını ve nihayet, bir yıl daha geçtikten sonra olanların dünya çapında bir kuşkuyla karşılandığını anımsadığımızda anlaşılacaktır. İnsanlar gördükleri gerçeğe inanmayı reddettiler. Bu, onların duygusuz ya da kötü niyetli olmalarından değildi, ona inanmaya hazır olmak için gerekli hiç bir şeyi bilmemelerindendi yalnızca. Bu konuda tüm bildikleri ve inandıkları, henüz verecek bir ad bile bulamadıkları bu kitlesel cinayetin yalnızca, akıl almaz bir şey olduğuydu. 1988 de yine akıl almaz bir şeydir. Ama 1988 de, 1941 de bilmediğimiz bir şeyi biliyoruz; *o akıl almazı, aklımızın almak zorunda olduğunu.*

* Gana, Togo ve Benin’de yaşayan bir etnik grup. (ç.n.)

** Nijerya’da yaşayan bir etnik grup. (ç.n.)

Sorun

Birçok başka akademik çalışına konusunun aksine, Holocaust'un yalnızca akademik bir konu olarak görülememesinin ve Holocaust sorununun bir tarihsel araştırma ve felsefî tartışma konusuna indirgenememesinin iki nedeni vardır.

İlk neden, Holocaust'un, "-Fransız Devrimi'nden, Amerika'nın keşfinden, tekerleğin icadından farksız - önemli bir tarihsel vaka olarak tarihin sonraki akışını değiştirmiş"³ olduğu kabul edilebilirse de kollektif bilincimizin ve kendimizi anlamının daha sonraki tarihi akışında kesinlikle çok az şey değiştirmiştir -o daeğer değişen bir şey varsa. Holocaust modern uygarlığın tarihsel eğilim ve anlamı üzerinde görülebilir çok küçük bir etki yapmıştır. Hâlâ uzmanlarca yapılan araştırmaların marjinal alanı olma ve modernliğin hastalıklı eğilimleri konusunda bazı karanlık ve ürkütücü uyarılar dışında, genelde sosyal bilimleri, özelde ise sosyolojiyi hiç değiştirmeden, olduğu gibi bırakmıştır. Bu iki istisna da sosyoloji pratiğinin genel düzeninden uzak tutulmuştur. Bu nedenlerden ötürü, bir zamanlar Holocaust'un gerçekleşmesini sağlayan etkenler ve mekanizmalar konusundaki görüşümüzde önemli bir ilerleme olmamıştır. Ve yarım yüzyıl öncekinden pek ilerlememiş anlayışımızla - ortalıkta bağıra bağıra dolaşsalar bile - uyarıcı belirtileri farketmeye ve deşifre etmeye yine hazır olmayabiliriz.

İkinci neden, "tarihin akışı"nın başına gelenlerin hiçbirisi Holocaust potansiyeli taşıyan tarih ürünlerinin başına pek gelmemiştir - ya da en azından geldiğinden emin olamayız. Bildiğimiz (daha doğrusu, bilmediğimiz), onların hala bizimle birlikte, şanslarını arıyor olabileceğidir. Bir zamanlar Holocaust'u doğuran koşulların kökten değiştiğinden kuşkulu yuz. Toplumsal düzenimizde 1941 yılında Holocaust'u olanaklı kılan bir şey varsa bunun o günden bu yana elimine edildiğinden emin olamayız. Gittikçe artan sayıda, ünlü ve saygın bilimadamı, gönül rahatlığı içinde olmamamızın daha iyi olacağı konusunda bizi uyarmaktadır.

Auschwitz'i doğuran ideoloji ve sistem olduğu gibi duruyor. Bu,

ulus devletin denetim dışı olduğu ve düşünölemeyecek boyutlarda bir toplumsal yamyamlık eylemini başlatabileceğı anlamına gelir. Eğer kontrol edilmezse tüm uygarlığı ateşe atıp yok edebilir. O, bir insanlık misyonunu taşıyamaz; onun tecavüzü yasal ya da ahlaksal kanunlarla denetlenemez; vicdanı yoktur. (Henry L. Feingold)⁴

Çağdaş “uygar” toplumun birçok özelliğı Holocaust türü soykırımlara baş vurmaya cesaretlendiriyor...

Belli bir toprak üzerindeki egemen devlet, yönetimindeki halka karşı soykırım uygulama ya da kitlesel katliamlar yapma hakkını egemenliğinin ayrılmaz bir parçası olarak savunuyor ve... B.M., sırf pratik amaçları için, bu hakkı koruyor. (Leo Kuper)⁵

Modern devlet, denetimi altındakilere siyasi ve askeri iktidar kaygılarıyla konulan belli sınırlar içinde istediğı herşeyi yapabilir. Devletin, istediğinde aşamayacağı moral-etikal sınır yoktur, çünkü devletten daha yüksek moral-etikal güç yoktur. Bireyin modern devlette etik ve moral yönünden durumu, temelde Auschwitz'deki bir mahkumla hemen hemen aynıdır: ya yetkililerin zorladığı davranış standartlarına uygun davranacak, ya da onların çekirtmek istediğı sonuçlara katlanacak...

Günümüzde varolmak gittikçe daha farkedilir bir biçimde, Auschwitz'de yaşama ve ölüme hükmeden kurallara uygun hale geliyor. (George M. Kren ve Leon Rappoport)⁶

Holocaust kayıtları üstünkörü okunduğunda bile uyanmaması olanaksız duygular tarafından etkilenen alıntı yapılan yazarların kimileri abartmaya eğilimlidir. Bunların aktardıklarının bazısına inanmak güçtür -ve kesinlikle gereğinden fazla panik yaratıcıdır. Hatta ters tepebilirler; eğer bildiğimiz her şey Auschwitz gibiyse, o zaman Auschwitz'le yaşanabilir ve bu birçok durumda oldukça iyi bir yaşamdır. Auschwitz mahkumlarının yaşamına ve ölümüne hükmeden kurallar bizimkilere hükmedenlerin aynısıysa eğer, o zaman tüm bu feryat figanın amacı nedir? Aslında pekalâ, Holocaust'un insanlık dışı imajının insanlar arasındaki küçük ya da büyük ama genelde rutin ve günlük çatışmalara partizanca yaklaşımda kullanılmasından kaçınılması öğütlenebilir. Kitlesel kıyım, düşmanlık ve zulmün en aşırı biçimiydi

ama yine de her zulüm ve topluca nefret ve insafsızlık Holocaust “gibi” değildir. Görünen bu yüzeysel benzerlik yetersiz bir rehberdir. Kren ve Rappoport’un savunduğunun aksine; uyumla, itaatsizliğin sonuçlarına katlanma arasında seçim yapmak zorunda olmak ille de Auschwitz’de yaşamak anlamına gelmez ve çoğu çağdaş devletin uyulmasını öğütlediği ve uyguladığı kurallar, yurttaşlarını Holocaust kurbanları haline getirmeye yetmez.

Holocaust sonrası travmanın doğal ama yanıltıcı ürünü olarak tartışma dışı bırakamayacağımız ya da gözardı edemeyeceğimiz asıl endişe verici neden bir başka yerde yatmaktadır. Bunu, ilgili iki gerçekte bulabiliriz.

İlki; kendi iç mantığıyla soykırımı götürebilen düşünce tarzlarının ve bu düşüncelerin hayata geçirilmesine olanak sağlayan teknik kaynakların modern uygarlıkla yalnızca tamamen uyuşabildikleri değil, onun tarafından sağlanıp, hazırlanıp, yaratıldıkları da görülmüştür. Holocaust’ anlaşılmaz bir şekilde modernitenin toplumsal norm ve kurumlarıyla çatışma içinde değildir Holocaust’u gerçekleştirebilen bu normlar ve kurumlardır. Modern uygarlık ve onun en önemli başarıları olmasaydı Holocaust olmazdı.

İkincisi: uygarlaşma sürecinin diktiği ve umduğumuz ve güvendiğimiz üzere bizi şiddetten koruyacak, hırslı ve kuraltanılmaz güçleri durduracak tüm bu kuvvetler ayrılığı ile engel ve bariyerlerin hiç bir işe yaramadığı görüldü. Kitle kıyımı gelip çatığında kurbanlar kendilerini yapayalnız buldular. Onları aldatan yalnızca, barışçı ve insan-cıl, meşru ve düzenli görünen toplum değildi - güvenlik duyguları onların sonunu hazırlayan en güçlü faktör oldu.

Açıkçası, endişelenecek nedenler vardır, çünkü şu anda bildiğimiz, Holocaust’u olanaklı kılmış ve üstelik Holocaust’un olmasını önleyebilecek hiç bir şeyi içermeyen bir toplumda yaşadığımızdır. Holocaust’tan alınacak dersleri incelemek sırf bu nedenle gereklidir. Böyle bir incelemede, öldürülen milyonlarca insanın anısına övgüler düzmekten, katillerden hesap sormaktan, pasif ve sessiz kurbanların hala cerahatli ahlaksal yaralarını iyileştirmekten çok daha fazla şey

vardır.

Tek başına bu incelemenin, hatta en gayretli incelemenin bile kitle katilleri ve onların duygusuz destekçilerinin geri dönüşünü önlemek için yeterli bir garanti olmadığı açıktır. Ama böyle bir inceleme olmaksızın, böyle bir dönüşün ne denli mümkün ya da imkansız olduğunu bile öğrenemeyiz.

Olağanüstü Soykırım

Kitle kıyımı yeni bir icat değildir. Tarih, hep iki tarafa da zarar veren ve mahvedici olabilen, sık sık açık şiddetle patlak veren, bazen kitlesel kıyıma götüren ve bazı vakalarda da tüm bir halkın ve kültürün yok edilmesiyle sonuçlanan kitlesel ve mezhepsel düşmanlıklarla doludur. Bu yönden bakarsak, bu gerçek, Holocaust'un benzersizliğini ortadan kaldırır. Bu, özellikle, Holocaust'la modernlik arasındaki yakın bağlantıyı, Holocaust'la modern uygarlık arasındaki "seçmeli ilişki"yi (elective affinity) ortadan kaldırıyor gibi görünür. Bunun yerine, katilce kitlesel nefretlerin hep bizimle birlikte olduğunu ve muhtemelen hiç gitmeyeceğini; modernliğin bu yönden tek öneminin, verdiği umutlara ve büyük beklentilere karşın insanların birarada varoluşunun pürüzlü olduğu bilinen kenarlarını eğleyip düzeltmeyişi ve insanların birbirlerine karşı insanlıkdışılığına kesin bir son vermemek olduğunu öne sürer. Modernlik vaadettiği şeyi vermedi. Modernlik, beceremedi. Ama - soykırım daha başından beri insan tarihine eşlik ettiğine göre - Holocaust olayının sorumlusu modernite değildir.

Ama, Holocaust deneyiminin içerdiği ders bu değil. Kuşkusuz Holocaust, yeltenilmiş kitle kıyımlarından oluşan uzun bir dizinin ve bunlar arasında başarılmışların oluşturduğu, pek de kısa olmayan dizinin bir başka bölümüdür. Ama onun taşıdığı özelliklerden bazıları geçmişteki soykırımların hiç birinde yoktur. Özellikle dikkat edilmesi gereken, bu özelliklerdir. Bu özelliklerde belirgin bir modernlik kokusu vardır. Bunların varlığı modernliğin Holocaust'a, zayıflığı ve beceriksizliğiyle değil doğrudan katkıda bulunduğunu akla getirir. Bu, Holocaust'un ortaya çıkmasında ve bu suçun işlenmesinde modernli-

ğin rolünün pasif değil, aktif olduğunu düşündürür. Bu, Holocaust'un, modern uygarlığın bir başarısızlığı olduğu kadar, bir ürünü olduğu izlenimini de verir. Holocaust, modern biçimde- akılcı, planlı, bilimsel bilgilerle ve uzmanlıkla yürütülen, ustaca yönetilip, koordine edilen - yapılmış her şey gibi, sözde modernlik öncesi tüm benzerlerinin, kendisiyle karşılaştırdığında ne denli ilkel, savurgan ve yetersiz olduklarını göstererek geride bırakmış ve rezil etmiştir. Holocaust, modern toplumumuzdaki her şey gibi, bu toplumun bildirdiği ve kurumsallaştırdığı standartlarla ölçülürse, her yönden üstün bir başarıydı. Geçmişteki soykırım olaylarını çok geride bıraktı; tıpkı modern fabrikanın zenaatkarın işliğini; ya da traktörü, biçerdöveri ve tarım ilaçlarıyla modern endüstriyel tarımın, atları, çapası ve geleneksel ekim biçimleriyle köylü çiftliğini geride bırakması gibi.

9 Kasım 1938 de Almanya'da *Kristallnacht** adıyla tarihe geçen bir olay yaşandı. Yahudilerin iş yerleri, tapınakları ve evleri, resmen cesaretlendirilip el altından kontrol edilen azgın bir kitlenin saldırısına uğradı; yakıldı, yıkıldı, yağmalandı. Yüze yakın insan hayatını kaybetti. *Kristallnacht*, tüm Holocaust süresince Alman kentlerinin sokaklarında yapılan tek büyük boyutlu pogromdu. Aynı zamanda Holocaust'un, yerleşik, yüzlerce yıllık geleneksel Yahudi karşıtı kitle terörünü izleyen bölümüydü. Geçmiş pogromlardan pek farklı değildi; antik çağlardan başlayıp Ortaçağda sürüp hemen hemen çağdaş, ama hala büyük ölçüde modernlik öncesi Rusya, Polonya ve Romanya'ya uzanan uzun bir kitle terörleri dizisinde ancak pek belli belirsiz bir şekilde öne çıkıyordu. Nazilerin Yahudilere muamelesi yalnızca *Kristallnachte*'den ve bunun gibi olaylardan ibaret olsaydı, bu durum, amok koşusuyla(**), linç eden kalabalıklarla, fethedilen kentleri yağmalayan ve ırza geçen askerlerle ilgili taşkınlıkların çok ciltli tarihsel kayıtlarına fazladan bir paragraftan, olsa olsa bir bölümden daha fazla bir şey ekleyemezdi. Ama, bu böyle olmayacaktı.

* Kristal geceleri. (ç.n.)

** Malayalılarda görülen, sağa sola koşarak önüne geleni öldürme arzusu şeklinde bir tür cinnet. (ç.n.)

Bu basit bir nedenden ötürü böyle değildir: Kaç tane *Kristallnacht* olursa olsun, Holocaust boyutunda bir kitlesel cinayet ne tasarlanabilir ne de işlenebilirdi.

Sayılara dikkat edin. Alman devleti yaklaşık altı milyon Yahudi'yi öldürdü. Günde 100 kişiden hesabetsek yaklaşık 200 yıl sürerdi bu. Kitle terörü yanlış bir psikolojik temele, şiddetli heyecana dayanır. İnsanlar öfkelenendirilebilir, ama öfke 200 yıl sürdürülemez. Heyecanların ve dayandığı biyolojik temelin doğal bir süresi vardır; Şehvet ve hatta kana susamışlık bile sonunda doyar. Üstelik, kitlesel heyecanların maymun iştahlılığı ünlüdür, çabucak dönebilir. Linç eden bir gruba güven olmaz, bazen -örneğin bir çocuğun ıstırapıyla- sempatiyle hareket edebilir. Bir "ırkın" kökünü kazımada ise çocukları öldürmek şarttır.

Tam anlamıyla yapılacak, geniş kapsamlı, tümüyle yok edici bir toplu cinayet, kalabalıkların yerini bürokrasinin, ortak öfkenin yerini otoriteye itaatin almasını gerektiriyordu. Gerekli olan bürokrasi, potansiyel nefer stokunu önemli miktarda artıracığından, etkili olması, kadrosuna aşırı ya da ılımlı antisemitistleri almasına bağlı olmayacaktı; üyelerinin eylemlerine, öfkelerini arttırarak değil de rutin işleri örgütleyerek hükmedecekti; üyelerine kalsa yapabilecekleri, örneğin çocuklarla yetişkinler, bilimadamlarıyla hırsızlar, masumlar ile suçlular arasındaki ayrımları değil de, yalnızca, yapmaya programlandığı ayrımları yapacaktı; bir sorumluluk hiyerarşisi yoluyla, nihai otoritenin emrine karşı - bu emir ne olursa olsun - sorumlu olacaktı.⁷

Kitlesel yok etme araçları olarak kızgınlık ve öfke, acınacak derecede ilkel ve yetersizdir. Genelde, iş daha bitmeden tavsayıverirler. Bunlar üzerine büyük tasarımlar yapılamaz. Eski düzenin yıkılıp yeni bir düzenin oturacağı zeminin temizlenmesi gibi, bir terör dalgasının anlık etkilerinin ötesindeki tasarımlar yani. Cengiz Han'a ve Peter Hermit'e modern, bilimsel yönetim ve koordinasyon yöntemleri gerekmezdi. Ama Stalin'e ya da Hitler'e gerekliydi. Modern, akılcı toplumumuzun gözünde Cengiz Han ve Peter Hermit gibi maceracı ve amatörler değerlerini yitirip noktalandılar. Modern, akılcı toplum ancak Stalin ve Hitler gibi soğukkanlı, mükemmel ve sistematik soykı-

rımcılara değer vermeye hazırdı.

Modern soykırım olayları en çok, muazzam boyutlarıyla dikkat çeker. Hitler'in ve Stalin'in hüküm sürdüğü dönem dışında hiç, bu denli kısa zamanda böylesine çok sayıda insan öldürülmemiştir. Ama bu, tek ve hatta belki de en önde gelen yenilik değildir - daha düşündürücü başka bazı özelliklerin yan ürünüdür yalnızca. Çağdaş kitlesel cinayetler bir yandan her türlü kendiliğindenlikten tümüyle arınmışlığıyla, öte yandan akılcı, iyi hesaplanmış düzeniyle ayırmsanır. olasılığın ve rastlantının hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılmasıyla ve kitlesel heyecanlardan ve kişisel dürtülerden bağımsızlığıyla belirgindir. İdeolojik seferberliğin - gizleyici ya da süsleyici - yapmacık ve marjinal tarafından bir kenara ayrılır. Ama hreşeyden önce göze çarpar. Ama en başta, amacıyla farklıdır.

Genel olarak, öldürme dürtüleri ve özel olarak da toptan öldürme dürtüleri çok farklı türde olabilir. Soğukkanlı bir şekilde hesaplanmış rekabetten kaynaklanan katıksız çıkar düşüncesinden, aynı şekilde katıksız, çıkar gözetmeyen nefrete ya da heterofobiye dek değişen türleri vardır. Yerlilere karşı yürütülen toplu mücadeleler ve soykırım kampanyalarının çoğu rahatlıkla bu kategoriye sokulabilir. Eğer buna eşlik eden bir ideoloji olsaydı "ya biz ya onlar" şeklinde basit bir dünya görüşünden; ya da "Bu dünyada hem onlara hem bize yer yok" ya da "En iyi Kızılderili, ölü bir Kızılderili'dir " şeklinde bir ahlak ilkesinden öteye gidemezdi. Düşmanın da izin verildiğinde, bunun aynadaki görüntüsü gibi bir ilkeyi gütmesi beklenirdi. Birçok soykırım ideolojisi varsayılan niyet ve eylemin dürüst olmayan simetrisine dayanır.

Gerçek modern soykırım ise farklıdır. *Modern soykırım, bir amaçlı olan soykırmıdır.* Düşmandan kurtulmak kendi içinde sonlanan bir amaç değildir. O bir araçtır: nihai hedeften kaynaklanan bir gereklilik, yolun sonuna varmak isteyeninin atması gereken bir adımdır. *Yolun sonu ise daha iyi ve kökten farklı bir toplumun büyük hayalidir.* Modern soykırım, kusursuz toplum taslağına uygun bir toplumsal düzeni sağlamaya çalışmak anlamına gelen sosyal mühendisliğin bir ögesidir.

Modern soykırıma karar veren ve yönetenlere göre toplum, bir planlama ve bilinçli tasarım konusudur. Topluma, birçok ayrıntısından bir ya da birkaçını değiştirmekten, orasını burasını düzeltmekten, rahatsız eden hastalıklarından bazılarını iyileştirmekten daha fazla şey yapılabilir ve yapılmalıdır. Daha hırslı ve radikal hedefler seçilebilir ve seçilmelidir: Toplum yeniden oluşturulabilir, bilimsel olarak tasarlanmış genel bir plana uymaya zorlanabilir ve tüm bunlar yapılmalıdır. “Yalnızca varolan”dan - yani bilinçli müdahale olmaksızın varolandan - nesnel olarak daha iyi bir toplum yaratılabilir. Bu tasarımın daima, estetik bir boyutu da vardır: Kurulacak ideal dünya, olağanüstü bir güzelliğin standartlarına uygundur. Bir kez kurulsa, bunun tadına doyum olmaz; Alberti’nin unutulmaz deyişiyle, herhangi bir eklemeyle, çıkarmayla ya da değiştirmeyle daha güzel olamayacak bir dünyadır o.

Bu, dünya çapında bir perdeye yansıtılmış bir bahçıvan’ın imgelemidir. Kusursuz dünyayı tasarlayanların düşüncelerine, duygularına, dürtülerine ve düşlerine, daha küçük boyutlarda da olsa, adına uygun olarak her bahçıvan aşınadır. Bazı bahçıvanlar, tasarımlarını bozan yabancı otlardan - güzelliğin ortasındaki o çirkinlikten, yüce bir düzenin ortasındaki o süprüntüden - nefret eder. Diğerleri ise bunlara karşı gayet duygusuzdur: çözülecek bir sorun, yapılacak fazladan bir iştir yalnızca. Ama bunun otlar açısından bir farkı yoktur, her iki tür bahçıvan da yok eder onları. Sorulsa ve biraz durup düşünmeleri için fırsat tanınsa her iki tür de aynı şeyi kabul eder; yabancı otlar, ne olduklarından ötürü değil de, güzel, düzenli bir bahçenin oluşturulması gerektiğinden ötürü ölmelidirler.

Modern kültür, bir bahçe kültürüdür. Kendini ideal bir yaşamın tasarımı ve insan ilişkilerinin kusursuz düzeni olarak tanımlar kendini. Kimliğini, doğaya duyduğu güvensizliğin dışında oluşturur. Aslında kendini, doğayı ve aralarındaki ayrımı, kendiliğindenliğe duyduğu yaygın güvensizlik ve daha iyi ve dolayısıyla yapay bir düzene duyduğu özlemle tanımlar. Genel plandan ayrı olarak, bahçenin yapay düzeni, bazı araç ve hammaddeler gerektirir. Düzensizliğin amansız tehdidine karşı da savunma gereksinimi vardır. Düzen her şeyden önce,

neyin araç, neyin ham madde, neyin yararsız, neyin ilgisiz, neyin zararlı, neyin yabancı ot ya da haşarat olduğunu belirleyen bir tasarım olarak anlaşılır. Evrendeki tüm öğeleri kendisiyle olan ilişkisine göre sınıflandırır. Bu ilişki, onlara lütfettiği ve katlandığı tek anlamdır - ve bahçıvanın eylemlerinin tek doğrulanması ilişkilerin kendisinin ayrımsandığı kadardır. Bu tasarımın bakış açısına göre tüm eylemler amaçsalken tüm eylem nesneleri ya olanaklardır ya da engeller.

Modern soykırım, modern kültür gibi, genelde bir bahçıvanlık işidir. Topluma bir bahçe gibi yaklaşanların yapması gereken bir çok şeyden yalnızca biridir. Bahçe tasarımı yabancı otlarını belirlediğine göre bahçe olan her yerde yabancı ot da olacaktır. Ve yabancı otlar yok edilmelidir. Yabancı otlardan arındırma yıkıcı değil, yapıcı bir etkinliktir. Kusursuz bir bahçenin yapılması ve korunması işinde biraraya gelen diğer etkinliklerden tür olarak farklı değildir. Toplumu bahçe gibi gören tüm görüşler toplumsal doğal ortamın (social habitat) bazı bölümlerini yabancı otlar olarak niteler. Bunlar, diğer yabancı otlar gibi ayrılmalı, kısıtlanmalı, yayılmaları önlenmeli, yerinden çıkarılmalı ve toplum sınırlarının dışında tutulmalıdır; tüm bu yollar yetersiz kalırsa öldürülmelidir.

Stalin'in ve Hitler'in kurbanları, işgal ettikleri bir ülkeyi ele geçirmek ve sömürgeleştirmek amacıyla öldürülmediler. Genellikle - nefret dahil - hiç bir dinsanca duygu taşımaksızın, vurdumduymaz ve mekanik bir tarzda öldürüldüler. Kusursuz toplum tablosuna şu ya da bu nedenle uymadıkları için öldürüldüler. Öldürülmeleri yıkıcı değil, yapıcı bir işti. Nesnel olarak daha iyi - daha verimli, daha ahlaklı, daha güzel - bir insanlık dünyası kurulabilsin diye yokedildiler. Komünist bir dünya. Ya da ırksal yönden saf, Ari bir dünya. Bunların ikisi de uyumlu, çelişkisiz, yöneticilerin elinde uslu duran, düzenli, dene-timli birer dünyaydı. Geçmişlerinden ve kökenlerinden kaynaklanan, önü alınamaz küf hastalığıyla lekelenmiş kişiler bu tertemiz, sağlıklı ve parlak dünyaya uymazlardı. Düzeltilmeleri ya da yeniden eğitilmeleri olanaksızdı. Onlar - kültürel işlemlere dirençli ve bağışık bir mekanizmadan kaynaklanan - genetik ya da ideolojik kalıtları yüzünden elimine edilmeliydiler.

Modern soykırımın en kötü ünlü ve en aşırı iki vakası modernliğin ruhuna ihanet etmemiştir; uygarlaşma sürecinin anayolundan sapıp ayrılmamışlardır. O ruhun en tutarlı, en cesur ifadeleriydi onlar. Uygarlaşma işleminin, iyi niyetli oldukları halde çoğu çabanın erişemediği, en çok hırs gerektiren amaçlarına ulaşmaya kalkışmışlardır. Modern uygarlığın akla uygun bir şekilde örgütlenme, düzenleme, denetleme düşleri ve çabalarının, kısıtlanmaz, engellenmez ya da karşı konulmazsa neleri başarabileceğini gösterdiler.

Bu düşler ve çabalar epey zamandır bizlerle birlikte. Teknolojiye ve yönetim ustalığına büyük ve güçlü bir cephane deposu sağladılar. Bir tek, izleyicilerinde ideolojik adanmışlık ya da ahlaki onaylama olmasa da olmasa da herhangi bir eğilime beceri ve enerjisini seferber edebilecek kadar insan davranışlarının araçsallaştırılması amacına hizmet eden kurumlar doğurdular. Yönetenlerin hedef belirlemedeki tekelini ve yönetilenlerin araç rolünü meşrulaştırdılar. Çoğu eylemi bir araç, ve araçları da - nihai sonuca, onu saptayana, yüce iradeye, insanüstü bilgiye - boyun eğme olarak nitelediler.

Muhakkak ki bu, her gün Auschwitz kurallarıyla yaşadığımız anlamına gelmez. Holocaust'un modern olduğu gerçeğinden yola çıkmak modernliğin bir Holocaust olduğu sonucuna götürmez. Holocaust, tümüyle tasarlanmış, tümüyle denetim altında bir dünyaya yönelen modern dürtülerin, denetimden çıkıp da vahşileştiği anki yan ürünüdür. Modernliğin böyle bir şey yapması çoğu zaman engellenir. Onun hırsları, insanlık dünyasının çoğulculuğuyla çatışır; bu hırslar, özerk ve dolayısıyla karşı koyabilen ve sınırlayıcı tüm güçlere boş verebilmesi, omuz silkip geçebilmesi ya da üstünden aşabilmesi için yeterince mutlak bir mutlak gücün ve yeterince tekeli bir tekeli etkelenin eksikliğini gidermede çoğu kez yetersiz kalır.

Modern Soykırımın Özelliği

Modernist düş, akılcı eylemin modern araçlarını tekeline alabilen mutlak bir iktidar tarafından benimsendiği ve bu iktidar etkili bir toplumsal denetimden kurtulduğunda soykırım gelecektir. Modern bir

soykırım - Holocaust gibi. İdeolojik yönden saplantılı, güçlü bir seçkinler grubuyla, modern toplumun geliştirdiği akılcı, sistemik etkinliğin muazzam olanakları arasındaki kısa devre (hep söylenmek istenen şey: Şans eseri bir rastlaşma) nisbeten seyrek gerçekleşir. Ama bir kez gerçekleştiğinde modernliğin başka zamanlarda pek görülemeyen, ve bu nedenle kolayca “kuramdışı bırakılan” bazı yönleri açığa çıkar.

Modern Holocaust iki anlamda benzersizdir : *Holocaust öteki tarihsel soykırım vakaları arasında, modern olduğu için benzersizdir. Ve modern toplumun gündelikliği karşısında benzersizliğine direnir, çünkü modernliğin normalde ayrı tutulan bazı sıradan faktörlerini biraraya getirmektedir.* Holocaust’un benzersizliğinin bu ikinci olgusunda, biraraya gelen faktörler değil bunların biraraya gelmesi alışılmamış ve enderdir. Ayrı ayrı olduğunda her iki faktör de olağan ve normaldir. Güherçile, kükürt ya da odun kömürü hakkındaki bilgi, bunlar karıştırıldığında baruta dönüştüğü bilinmeden ve akılda tutulmadan tamamlanmaz.

Holocaust’un aynı anda hem benzersizliği hem de normalliği Sarah Gordon’un bulgularının özetinde mükemmel bir ifade bulmuştur

arasıra gerçekleşen pogromların tersine sistematik katliam güçlü bir devlet tarafından ve muhtemelen ancak savaş koşulları perdesi altında yapılabilir. Avrupa Yahudiliği’nin yok edilmesi ancak Hitler’in ve onun radikal antisemitik takipçilerinin gelişi ve ardından, güçleri kendilerinde toplamaları sonucu mümkün olabilmıştır...

Örgütlü soyutlama ve cinayet işlemi, koskoca ordu ve bürokrasi sektörleri arasındaki işbirliği kadar, Nazi zulmünü ve cinayetlerini onaylasın ya da onaylamasın, Alman halkının rızasını da gerektiriyordu.⁸

Gordon, Holocaust’u üretmek için biraraya gelmesi gereken bazı faktörleri sayıyor: Nazi tipi radikal (ve son bölümden anımsadığımız gibi, modern: Irkçı ve yok edici) antisemitizm; bu antisemitizmin güçlü bir merkezi devletin uyguladığı siyasete dönüşmesi; devletin muazzam büyüklükte, usta bir bürokratik aygıtla hükmetmesi; “acil durum” (hükümetin ve denetimindeki bürokrasinin barış zamanında çok daha

ciddi engeller çıkarabilecek şeylerden kurtulmasını sağlayan, olağan-
dışı savaş koşulları); ve geniş kitlelerin bunlara karışmayarak vere-
ceği pasif bir onay. Bu faktörler arasından ikisinin (bu ikinin de bi-
re indirilebileceği savunulabilir: Nazilerin iktidara gelmesiyle savaş
gerçekten kaçınılmazdı) rastlantısal olduğu - modern toplumun olası-
lıkları arasında daima bulunmasına karşın zorunlu bir özelliği olma-
dığı - düşünülebilir. Ama geri kalan faktörler tümüyle “normal” dir.
Bunlar her modern toplumda sürekli vardır ve bunların varlığı mo-
dern uygarlığın doğuşu ve güçlenmesine haklı olarak eşlik etmiş ba-
zı süreçler tarafından hem olanaklı hem de kaçınılmaz kılınmıştır.

Daha önce 1. bölümde, radikal, yok edici antisemitizmle, genellik-
le modern toplumun gelişmesine atfedilen sosyo-politik ve kültürel
dönüşümler arasındaki bağlantıyı deşifre etmeye çalışmıştım. Kita-
bın son bölümünde, çağdaş koşullarda harekete geçen, ahlaksal kural-
ları susturan ya da nötralize eden ve daha genel olarak, halkı kötülüğe
karşı direnmekten alıkoyan toplumsal mekanizmaları analiz etmeye
çalışacağım. Şimdi ise Holocaust’u oluşturan faktörlerden yalnızca
birisi, ama belki de en önemlisi üzerinde yoğunlaşmak istiyorum: ti-
pik bir şekilde modern, teknolojik-bürokratik eylem biçimi ile bunla-
rın kurumsallaştırdığı, desteklediği ve yeniden ürettiği düşünce biç-
mi.

Holocaust’a yaklaşımın ve onu açıklamamanın birbirine zıt iki yolu
vardır. Kitlesele cinayet vahşeti ya uygarlığın kırılğanlığının ya da
onun korkunç potansiyelinin kanıtı olarak görülebilir. Katillerin ikti-
dara gelmesiyle uygar davranış kuralları askıya alınabileceği ve bu-
nun sonucunda, toplumsal yönden eğitilmiş varlığın derisinin hemen
altında hep saklanmakta olan hayvanın serbest kalacağı savunulabilir.
Buna karşılık, insanoğlu, modern uygarlığın ileri teknik ve düşünsel
ürünleriyle bir kez donandı mı doğalarının normalde yapmalarına en-
gel olduğu şeyleri yapabildiği de savunulabilir. Daha farklısını söy-
lersek, Hobbes geleneğini izleyerek, toplumsallaşma öncesi insanlaş-
mamışlık durumunun, uygarlaşmak için harcanan tüm çabalara rağmen
henüz tümüyle bitirilemediği sonucuna varılabilir. Ya da bunun

tersine, uygarlaşma sürecinin insanların doğal dürtülerinin yerine yapay ve değişebilir davranış kalıplarını koymayı başardığı ve bundan ötürü de, insanın eylemleri doğal eğilimlerce yönlendirildiği süreç düşünölemeyecek boyutlarda bir insanlıkdışılığı ve yıkıcılığı olanaklı kıldığında diretilebilir. Ben ikinci yaklaşımı seçmeyi ve bunu aşağıdaki tartışmada kanıtlamayı öneriyorum.

Birçok kişinin (birçok toplumsal kuramcı da dahil) içgüdüsel olarak, ikinci değil de birinci yaklaşımı seçmeleri, nedenbilimsel (etiolo- gical) mitin dikkate değer başarısının kanıtıdır. Batı uygarlığı çok uzun süre uzamsal hegemonyasını meşrulaştırmak için onu zamansal üstünlüğü gibi göstererek yayıldı. Batı uygarlığı kendi hegemonya mücadelesini, insanlığın barbarlığa, aklın cehalete, nesnelliğin peşin hükme, ilerlemenin yozlaşmaya, hakikatın hurafeye, bilimin büyüye, akılcılığın tutkuya karşı savaşının terimleriyle dile getirdi. Kendi yükselişinin tarihini, insanın doğa üzerindeki egemenliğinin, doğanın insan üzerindeki egemenliğinin yerini yavaş yavaş ama durmaksızın alması olarak niteledi. Kendi başarısını, insanın eylem özgürlüğünde, yaratıcı potansiyelinde ve güvenliğinde kesin bir ilerleme gibi sundu. Özgürlük ve güvenliği kendi toplumsal düzen türüyle özdeşleştirdi: Batı tipi modern toplum *uygar* toplum olarak tanımlandı ve uygar bir toplum da hem çoğu doğal çirkinliğin ve bozukluğun, hem de insanların doğuştan gelen barbarlık ve şiddet eğilimlerinin büyük oranda yok edildiği ya da en azından baskı altına alındığı bir durum olarak anlaşıldı. Uygur toplumun yaygın imajı her şeyden önce, şiddetin bulunmadığı, kibar, nazik, yumuşak bir toplumdur.

Bu üstün uygarlık imajının en dikkat çekici simgesel ifadesi ise insan bedeninin kutsallığıdır: alanların o en özeline tecavüz etmemek, bedensel temastan sakınmak, kültürel olarak belirlenmiş bedensel uzaklıkta durmak için özen göstermek; ve bu kutsal alanın ihlal edildiğini gördüğümüzde ya da duyduğumuzda hissettiğimiz, öğretilmiş hoşnutsuzluk ve reddetme duygusu. Modern uygarlık insan bedeninin kutsallığını ve özerkliğini yaratmayı, geliştirdiği yetkin özenetim mekanizmaları sayesinde başarabilir ve bireysel eğitim sürecinde, ge-

nel olarak başarılı bir şekilde yeniden üretebilir. Yeniden üretilen özdenetim mekanizmaları etkinliğe kavuştuktan sonra bedene dışarıdan müdahale gereğini zaten ortadan kaldırır. Öteyandan bedenın dokunulmazlığı, davranışlarda kişisel sorumluluğun önemini vurgular ve böylece bedensel eğitilmeye güçlü destekler ekler. (Son yıllar da, tüketim pazarınca şiddetle sömürülen yaptırımların sertliği sonunda eğitilmeye yönelik talebi içselleştirme eğilimi üretmiş, bireysel özdenetimin gelişimi kendi kendini denetlemeye başlamış ve DİY* modasını yaratmıştır.) Böylece, başka bir bedenle çok yakın temasa geçmeye karşı kültürel yasaklama, bırakılırsa toplumsal düzenin merkezi yönetim biçimini etkisizleştirebilecek, yaygın ve belirsiz etkilere karşı etkili bir muhafız olarak hizmet görmektedir. Olağan ve yaygın insan ilişkilerinin şiddet içermemesi, baskının merkezileşmesinin vazgeçilmez koşulu ve değişmez ürünüdür.

Modern uygarlığın şiddet içermeyen karakteri tam bir yanılsamadır. Daha doğrusu onun, kendini kandırma ve kendini ilahlaştırmasının; kısacası, onun meşrulaştırıcı mitinin ayrılmaz bir parçasıdır. Uygarlığımızın şiddeti, onun insanlıkdışı, alçaltıcı ve ahlakdışı niteliğinden ötürü ortadan kaldırdığı doğru değildir. Eğer modernlik

barbarlık vahşi heyecanının gerçekten karşıtıysa, ustaca, serinkanlı bir şekilde yok etme, katletme ve işkencenin hiç de karşıtı değildir... Düşünmenin niteliği daha akılcı oldukça yok edilenlerin niceliği artmaktadır. Örneğin günümüzde terörizm ve işkence heyecan araçları değildir artık; bunlar siyasi aklın araçları haline gelmiştir.⁹

Uygarlaşma sürecinde gerçekte olan şey, şiddetin daha etkili biçimde yeniden düzenlenmesi ve şiddete yeni alanlar açılmasıdır. Hor görmeye ve nefret etmeye eğitildiğimiz daha birçok şey gibi, şiddetin varlığına son verilmemiş, yalnızca gözden uzaklaştırılmıştır. Yani

* Do It Yourself. Marangozluk, televizyon onarımı v.b. gibi işlerin amatörce yapılması ve bunun için gerekli bilgi ve gereçlerin set halinde satışa sunulmuş biçimi. (ç.n.)

dar bir sınırla çevrili ve özelleştirilmiş kişisel deneyimin bakış açısından görülemez olmuştur. Bunun yerine, ya toplumun sıradan üyelerinin ulaşamayacağı, ayrılmış ve soyutlanmış topraklarda kapalı tutulmuş, ya toplum üyelerinin (ya da topluma üye sayılanların) çoğunluğu için “alacakaranlık alanlar”a, yasak bölgelere atılmış, ya da uygar insanların yapabileceği hiçbir şey olmayan (tatil rezervasyonu her an iptal edilebilecek) uzak yerlere gönderilmiştir.

Tüm bunların nihai sonucu, şiddetin yoğunlaşmasıdır. Baskı araçları merkezileşip rekabetten kurtulunca, teknik yönden kusursuz olmasa bile görülmemiş sonuçlara varabilecek güce erişecektir. Gerçi yoğunlaşmaları teknik yönden gelişmelerini de başlatıp ilerlemeye zorlar ve yoğunlaşmanın etkileri böylece daha da büyür. Anthony Giddens’in tekrar tekrar vurguladığı gibi (hepsinden önce, onun *Contemporary Critique of Historical Materialism*, 1981 ve *The Constitution of Society*, 1984 adlı yapıtlarına bakınız), şiddetin uygar toplumların günlük yaşamından çıkarılması, toplumlar arası ilişkilerde ve toplum içi düzenin sağlanmasında tam bir militaristleşmeye daima çok yakından eşlik etmiş; ordular ve polis güçleri, teknik yönden üstün silahlarla bürokratik yönetimin üstün teknolojisini biraraya getirmiştir. Bu militarizasyonun sonucu olarak, son iki yüzyılda şiddetten zarar gören insan sayısı sürekli artarak daha önce görülmemiş boyutlara ulaşmıştır.

Holocaust, muazzam miktarda baskı aracını biraraya toplamıştır. Bunların hepsini tek bir amaca koşmakla daha fazla özelleşmeleri ve teknik yetkinlikleri için uyarıcı da eklemiştir. Nitekim, yok etme araçlarının sırf miktarından ve hatta teknik niteliklerinden de önemli olan, bunların kullanılma biçimleriydi. Korkunç etkili olmaları ise çoğunlukla kullanımlarının saf bürokratik, teknik nedenlere bağlı olmasına dayanıyordu (ki bunlar, şiddet araçlarını dağıtılmış ve eşgüdüksüz unsurlar tarafından kontrol edilmesi ile geniş biçimde yayılması durumunda hizmetine girebileceği karşıt güçlere karşı bağışık kılmaktadır). Şiddet, bir tekniğe dönüştürülmüştü. Tüm teknikler gibi, heyecanlardan arınmış ve tümüyle akılcıydı. “Aslında Amerikan

silahlı kuvvetlerini, B-52'leri, napalmleri (açıkca “istenmeyen bir şey” olan) “Komünist egemenliğindeki” Viet-Nam’ı “istenen bir şey”e döndürecek “operatör” olarak kullanmak tümüyle akla uygun bir şeydir ; bu “akıl” araçsal akıl anlamındaysa tabii.”¹⁰

Hiyerarşik ve İşlevsel İşbölümünün Etkisi

Şiddetin kullanımı, şiddet araçları yalnızca araçsal-akılcı ölçütlerle tabi kılınır ve böylece sonuçlarının ahlaksal değerlendirmesinden soyutlanırsa en etkili ve maliyeti en az hale gelir. İlk bölümde belirttiğim gibi, bu ahlaksal değerlerle ilgiyi kesme işlemi tüm bürokrasilerin başarılı olduğu bir operasyondur. Hatta bunun bürokratik yapının ve işleyişin esası olduğu ve modern uygarlığın bürokratik yönetimdeki gelişme sayesinde başardığı harekete geçirme ve koordine etme yeteneğindeki o muazzam büyüme, eylemlerdeki akıl ve ustalığın sırrının bu olduğu da söylenebilir. Ahlaksal değerlerden ilgiyi kesme, her ikisi de bürokratik eylem modeli için çok önemli olan iki paralel işlemin ürünüdür. Birincisi *titiz bir göreveysel işbölümü* (iktidar ve boyun eğmenin doğrusal derecelendirilmesine ek ve sonuçları yönünden farklı olarak); ikincisi ise *ahlaksal sorumluluğun yerine teknik sorumluluğun konmasıdır*.

Her türlü işbölümü (ayrıca yalnızca kumanda hiyerarşisinden kaynaklananlar da) kollektif etkinliğin sonucuna katkıda bulunan kişilerin çoğunluğu ile sonuç arasında bir uzaklık yaratır. Bürokratik yetki zincirinin son halkası (doğrudan uygulayıcı kişi) göreviyle karşılaşmadan önce bu karşılaşmayı yaratan hazırlık operasyonlarının çoğu, söz konusu görevle ilgili kişisel bir deneyimi ve bazen bilgisi de olmayan kişiler tarafından yapılmıştır. Tüm hiyerarşik basamakların yapılan işle ilgili aynı becerilere sahip olduğu ve (şefin, usta ve çırağının bildiği şeylerin aynısını, yalnız daha çok ve daha iyi bildiği), yapılan işlemler hakkındaki pratik bilginin merdivenin üst basamaklarına çıktıkça arttığı modernlik öncesi çalışma biriminden farklı olarak modern bürokraside kişiler, işlerinin gerektirdiği uzmanlık ve profesyonel eğitim yönünden çok büyük farklar gösteren ardışık basa-

makları işgal ederler. Kendilerini düşünsel olarak astlarının yerine koyabilirler belki; büroda “insanlar arası iyi ilişkiler” sağlamada yardımcı da olabilir bu - ama ne görevin gerektiğince yapılması ne de tüm olarak bürokrasinin etkinliği için şart değildir. Aslında bürokrasilerin çoğu, her bürokratin, özellikle de üst kademedekilerin “en dip-ten başlaması”na ve doruğa ulaşınca dek tüm kademelerin deneyimini kazanmasını ve unutmamasını gerektiren romantik reçeteye pek önem vermezler. Çoğu bürokrasi, farklı boyutlardaki yönetim görevlerinin gerektirdiği, beceri çeşitliliğini göz önüne almak yerine hiyerarşinin farklı basamakları için ayrı işe alma yolları uygular. Her erin sırt çantasında bir general bastonu taşıdığı belki doğrudur ama evrak çantasında erlerin süngüsünü bulunduran general ve albay ya da yüzbaşısı pek azdır.

Sonuç üründen böylesine fiilen ve düşünsel uzaklık, bürokratik hiyerarşide yer alan çoğu görevlinin vereceği emrin sonuçları hakkında tam bilgisi olmadan emir verebileceği anlamına gelir. Çoğu kez, bu sonuçları gözönüne getirmek onlara zor gelir. Bu sonuçlardan ancak soyut ve kopuk bir şekilde haberdardırlar; bu en iyi herhangi bir hükümde, hele ahlaksal bir hükümde kesinlikle bulunmadan ölçen istatistikle ifade edebilen bir bilgidir. Sonuçlar dosyalarında ve kafalarında, eğriler ve bir dairenin parçaları olarak, diyagramatik bir şekilde durur ya da en fazla alt alta yazılmış rakamlar şeklinde ifade edilir. Emirlerinin sonuçları ister grafik ister rakamla gösterilsin özden yoksundur. Grafikler, işin gelişme derecesini gösterir ama operasyonun ya da amaçlarının niteliği hakkında bir şey söylemez. Grafikler çok farklı karakterde işleri birbirine dönüştürülebilir kılar; yalnızca ölçülebilir başarı ya da başarısızlığın anlamı vardır ve bu açıdan bakıldığında işler arasında fark yoktur.

Hiyerarşik işbölümünün yarattığı uzaklığın tüm bu sonuçları, işbölümü görevlerle ilgili olduğunda temelli büyür. Bu kez eksik olan yalnızca, paylaşılmasına emir zincirinin katkıda bulunduğu görevin yerine getirilmesi doğrudan kişisel deneyimi değildir; eldeki işle, eyleme katkıda bulunan kişiyi bir parçası olduğu bürokrasinin yaptıkla-

rından ayıran, ofisteki iş arasında da hiç benzerlik yoktur (biri öteki-
nin minyatür versiyonu ya da heykelciği değildir). Bu tür uzaklaştır-
ma olgusunun psikolojik etkileri çok büyük ve çok geniş kapsamlıdır.
Bombaların uçağa yüklenmesini emretmek ile bomba fabrikasına çe-
lik sevkiyatının düzenli olmasına özen göstermek oldukça farklıdır.
Birinci durumda, emir veren kişinin bombaların neden olabileceği za-
rar konusunda canlı bir görsel izlenimi olmayabilir. Ama ikinci du-
rumda levazım sorumlusu eğer istemezse bombaların nerede kullanı-
lacağını hiç düşünmek zorunda değildir. Nihai sonuç hakkında soyut,
tümüyle kavramsal bir bilgisi olsa da bu bilgi operasyonun ona ait
olan bölümünün başarısı devam ettiği sürece gereksiz ve kesinlikle il-
gisizdir. Özel amaçlı işbölümünde yapılan her şey ilkesel olarak *çok
sonuçludur*; yani birden fazla anlamlı-kararlı (meaning-determining)
bütünlükle birleşebilir ve onun bir parçası olabilir. Görevin kendi ba-
şına bir anlamı yoktur ve sonunda ona verilecek anlam hiç bir şekil-
de, onun faillerinin eylemiyle daha önceden elde edilmemiştir. Bu an-
lamın ne olacağına zamanı geldiğinde, bir yerde karar verecek olan,
(çoğu olayda anonim ve ulaşılmaz) “başkaları”dır. “Napalm üreten
kimya fabrikalarında çalışan işçiler yanan bebeklerin sorumluluğunu
kabul ederler mi?” diye soruyor Kren Rappoport. “Bu işçilerin, onla-
rın sorumlu olduğunu pekala düşünen başkalarının varlığından habe-
ri var mı?”¹¹ Yok tabii ki. Onları bunu düşünmeye zorlayan bürokrat-
tik bir neden yok. Bebek yakma işleminin küçük özel amaçlı işlere
bölünüp sonra da bu işlerin birbirinden ayrılmaları, katılanların so-
nuçla bağlantılarını farketmesini konu dışı - ve başarması çok zor kı-
lar. Napalmı yapanın tek tek işçilerden herhangi biri değil, kimya fab-
rikası olduğunu da unutmayalım.

Uzaklaştırmadan sorumlu ikinci işlem birinciyle yakından iliş-
kilidir. Çok titiz bir özel amaçlı parçalanma, görevlerin ve işlerin ay-
rılması olmaksızın, ahlaksal sorumluluğun yerini teknik sorumlulu-
ğun alması düşünülemez. En azından, aynı ölçüde düşünülemez. Bu
yer değiştirme bir dereceye kadar, denetimin sırf üst ilişkisine da-
yalı zincirinde zaten oluşmuştur. Emir hiyerarşisinde herkes bir üst-
tekine karşı sorumludur ve onun takdiriyle ve yaptığı çalışmayı

onaylamasıyla ilgilenir. Bu onaylamanın onu çok ilgilendirmesine karşın yine de, çalışmasının nihai sonucunun nereye varacağını kuramsal da olsa farkındadır. Ve böylece bir konudaki bilincinde olmanın diğeriyle karşılaştırılıp ölçülmesi gibi en azından soyut bir olasılık vardır; amirlerin takdirini kazanma, sonuçlardan öğrenmeyle karşı karşıyadır. Ve mukayese yapılabildiği anda sonuca varılır. Sırf ardışık bir emir bölüşümünde teknik sorumluluk, en azından teoride, yara alabilir durumdadır ; kendisini ahlaksal açıdan haklı çıkarması ve ahlaksal bilinçle yarışması istenebilir. Örneğin bir görevli, amirinin, saf teknik konular alanından çıkıp ahlaksal önem taşıyan bir konuya girdiğinde, kendisine verdiği emirle yetki sınırlarını aştığına, (askerleri vurmak tamam, ama bebekleri vurmak başka bir şey) ve yetkili bir emre uyma zorunluluğunun, sıradan bir görevli için ahlaksal yönden kabul edilmez şeyleri temize çıkarmaya yetmeyeceğine karar verebilir. Ama tüm bu kuramsal olasılıklar, görev bölümü ve işlerin birbirinden ayrılması zincirsel emir hiyerarşisine eklendiği ya da onun yerini aldığı zaman ya ortadan kalkar ya da epeyi zayıflar. İşte o zaman, teknik sorumluluğun zaferi tam, kayıtsız-şartsız ve tüm pratik amaçlar için, tartışılmaz hale gelir.

Teknik sorumluluk ahlaksal sorumluluktan, eylemin kendisi dışında başka bir şeyin aracı olduğunu unutmamasıyla farklıdır. Eylemin dış bağlantıları görüş alanından temelli çıkınca da bürokratin eylemi kendi içinde bir sonuç haline gelir. Bu eylem, uygunluk ve başarı gibi kendi iç kriterleriyle değerlendirilebilir ancak. Özel amaçlı uzmanlaşmanın koşullandırdığı yetkili devlet görevlisinin göklere çıkartılan görece özerkliği ile bölünmüş ama bir bütün olarak eşgüdümlü iş örgütlenmesinin tüm etkilerinden uzaklığı yakından ilişkilidir. Özel amaçlı uzmanlaşmış edimler bir kere uzak sonuçlarından soyutland mı ahlaksal sınav ya kolayca geçer ya da ahlakla ilgisiz hale gelir. Edim, ahlaksal kaygıların engelinden kurtulunca da, salt akılcı temelde değerlendirilebilir ancak. Artık önemli olan, eylemin varolan en iyi teknik know-how'a uygun şekilde yapılıp yapılmadığı ve sonucun maliyetinin hesaplı olup olmadığıdır. Ölçütler gayet nettir ve kullanması kolaydır.

Konumuz açısından bürokratik eylemin bu bağlamının iki etkisi son derece önemlidir. İlki, eylemi yapan kişilerin becerisinin, uzmanlık bilgisinin ve adanmışlığının ve onları tüm bu nitelikleri kullanmaya iten kişisel dürtülerin bürokrasinin genel amaçları için tümüyle harekete geçirilebilmesi ve eylemi yapanların bu amaca ilişkin görece bir görevsel özerkliği ellerinde tutsalar (ya da, belki de tuttukları için), ve de bu amaç, eylemi yapanın ahlak felsefesiyle bağdaşmasa bile tümüyle bürokratik amaca hizmet edebilmesidir. Açıkcası *sonuç, bürokratik operasyonun teknik başarısının ahlaksal standartlarla bir ilgisi olmadığıdır*. Thorstein Veblen'e göre, eylemde bulunan herkeste bulunan ustalık içgüdüsü tümüyle, eldeki işin iyi yapılmasına yoğunlaşmaktadır. Eylemcinin, korkak karakteri ve üstlerinin sertliğiyle, terfi etme isteğiyle, ihtirası ya da önyargısız merakıyla, birçok kişisel koşul, dürtü ya da kişilik özelliğiyle daha fazla artabilir - ama genelde, bunların yokluğunda bile zanaatkârlık yeterli olacaktır. Genellikle, eylemi yapan kişiler üstün olmak ister, ne yaparlarsa iyi yapmak isterler. Bürokrasideki karmaşık görevsel farklılaşma sayesinde, katkıda bulundukları operasyonun nihai sonucundan uzaklaşacaklar, ahlaksal kaygıları tümüyle ellerindeki işi iyi yapmada toplanabilecektir. Ahlak iyi, usta ve titiz bir uzman ve işçi olmaya indirgenir.

Bürokratik Hedeflerin İnsandışılaştırılması

Bürokratik eylemi çevreleyen koşulların aynı derecede önemli diğer bir etkisi de *bürokratik operasyonun hedeflerin insandışılaştırılması*; bu hedefleri ahlaksal yönden nötr, saf teknik terimlerle ifade etmektir.

İnsandışılaştırma, toplama kamplarındaki -eylemleri yaşamı en ilkel düzeyde sürdürme uğraşına indirgenerek, insana özgü değerlerin kültürel (hem bedensel hem davranışsal) simgelerinin kullanılması engellenerek, hatta alışılmış insan görünümünden yoksun bırakılarak- tutukluların korkunç fotoğraflarını akla getiriyor. Peter Marsh'ın dediği gibi, "Auschwitz'in çitleri önünde durup da derileri büzülmüş, göz çukurları boşalmış, bir deri bir kemik kalmış bu iskeletlere ba-

kinca - bunların gerçekten insan olduğuna kim inanırdı.”¹² Gerçi bu fotoğraflar, sürekli uğraştığı işler ne denli merhametli ve zararsız olursa olsun her bürokraside rastlanabilecek bir eğilimin aşırı bir görüntüsüdür yalnızca. Bence insandışılaştırma eğiliminin tartışması, onun en sansasyonel ve aşağılık ama bereket versin ki ender görüntülerine odaklanmak yerine, daha evrensel ve bu nedenle potansiyel yönden daha tehlikeli görüntüleri üzerinde yoğunlaşmalıdır.

İnsandışılaştırma, bürokratik operasyonun yöneldiği hedeflerin, uzaklaştırma sayesinde, bir nicel ölçüler dizisine indirgenebildiği ve indirgendiği noktada başlar. Demiryolu yöneticileri için hedeflerinin tek anlamlı ifadesi kilometre başına tonla ilgilidir. Onlar insanlarla, koyunlarla ya da dikenli telle ilgilenmezler; yalnızca yük ile ilgilidirler ve bu yük, yalnızca ölçülerden ibaret ve nitelikten yoksun bir varlık anlamına gelir. Çoğu bürokrat için yük gibi bir kategori bile fazlasıyla katı bir niteliğe bağlı sınırlama anlamına gelmektedir. Onlar eylemlerinin yalnızca parasal sonuçlarıyla ilgilenirler. Hedefleri paradır. Girdide ve son üründe olmak üzere iki uçta da yalnızca parayı görürler. Bürokratik kurumlar büyüdükçe, nitelik yönünden tek bir etkinlik alanıyla sınırlı kaldıkları enderdir. Yanlara doğru yayılırlar, hareketlerini yönlendiren güdü bir tür *lucrotropizm*dir - sermayelerinin sağlayacağı en yüksek kazanca doğru bir tür çekim kuvveti yani. Anımsayacağımız gibi, tüm Holocaust operasyonu, *Reichsicherheitshauptamt*’ın Ekonomik Yönetim Dairesi tarafından yürütülmüştü. Bu atamanın pek de fazla bir hile ya da kamuflej amacını taşımadığını biliyoruz

Bürokratik yönetimin öbür hedefleri gibi, insana özgü hedefler de saf, nitelikten arınmış ölçütlere indirgendiğinde ayırt edici özelliğini yitirir. İnsanlar da- onlara olanın (ya da yapılanın) anlatıldığı dilin, dayanaklarını etikal değerlendirmeden koruması anlamında - insandışılaştırılmışlardır. Aslında bu dil, normatif-ahlaksal ifadeler için uygun değildir. Etikal önermelerin konusunu ancak insanlar oluşturabilir. (Evet, ahlaksal ifadeler bazen insan olmayan diğer canlı varlıklara

* antropomorfik - İnsan biçimci; tanrıları, hayvanları, nesneleri insan biçiminde ve insani niteliklere sahip olarak tasarlama. (y.n.)

da uzanır; ama bunu da ancak, asıl antropomorfik* konumlarından genişleyerek yaparlar.) Ama insanlar, sıfırlara indirgenince bu kapasite-lerini yitirirler.

İnsandışılaştırma, modern bürokrasinin temelinde bulunan akılcı-laştırma eğilimiyle çok yakından ilgilidir. Her bürokrasi bazı insana özgü hedefleri bir ölçüde etkilediğinden, insandışılaştırmanın olum-suz etkileri onu çağrıştırdığı soykırımsal etkileriyle özdeşleştirme alışkanlığından çok daha yaygındır. Askerlere, *vurulduğunda düşen hedeflere* ateş etmeleri söylenir. Büyük şirketlerin çalışanları *rekabe-ti* yok etmeye teşvik edilirler. Sosyal yardım kuruluşlarının görevlile-ri kimi zaman *isteğe bağlı kararlara*, kimi zaman da *kişisel güvene* göre iş görürler. Onların hedefleri, *ek yardım alıcılardır*. Tüm bu tek-nik terimlerin ardında insanı algılamak ve anımsamak zordur. Asıl mesele, bürokratik hedef kitlesi söz konusu olduğu sürece algılanma-malarının ve anımsanmamalarının daha iyi olaçağıdır.

Bürokratik iş-etkinliğin hedefi olan insanlar ustaca insandışılaştı-rılıp ahlaksal taleplerin potansiyel öznesi haline gelme olasılıkları or-tadan kaldırılınca, etikal kayıtsızlıkla düşünülür ve bu kayıtsızlık in-sanlar buna direnerek ya da işbirliğini esirgeyerek bürokratik çalış-manın pürüzsüz işleyişini bozduklarında hemen hoşnutsuzluk ve suçlamaya dönüşür. İnsandışılaştırılmış hedeflerin bir “nedeni” yok-tur, hele “hakedilmiş” bir nedeni hiç yoktur; dikkate alınmalarında “çıkarları” yoktur, öznellik gibi bir talepleri de yoktur. Böylece, insa-na özgü özel hedefler bir “sıkıntı etmeni” haline gelir. Onların sorun çıkarıcılığı, görevlileri birbirine bağlayan özgüven ve arkadaşlığı da-ha da pekiştirir. Görevliler bu kez kendilerini, cesaret, fedakarlık ve kendini düşünmeksizin davaya adamayı gerektiren zor bir mücadele-nin yoldaşları olarak görürler. Acı çeken ve acınmayı ve de ahlaksal övgüyü hakedenler bürokratik eylemin hedefi değil, onun kendi özne-leridir. Kurbanlarının dikbaşlılığını kırmaktan -başka herhangi bir engeli aştıklarında duydukları onurla eşdeğer -bir övünç duyar, kendi onurlarına güven duygusu kazanırlar. Hedefin insandışılaştırılması ile kendilerinde gördükleri olumlu ahlaksal değerler birbirini destek-

ler. Görevliler, ahlaksal vicdanları yaralanmadığı sürece her amaca imanla hizmet edebilir.

Çıkarılacak genel sonuç, modernleşme sürecinde geliştirilmiş bürokratik eylem tarzının, soykırımsal görevlerin infazı için gerekli olan tüm teknik öğeleri taşıdığıdır. Bu tarz, yapısında, işleyişinde ve davranışsal normlarında büyük bir revizyon yapılmaksızın, soykırımsal amaçların emrinde kullanılabilir.

Ayrıca, yaygın inanışın aksine bürokrasi, kimi zaman gaddarca ve rezilce, kimi zaman da gerçek insanca amaçlar için aynı kolaylıkla kullanılabilir bir araç değildir. Bürokrasi, itildiği yönde hareket etse bile, daha çok, hileli bir zar gibidir. Kendi mantığı ve hareketliliği (momentum) vardır. Bazı çözümleri daha çok, bazılarını ise daha az olanaklı kılar. Bir amaca yöneltip, bir de başlangıç ivmesi verildiğinde - büyücü çırağının süpürgeleri gibi - ivmeyi verenlerin çoğunun, başlattıkları işlem kendi denetimlerinde olsa duracakları tüm çşikleri kolayca aşar. Bürokrasi en optimal çözümü aramaya programlanmıştır. Bu optimumu ölçerken bir insana özgü hedefle bir başka insana özgü hedef arasında ya da insani ile acımasız hedefler arasında ayırım yapmamaya programlanmıştır. Önemli olan, verimlilik ve bunların işleyiş maliyetinin düşürülmesidir.

Bürokrasinin Holocaust'taki Rolü

Yarım yüzyıl önce Almanya'da bürokrasiye Almanya'yı *judenrein* - Yahudilerden arındırma görevinin verilmesi işte böyle oldu. Bürokrasi, tüm bürokrasilerin başlayacağı şekilde başladı: hedefin tam bir tanımını formüle ederek ve sonra bu tanıma uyanları kaydedip her biri için bir dosya açarak. Bu, dosyadakileri nüfusun geri kalan, talimatın uygulanmayacağı kısmından ayırmakla devam etti. Sonunda, ayrılmış kategoriye - önce göç etmeye zorlayarak ve kendilerini Alman egemenliği altında buluvermiş olan Alman olmayan ülkelere sürerek - Ari ırkın temizlenmesi gereken ülkesinden tahliye etmeye girişti. Zamanla bürokrasi, ziyan edilmeyecek ve paslanmaya bırakılmayacak harika temizleme yetenekleri geliştirdi. *Almanya'yı temizleme görevi-*

ni gayet iyi yapan bürokrasi daha hırslı işleri olası ve seçimlerini de hemen hemen doğal kıldı. Böylesine üstün bir temizleme gücü varken neden salt Arilerin *Heimat*’ında dursunlardı ki? İmparatorluklarının tümünü temizlemekten kaçınmak da niyeydi? Ama doğrusu, bu kez de imparatorluk evrenselleştikçe Yahudi çöpünün atılabileceği “dış” bir yer kalmamıştı. Sınır dışı edilecek tek bir yön kalmıştı; yukarıya, duman halinde.

Holocaust tarihçileri uzun yıllardır “amaçsalıcı”* ve “işlevselci”** kamplara bölünmüştür. Amaçsalcılar Yahudileri öldürmenin Hitler’in başından beri kesin kararı olduğunda, yalnızca ortaya çıkmak için uygun koşulları beklediğinde diretirler. İşlevselciler ise Hitler’in yalnızca “Yahudi sorunu”na “çözüm bulmak” gibi genel bir düşüncesi olduğuna inanırlar: bu düşünce “temiz Almanya” söz konusu olduğunda netti, ama bu görüşü yaşama geçirmek için pratik adımlar atmaya gelince belirsizdi ve akıl karıştırıcıydı. Tarih bilimi işlevselci görüşü daha da inandırıcı bir şekilde destekler. Tartışmanın nihai sonucu ne olursa olsun, düşünceyle onun uygulanması arasındaki boşluğu baştan sona bürokrasinin doldurduğundan pek kuşku yoktur. Hitler’in düş gücü ne kadar güçlü olsa da, bu düşlerin muazzam büyüklükte ve akılcı bir bürokratik aygıt tarafından üstlenilmeden ve rutin sorun çözme işlemine çevirilmeden pek başırlamayacağından da hiç kuşumuz yoktur. En son, ve belki de en önemlisi, bürokratik eylem biçimi Holocaust işleminde kendi silinmez izini bırakmıştır. Onun parmak izlerini tüm Holocaust tarihi boyunca herkes görebilir. Evet, ırksal kirlenme korkusunu ve ırksal temizlik saplantısını yaratan bürokrasi değildir. Bunun için hayalciler gerekirdi ve hayalcilerin durduğu yerde bürokrasi devreye girerdi. Ama Holocaust’u bürokrasi yaptı. Ve bunu kendi simgesiyle başardı.

* Amaçsalıcı - (intentionalist) yönelimci; Engellerle dolu olabilecek bir yolda bir yere ulaşabilmek için çaba göstermek, kendi için bir amaç belirleyip o amaca doğru yürümek. (y.n.)

** İşlevselci- (functionalist) Toplumu bir karşılıklı bağımlılıklar ya da etkileşimler düzeni olarak gören, toplumsal yaşamı bir başına belirleyecek herhangi bir temel etkenin varlığını yok sayan. (y.n.)

Hilberg, ilk Alman memurun Yahudilere ayırım uygulayan ilk emri yazdığı anda Avrupa Yahudiliği'nin yazgısının da mühürlendiğini söylemiştir. Bu yorumda çok derin ve dehşet verici bir gerçek var. Bürokrasi için gereken, görevinin belirlenmesiydi. Akılcılığı ve ustalığı nedeniyle, görevi tamamına erdireceğine güvenilebilirdi.

Bürokrasi Holocaust'un yapılmasına yalnızca sahibolduğu kapasite ve becerileriyle değil, yapısındaki hastalıkları nedeniyle de katkıda bulundu. Tüm bürokrasilerde var olan, asıl amacı gözden kaçırıp onun yerine araçlara - yani sonuca yönelik araçlara - yoğunlaşma eğilimi geniş bir şekilde gözlenmiş, çözümlenmiş ve tamamlanmıştı. Nazi bürokrasisi de bunun etkisinden kaçamadı. Ölüm makinesi, bir kez harekete geçirilince kendi hızını buldu: denetimindeki ülkeleri Yahudilerden temizlemede ustalaştıkça, yeni edindiği becerileri kullanabileceği yeni ülkeleri daha aktif bir şekilde aramaya koyuldu. Ama Almanya'nın askersel bozgunu yaklaştıkça başlangıçtaki *Endlösung* amacı giderek gerçekliğini yitirmeye başladı. Cinayet makinasını işler halde tutan onun kendi rutini ve hızıydı. Toplu cinayet becerilerinin yalnızca, varoldukları için kullanılmaları gerekiyordu. Uzmanlar kendi uzmanlıkları için kendi hedeflerini kendileri yarattılar. Alman topraklarında uzun zamandır nerdeyse tükenmiş Yahudiler için, sürekli yeni yeni anlamsız kısıtlamalar çıkaran Yahudi Masası uzmanlarını; *Wehrmacht** generallerinin askersel operasyonlar için fena halde gereksinim duyduğu Yahudi zenaatkarları sağ bırakmasını yasaklayan SS komutanlarını anımsıyoruz. Ama aracı, amacın yerine koyma konusundaki hastalıklı eğilim hiç bir yerde, Doğu Cephesi' nin yalnızca birkaç kilometre gerisinde yürütülen ve savaşta harcanan çabalar açısından korkunç pahalıya malolan Romanya ve Macaristan Yahudilerinin katledildiği o acıip ve uğursuz olaydaki kadar açıkça görülmemiştir: paha biçilmez değerde tren vagonları, lokomotifler, birlikler ve yönetici insan kaynakları, Avrupa'nın uzak köşelerini, hiçbir zaman olmayan, Alman yerleşimleri için temizlemek üzere görevlerinden

* Alman Silahlı Kuvvetleri. (ç.n.)

alındı.

Bürokrasi, içsel yönden, soykırım eylemini yapmaya *yeteneklidir*. Böyle bir eyleme girişmesi için ise, modernliğin diğer bir icadıyla raslaşması gerekir: daha iyi, daha akla yakın, daha akılcı bir toplumsal düzenin - yani ırksal yönden bir örnek, ya da sınıfsız bir toplumun - cesur bir tasarısı ve hepsinden önce de böyle bir planı yapabilirlik ve bunu uygulamaya kararlılık. Modern zamanların bu iki yaygın ve bol raslanan icadı biraraya gelirse, ardından soykırım gelir. Bu güne dek alışılmadık ve ender olan ise, bunların biraraya gelmesidir yalnızca.

Modern Koruyucuların İflası

Fiziksel şiddet ve tehdidi

onun artık insanların yaşamına getirdiği sürekli bir güvensizlik değil de garip bir güvenlik biçimi... günlük yaşam dekorunun ardında biriken-fiziksel şiddetle insanların yaşamına sürekli, tekdüze bir baskı uygulanmakta; ilk gençliğinden beri bu toplumsal yapıya uymuş ekonomiyi tümüyle alışılmış ve çok zor algılanan bir baskı yönetiyor ve güdüyor.¹³

Norbert Elias bu sözcüklerle, uygar toplumun bildik kendini tanımlamasını yineliyor. Bu tanımın çevresinde dolaştığı baş iddia, şiddetin günlük yaşamdan çıkarılmasıdır. Gördüğümüz gibi, görünürdeki çıkarılma aslında kaynakların yeniden bir araya getirilmesini ve şiddet merkezlerinin toplumsal sistemdeki yeni yerlerine aktarılmasını sağlayan bir tahliye işlemidir yalnızca. Elias'a göre, bu iki gelişme birbirine yakından bağımlıdır. Günlük yaşamın şiddetten görece arınmışlığının nedeni, fiziksel şiddetin kanatlarda toplanmasından başka bir şey değildir - onu uygulamada toplumun sıradan üyelerinin denetiminin dışına çıkarır ve daha baştan onu devlet dışı şiddet patlamalarını bastırmak için karşı konulmaz bir güçle donatır. Gündelik kişisel davranış biçiminin yumuşamasının başlıca nedeni insanların şimdi kendilerinin haşın (violent) olmaları durumunda şiddetle tehdit

edilmeleridir - başa çıkamayacakları ve defetmeleri olası görünmeyen bir şiddetle. Şiddetin günlük yaşamın ufkundan kaybolması modern iktidarın merkezileşme ve tekelleşme eğilimlerinin bir diğer göstergesidir; şiddet, artık bireylerin erişebileceği alanın kesinlikle dışındaki güçlerin denetiminde olduğu için bireysel ilişkilerde yoktur. Ama bu güçler *herkesin* ulaşamayacağı yerde değildir. Yani kişisel davranış tarzındaki o öğünülen yumuşamasının (Elias'ın nedenbilimsel mite uyararak kutladığı bu eğilimin) ve bunun sonucunda günlük yaşamın rahat güvenliğinin bir bedeli vardır. Öyle bir bedel ki biz, yani modernite evinin sakinleri herhangi bir anda bu bedeli ödemeye çağrılabiliriz. Ya da haber verilmeksizin ödettirilebiliriz.

Günlük yaşamın pasifleştirilmesi aynı zamanda onun savunmasızlığı anlamına da gelir. Modern toplumun, karşılıklı ilişkilerinde fiziksel gücü kullanmaktan vazgeçmeyi kabul eden ya da buna zorlanan üyeleri, kendilerini tanınmayan ve normalde görülmeyen ama uğursuz ve korkunç olabilen baskı yöneticilerinin karşısında silahsızlandırmış olurlar. Onların zayıflığı pek dert edinecek bir şey değildir, çünkü baskı yöneticileri büyük olasılıkla bu üstünlüğü ele geçirecekler ve denetimlerine aldıkları şiddet araçlarını hemen silahsızlandırılmış topluma yönelteceklerdir ; ayrıca bu üstünlüğün ele geçirilip geçirilmemesi ilke olarak, sıradan erkeklerin ve kadınların yapacakları şeylere bağlı değildir. Modern toplumun üyeleri yoğunlaştırılmış baskının kullanılmasını kendi başlarına önleyemezler. Tavırlardaki yumuşama, şiddet üzerindeki denetimin tümüyle el değiştirmesiyle birlikte gider.

Modern, uygar toplum dokusunun normal yapısına ait bir öge sandığımız koruyuculara güvenimiz olmasaydı bu modern karakterli güç dengesizliğinin içerdiği sürekli tehdidin bilincinde olmak yaşamı çekilmez kılardı. Bu güvenimizde yanıldığımızı düşündürecek bir neden yoktur çoğu kez. Koruyucuların güvenilirliği üzerine ancak birkaç çarpıcı durumda kuşku düşer. Holocaust'un belki de en büyük önemi, bu durumların bugüne kadarki en korkuncu olmasındadır. *Son Çözüm'e giden yıllarda koruyucuların en güvenilir olanları sınandı. Teker teker ve hep birden, hepsi güvenilmez çıktı.*

Belki de en ilginç - düşüncelerin ana gövdesi ve aydınlanma ve eğitim geleneklerinin sistemi olarak - bilimin güvenilmez çıkmasıydı. Modern bilimin en saygın ilkelerinin ve meziyetlerinin öldürücü tehlikesi açığa çıktı. Aklın heyecanlardan, akılsallığın normatif baskılarından, yararlılığın ahlaktan kurtarılması daha ilk başından beri bilimin savaş sloganıydı. Ama bu savaş kazanmış bilimi ve onun doğurduğu korkunç teknolojik uygulamaları vicdansız güçlerin elinde itaatkâr silahlar haline getirdiler. Holocaust'un yapılmasında bilimin karanlık ve alçakça rolü hem doğrudan, hem de dolaylıdır.

Bilim (genel toplumsal işlevinin merkeziliğine karşın) dolaylı olarak, her türlü normatif düşüncenin, özel olarak da dinin ve ahlakın etkisini yok ederek ve bağlayıcı gücünü sorgulayarak soykırıma giden yolu açmıştır. Bilim kendi tarihini, aklın hurafeye ve akıldışılığa karşı verdiği uzun ve muzafer bir savaş olarak anımsar. Din ve ahlak, insan davranışlarıyla ilgili taleplerini akılla meşrulaştıramadıkları için kınandılar ve değerleri yadsındı. Değer yargıları ve normlar değişmez ve onarılmaz bir şekilde öznel olmakla suçlanınca araçsalcı, mükemmelin aranabileceği tek alan olarak kaldı. Bilim, değer yargılarından arınmış olmak istedi ve böyle olmakla gururlandı. Kurumsal baskılarla ve komikleştirerek ahlakın vaazını susturdu. Giderek, kendisini ahlaksal yönden kör ve dilsiz hale getirdi. Onu, kitlesel kısırlaştırma ve cinayetin en etkili ve hızlı yöntemlerini tasarlamada hevesle ve kendinden geçmiş bir şekilde işbirliği yapmaktan; ya da toplama kampı köleciliğini bilimin ve - tabi ki - insanlığın ilerlemesini amaçlayan tıbbi araştırmalar için bulunmaz ve harika bir fırsat olarak görmekten alıkoyacak tüm engelleri ortadan kaldırdı.

Bilim (ya da bu kez bilimadamları) Holocaust faillerine doğrudan da yardım ettiler. Modern bilim dev gibi ve karmaşık bir kurumdur. Araştırma pahalıdır; çünkü muazzam binalar, pahalı donanımlar ve yüksek ücretli uzmanlardan oluşan kalabalık ekipler gerektirir. Yani bilim, ancak aynı büyüklükteki kurumların sunabileceği ve sürdürebileceği sürekli bir para akışına ve para dışı kaynaklara bağımlıdır. Ama bilim ticari olmadığı gibi bilimadamları da para peşinde koşan kişiler değildir. Bilim hakikat üzerinedir ve bilimadamları da onun

peşindedir. Bilimadamları merakla doludur ve bilinmeyenden heyecan duyarlar. Parasal konular da dahil olmak üzere tüm öbür dünyevi kaygılarla ölçüldüğünde merak kendi çıkarını gözetmez. Bilimadamının aradığı ve öğütlediği, yalnızca bilginin ve hakikatın değeridir. Gittikçe daha fazla parasal fon, daha pahalı laboratuvarlar, daha kabarık maaş tutarları olmaksızın merakın giderilemez ve hakikatın bulunamaz olması yalnızca bir raslantı ve daha doğrusu biraz rahatsız edici bir şeydir. Bilimadamının tek istediği, bilgiye susamışlığın onu götüreceği yere gitmesine izin verilmesidir.

Bilime yardım elini uzatan ve ona bunları sunan bir hükümet, bilimadamının minnettarlık duyacağına ve işbirliğine güvenebilir. Çoğu bilimadamı bunun bedeli olarak, çok sayıda daha önemsiz ilkeden vazgeçmeye hazırdır. Örneğin, burun şekli ya da biyografik kaydı kötü olan bazı mesai arkadaşlarının birbenbire ortadan yok olmasına razı olmaya hazır olabilirler. Buna karşı çıktıklarında, tüm ekip üyelerinin birden alınıp götürülmesi ve araştırma programının tehlikeye girmesi sözkonusu olabilir. (Bu ne bir yergi ne de hicivdir; Alman akademisyenlerinin, tıp adamlarının ve mühendislerinin, eğer kayda geçmişse bile, protestoları buharlaşınca geriye kalan ancak budur. Sovyetler'deki meslektaşları hakkında ise daha az şey duyulmuştur.) Alman bilimadamları, Nazi lokomotifince, gösterişli, yepyeni, saf ırktan oluşmuş ve Alman egemenliğinde bir dünyaya götürülen trene seve seve bindiler. Araştırma projeleri günden güne daha hevesli ve araştırma enstitüleri her saat daha kalabalık ve daha çok kaynak sahibiydi. Gerisi önemsizdi.

Robert Proctor, Nazi ırk politikasının tasarlanması ve yürütülmesine biyoloji ve tıp bilimlerinin katkısını araştırdığı hayranlık uyandıran yeni çalışmasında öncelikle, Nazi döneminde bilimin zulüm kurbanı olduğu ve yukardan gelen şiddetli telkinlere maruz kaldığı yolundaki yaygın miti (en azından Joseph Needham'ın 1941 de basılmış *The Nazi Attack On International Science* adlı saygın yapıtından kalma miti) sona erdirmektedir. Proctor'un titiz araştırmasının ışığı altında görülen, bu güne kadarki inanışımızla (gerçekten en iğrençleri de dahil olmak üzere) siyasi girişimlerin, bunları uygulamaya gönül-

süz, ama yine de onursuz bilimadamı müsveddelerine dışardan dayatılmak yerine bilimsel topluluğun kendisi tarafından yaratılma oranını düşük sanarak fena halde yanıldığımız ve hatta ırk politikasının biz-zat, kusursuz akademik kariyere sahip saygın bilimadamlarınca başlatılıp yürütüldüğüdür. Eğer baskı olmuşsa “bu genellikle, bir grup bilimadamının bir diğer grup üzerindeki baskısı biçimindeydi.” Genelde “ırksal programlar için toplumsal ve düşünsel kuruluşların çoğu Hitler’in iktidara gelmesinden çok önce hazırda”, ve biomedikal bilimadamları “Nazi ırksal programının düşünülmesinde, yönetiminde ve infazında aktif, hatta öncü bir rol oynadılar.”¹⁴ Söz konusu biomedikal bilimadamlarının hiç bir standartla, mesleğin içinde bir düşünceyi kaçıkça ya da fanatikçe destekleyen ufak bir grup olmadığı, Proctor’un Nazi Almanya’sında yayınlanan 147 tıp dergisinin editörler kurulu bileşimiyle ilgili zahmetli araştırmasıyla gösterilmiştir. Hitler’in iktidara gelmesinden sonra editör kurulları ya hiç değişmeden ya da üyelerinin yalnızca küçük bir bölümünü değiştirerek devam etti (bu değişiklik büyük olasılıkla, Yahudi bilimadamlarının çıkartılmasıyla açıklanabilirdi).¹⁵

En iyi ifadeyle, modern bilim olarak kurumsallaşmış akılsallık kültü, durumun örgütlü bir suça dönüşmesini önlemede yetersiz kaldı; daha da kötüsü, bu dönüşümün gerçekleştirilmesinde araç olduğu da görüldü. Nitekim buna karşı olanlar da pek başarılı değildi. Sessiz kalmada Alman akademisyenlerin yoldaşı epey çoktu. Bu kişiler ama tümü - Kilise tarafından birbirlerine bağlandılar. Örgütlü suç karşısında sessiz kalmak -çoğu birbiriyle kavgalı- Kiliselerin uzlaştığı tek konuydu. İçlerinden hiç biri buna karşı iradesini göstermeye kalkışmadı. Tek ve çoğunlukla soyutlanmış bazı kilise üyeleri dışında hiç bir Kilise, kendi nüfuz alanı olduğunu savunduğu bir bölgede ve kendi dinsel görevi içindeki insanlar tarafından işlenen suçlardan sorumluluk kabul etmedi. (Hitler Katolik Kilise’sinden asla ayrılmadığı gibi afroz da edilmedi.) Hiç bir Kilise, ahlaksal yargılarını cemaatine aktarma ve yanlışlıktan ötürü pişmanlık telkin etme hakkına sahip çıkmadı.

Böylece, şiddet karşısında kültürel olarak öğretilmiş hoşnutsuz-

luğun, örgütlü baskılar karşısında çok kötü bir koruyucu olduğu görülürken uygar davranış yöntemleri de toplu cinayetle barışık ve uyumlu bir şekilde birlikte yaşama konusunda hayret verici bir yetenek göstermiştir. Nice zamandır ve çoğunlukla acılı bir şekilde sürüp gelmiş uygarlaşma, soykırımın önüne doğru dürüst tek bir engel bile dikememiştir. Bu mekanizmalar, uygar davranış kurallarına, suçluların küstahça tavırlarıyla çok seyrek çatışarak, suç eylemlerini koordine etmede gerek duymuştur. Olaya karışmadan izleyenlerdeki insanlık dışılığı karşı uygar nefret, aktif bir direnişe cesaret verecek kadar güçlü olmadığını göstermiştir. Olayı izleyenlerin çoğu, uygarca normların çirkin ve barbarca şeylere karşı öğütlediği ve göstermemizi telkin ettiği tepkiyi gösterdiler; gözlerini başka yöne çevirdiler. Barbarlığa karşı çıkan az sayıda kişi ise onları destekleyecek ve onlara güç ve güven verecek normlardan ya da toplumsal onaydan yoksundu. Onlar, kötülüğe karşı savaşlarını haklı çıkarmak için, saygın öncellerinden birinin sözünden, “Ich kann nicht anders”* ten başka şeyleri olmayan yalnızlardı.

Modern devletin fiziksel şiddet ve baskıyı tekelinde bulunduran güçlü makinesinin koltuğuna oturmuş vicdansız bir grubun karşısında, modern uygarlığın en çok övündüğü meşietleri, barbarlığa karşı koruyuculukta başarısız oldu. *Uygarlık, kendi var ettiğı korkunç gücün ahlaklı kullanılacağı güvencesini veremeyeceğini gösterdi.*

Sonuçlar

Şimdi bunun olmasına izin veren asıl günah neydi diye sorsak demokrasinin çöküşü (ya da doğmayışı) en inandırıcı yanıt gibi görünüyor. Geleneksel otoritenin yokluğunda halkı aşırılardan koruyabilecek tek şey olan kuvvetler ayrılığı ancak siyasi demokrasiyle sağlanabilir. Ama siyasi demokrasi çabucak gelmez ve eski otoritenin dayanağı ve denetim sistemi kırıldığında - özellikle de hızla kırıldığında - kök salması daha da yavaşlar. Bu iktidar boşluğu ve belirsizlik duru-

* Başka türlü davranmam. (ç.n.)

mu toplumsal iktidarın eski kadrolarını yerine yenilerini koymadan felç eden - ve bu nedenle, *siyasi ve askersel güçlere, yeterli ve saygın toplumsal güçler tarafından karşı konamadığı ve bunlara engel olunamadığı* bir durum yaratan - kökten devrimler sırasında ya da sonrasında ortaya çıkma eğilimindedir.

Bu tür durumlar muhakkak modernlik öncesi zamanlarda da - yerli seçkinlerin hemen hemen tümüyle yok olmasına yol açan kanlı fetihleri ya da kitlesel kırımlara yol açan uzun süreli savaşları izleyen günlerde- ortaya çıkmıştı. Ama bu durumların beklenen sonuçları farklıydı. Bunu normal olarak toplumsal düzende daha büyük bir genel çöküş izledi. Savaşın yıkımı taşra halkına, yani toplumsal denetimin komünal ağına dek çok seyrek inerdi; bu durumda da toplumsal düzenin komünal olarak denetim altına alındığı yerel adacıklar düzensiz şiddet eylemlerine ve yağmaya maruz kalırdı ama bu komünal toplumların, yerel düzeyin üstündeki toplumsal örgütlenme dağıldığında kendi başlarının çaresine bakmaktan başka yolları yoktu. Çoğunlukla, modernlik öncesi toplumlarda geleneksel otoritenin en kökten yok edildiği durumlar bile modern kargaşalardan, son derece önemli iki yönden farklıydı; ilki, bunlarda ilkel komünal düzenin denetiminin sağlam ya da en azından yaşayabilir kalmasıydı; ikincisi ise, üst düzeydeki toplumsal örgütlenme parçalandığında ve yerellikler arasındaki her türlü alışveriş bir kez daha eşgüdümsüz güçlerin keyfine terkedildiğinde, komünal düzeyin üstünde örgütlü eylem olasılığı güçlenmez, aksine zayıflar.

Modern koşullarda ise bunun tersine, benzer türdeki alt üst oluşlar genellikle toplumsal düzenlemenin komünal mekanizmalarının tümüyle yok olmasının ve yerel toplulukların kendi kendine yeterliliklerinin ve kendine güvenlerinin sona ermesinin ardından gerçekleşir. Boşluk, kişinin kendi kaynaklarından geri çekilme refleksi yerine toplusal boyutta yeni bir düzen empoze etmek için devletin baskı tekelini yaymaya çalışan yeni, ama yine de komün üstü güçlerce doldurulma eğilimindedir. Yani siyasal güç yok olmaz, yeni doğan düzenin ardındaki tek asıl güç haline gelir. Bu gücün ilerlemesi, eski otoritenin yok edilmesi ya da felç olmasıyla içi ciddi bir şekilde boşalmış eko-

nomik ve toplumsal güçler tarafından ne durdurulabilir ne de sınırlanabilir.

Bu elbette, tarihsel deneyimde çok ender gerçekleşen kuramsal bir modeldir. Nitekim bunun kullanılması, soykırımsal eğilimlerin su yüzüne çıkmasını daha olası kılıyor görünen toplumsal kargaşalara dik-kat çekmek içindir. Kargaşa durumları biçim ve şiddet açısından farklı olsalar da *siyasi gücün ekonomik ve toplumsal güçlerden, devletin de toplumdan açık üstünlüğünün* genel sonuçlarında birleşirler. Bunların belki de en derine ve ileriye gittiği olay Rus Devrimi ve bunun ardından toplumsal bütünlüğü sağlamanın ve düzeni yeniden kurmanın tek faktörü olarak devlet tekelinin sürdürülmesidir. Ama Almanya'da da genelde sanıldığından daha ileriye ve derine gidilmiştir. Kısa bir Weimar ara döneminin ardından gelen Nazi iktidarı, Weimar Cumhuriyeti'nin - siyasal demokrasiye ancak görünüşte benzeyen, eski ve yeni (ama olgunlaşmamış) seçkinler arasındaki o huzursuz etkileşim döneminin - çeşitli nedenlerden ötürü yürütemediği devrimi yüklendi ve tamamladı. Eski seçkinler epeyi zayıflatıldı ya da bir kenara itildi. Ekonomik ve toplumsal güçler arasındaki ilişki biçimleri birer birer değiştirildi ve bunun yerine, devletten kaynaklanan ve onun tarafından meşrulaştırılan, merkezden denetlenen yeni biçimler konuldu. Tüm sınıflar derinden etkilendi ama en radikal darbe, siyaset dışı güce ancak kolektif olarak dayanabilecek sınıflara, yani mülksüz sınıflara ve hepsinden de öte, emekçi sınıflara vuruldu. Tüm özerk işçi sendikalarının devletleştirilmesi ya da dağıtılmasıyla birlikte yerel yönetimlerin nerdeyse tümüyle merkezi denetime tabi tutulması halk kitlelerini gerçekten güçsüz bıraktı ve bunlar pratik amaçlar için, siyasal sürecin dışında tutuldular. Toplumsal güçlerin direnişi ayrıca, devletin etkinliklerini aşılmaz bir gizlilik duvarıyla - aslında, devletin kendi yönettiği halka karşı giriştiği sessiz bir tertiple - çevreleyerek de engellendi. Tüm bunların genel ve nihai sonucu, geleneksel otoritenin yerini, kendi kendini yöneten yurttaşların yeni ve enerjik güçlerinin alması değil, siyasi devletin nerdeyse tam bir tekeli ve toplumsal güçlerin kendini ifadeden ve dolayısıyla, siyasal demokrasinin yapısal temelini oluşturmaktan alıkonulmasıydı.

Modern koşullar tüm toplumsal ve ekonomik denetim ağının yerine siyasal komutayı koyabilecek kadar cüretli bir devletin ortaya çıkmasını olanaklı hale getirdi. Daha da önemlisi, modern koşulların kumanda ve yönetim için malzeme sağlamasıdır. Anımsayacağımız gibi, modernlik bir yapay düzenin ve büyük toplumsal tasarıların çağı; toplumu uzmanca tasarlanacak, sonra yetiştirilecek ve tasarlanmış biçimin korunması için doktorluk yapılacak bakir bir toprak parçası gibi gören plancıların, hayalcilerin ve - daha genel olarak - “bahçıvanlar”ın dönemidir.

Hırsın ve kendine güvenin sınırı yoktur. Gerçekte, modern iktidarın gözlüğüyle bakıldığında “insanlık” öylesine herşeye kadir ve onun üyesi olan bireyler öylesine “eksik”, beceriksiz ve uysal ve düzeltilmeye öylesine muhtaç görünür ki insanları budanıp düzeltilecek (ya da gerekirse kökünden sökülecek) bitkiler ya da çiftleştirilip üretilcek sığırlar gibi görmek saçma ya da ahlak yönünden iğrenç gelmez. Alman Nasyonal Sosyalizmi’nin ilk ve en önemli ideologlarından R. W. Darre, gelecekteki *volkisch* yönetimin uygulayacağı “nüfus politikası”nın modeli olarak hayvan yetiştiriciliği deneyimini esas alıyor:

Bahçedeki bitkileri kendi haline bırakan kişi, bahçeyi yabancı otların sardığını ve bitkilerin en temel karakterlerinin bile değiştiğini görünce şaşırır. Bundan ötürü, eğer bahçe bitkilerin üreme yeri olarak kalacaksa; başka bir deyişle eğer bu kendini doğal güçlerin acımasız egemenliğinin üzerine taşımasıysa, o zaman bir bahçıvanın değiştirici iradesi gereklidir; ki bu bahçıvan büyüme için uygun koşulları sağlayarak ya da zararlı etkileri uzak tutarak ya da her ikisini de yaparak, özen gösterilmesi gerekene özen gösterir ve daha iyi bitkileri besin, hava, ışık ve güneşten, yoksun bırakacak yabancı otları acımadan yok eder... Böylece, üretme sorunlarının siyasi düşünce olarak abes olmadığını ve tüm düşüncelerin merkezinde yer alması ve yanıtlarının da halkın ruhsal, ideolojik yaklaşımlarından alınması gerektiğini farkedebiliriz. Hatta diyebiliriz ki bir halk, ruhsal ve ahlaksal dengeye ancak kültürünün tam merkezinde iyi tasarlanmış bir üretme planı varsa ulaşabilir...¹⁶

Darre, modern tutumun özünü oluşturan ve modern iktidarın kay-

nakları olmaksızın ciddi bir şekilde düşünemeyeceğimiz “gerçeği düzeltme” heveslerini net ve radikal terimlerle ifade ediyor.

Derin toplumsal çalkantı dönemleri, modernliğin bu en dikkate değer özelliğinin hakettiği yeri bulacağı zamanlardır. Gerçekten, başka hiç bir zamanda toplum böylesine biçimsiz - “tamamlanmamış”, belirsiz ve biçim verilebilir - açıkçası, ona biçim kazandıracak bir görüşü ve usta ve de becerikli bir tasarımcıyı bekler görünmemektedir. Toplum başka hiç bir zaman böylesine kendi gücü ve eğilimi olmayan ve dolayısıyla bahçıvanın ellerinde direnemeyecek ve onun seçtiği biçimi vermesi için yoğurmasına hazır halde görülmez. *Biçim verilebilirlikle çaresizliğin karışımı, kendine çok güvenen, maceracı hayalcilerden pek azının karşı koyabileceği bir cazibeye sahiptir. Aynı zamanda, onların da karşı konamaz hale geldiği bir durum oluşturur.*

Dümeni modern devlet bürokrasisinin tuttuğu bu büyük tasarının taşıyıcıları siyaset dışı (ekonomik, toplumsal, kültürel) güçlerin kısıtlamasından da kurtulmuşsa bu durum soykırımın reçetesidir. Soykırım, büyük tasarımı gerçekleştirmek için uygulanan işlemin ayrılmaz bir parçası olarak gelir. *Tasarı ona meşruluk verir, bürokrasi araç verir, toplumun felç olması ise “yol açık” işaretini verir.*

Yani soykırım suçunun işlenmesi için elverişli koşullar özeldir ama istisna değildir. Enderdir, ama benzersiz değildir. Modern toplumun, özünde varolan bir özelliği olmamalarına karşın, yabancısı olduğu fenomenler de değildir. Soykırım, modernlik söz konusu olduğu sürece ne bir anormallik ne de bir yanlışlık olayıdır. Modernliğin akılcılaştırma, mühendisçe yaklaşma eğilimlerinin, denetlenmez ve kısıtlanmazsa, toplumsal güçlerin çoğulculuğu - amaca uygun bir şekilde düzenlenmiş, tümüyle denetim altına alınmış, çatışmasız, düzenli ve uyumlu bir toplum idealindeki gibi - yok olursa neler yapabileceğini gösterir. Halkın, çıkarlarının özyönetimle bağlantılı olduğunu görme yeteneğindeki her düşüş; toplumsal ve kültürel çoğulculuğa ve onun siyasal ifade olanaklarına yönelik her saldırı; devletin sınırsız özgürlüğünü siyasal bir gizlilik duvarı ardında gizlemeye yönelik her girişim; siyasal demokrasinin toplumsal temellerini zayıflatma yönünde atılan her adım Holocaust boyutunda toplumsal bir faciayı

bir parça daha olası kılar. Katilce tasarıların etkili olabilmesi için toplumsal araçlar gerekir. Ama bunların gerçekleşmesini önlemek isteyenlerin tepkileri için de gereklidir bu.

Bugüne dek, tepki için gerekli araçlar yetersiz kalırken, katilce tasarılar hizmet edebilen, yahut - daha da kötüsü - göreve yönelik sıradan bir etkinliğin katilce boyutlar kazanmasını engelleyemeyen kurumlardan yana hiç bir kıtlık çekilmemiştir. İletişim teknolojisinin toplumsal etkileri (Nazi Holocaust'u döneminde var olmayan bu yeni gelişme) konusunda en keskin gözlemci ve yorumculardan biri olan Joseph Weizenbaum, soykırımsal eylemlerde bulunma kapasitesinin azalmayıp arttığını öne sürüyor:

Almanya, kendi "Yahudi Sorunu'nun" Kesin Çözüm'ünü, araçsal aklın bir ders kitabı alıştırmasını yapar gibi gerçekleştirmiştir. insanlık, katillerin bizzat çektiği fotoğraflar ortalıkta dolaşmaya ve sağ kalan zavallılar gün ışığına çıkmaya başlayıp da olan bite-ne artık bakmamazlık edemez olunca, kısaca ürperdi. Ama sonuçta bu bir şeyi değıştirmedi. Aynı mantık, hesapçı zihniyetin aynı soğuk ve acımasızca uygulamaları son yirmi yılda en azından, yirmi yıllık Reich'in teknisyenlerinin kurbanı olanlar kadar insanı katletmiştir. Bizler hiç bir şey öğrenmedik. Uygarlık o günkü gibi tehlikede.¹⁷

Ve ahlaksal yönden bu gün de o günkü gibi kör kalan araçsal aklın ve insanlardan oluşmuş sistemlerin onlara hizmet etmesinin nedenleri aslında değışmedi. 1966'da, dehşet verici Nazi suçlarının açığa çıkmasının üzerinden yirmi yıldan fazla bir süre geçmişken bir grup saygın bilimadamı Viet-Nam savaşındaki generallerin kullanması için, bilimsel yönden çok şık ve akılcılığa örnek oluşturacak bir elektronik savaş projesi geliştirdiler. "Bu adamlar sponsorlarına böylesi bir danışmanlığı, onlara verdikleri fikirlerin sonucunda ortaya çıkacak silah sisteminin sakat bırakacağı ya da öldüreceği insanlara psikolojik yönden muazzam bir uzaklıkta bulunmaları nedeniyle yapabildiler."¹⁸

Hedef insanların insanlığını daha önceki tüm teknolojilerden daha çok silen yeni iletişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde psikolojik uzaklık durdurulmaz bir şekilde ve görülmemiş bir hızla artıyor.

("İnsanlar, nesneler, olaylar "programlanmıştı", "input"lardan ve "output"lardan, feedback halkalarından, değişkenlerden, oranlardan, işlemlerden falan sözedilip, sonunda somut durumlarla tüm temaslar soyut hale gelir. Geriye grafikler, veri grupları, printer çıkışları kalır yalnızca."¹⁹) Saf teknolojik gelişimin özellikle seçilmiş ve düşünerek kabul edilmiş insan amaçlarından bağımsızlığı da aynı hızla artıyor. Bugün varolan teknolojik araçların kendi kullanım amaçlarının içini boşaltmaları ve bunları kendi yeterlilik ve verimlilik ölçütlerine tabi kılmaları her zamankinden daha çok söz konusudur. Aynı nedenle, siyasal ve ahlaksal değerlendirmeyi yapacak otorite - sözü dinlenmez ya da önemsiz hale getirilmemişse de - ilgileneceği konular çok sınırlıdır. Eylem, varolan teknolojinin onu olabilir kılmayı ölçütünden başka hiç bir doğruluğa gerek duymamaktadır. Jacques Ellul'un uyarısına kulak verirsek, düşünerek saptanmış toplumsal görevlerin zorlamasından kurtulunca teknoloji arkadan ittirilmesine neden olandan başka hiç bir hedefe doğru ilerlemiyor. Teknik adam niçin çalıştığını bilmiyor ve genelde buna pek aldırdığı da yok. Onun çalışmasının nedeni, belirli bir işi yapabilmesini, yeni bir operasyonu başarabilmesini sağlayan araçlarının olması... Yönelecek bir hedef yok; arka tarafta konulmuş ve arabanın durmasına tahammülü olmayan bir motorun zorlaması var sadece.²⁰

Verimlilik hesapları politik amaçların saptanmasında mutlak otorite haline getirilmişse, insanoğlunun araçsal-akılcı potansiyelini denetlemede insanlıkdışılığa karşı uygar güvencelere güvenebilmek için eskisinden daha az umut ışığı var demektir.

Kurbanları İşbirliğine Teşvik Etmek

Katillerle kurbanların etkileşimidir “kader”.

Raul Hilberg

Hannah Arendt'in - Yahudi işbirlikçilerin faaliyetleri ve *Judenräte** nin gayretleri olmasaydı Yahudi kurban sayısının epeyi daha az olacağı yolundaki - yargısı daha yakından incelenirse doğru çıkmayacakmış gibi duruyor. Arendt'in acele yargısı, infaza uğramış topluluk yöneticilerinin -Czerniakow'un intiharından Rumkowski'nin ve Gens'in Nazi müfettişlerle aktif ve bilerek işbirliğine ve *Judenra-te*' nin silahlı direnişe yarı resmi katıldığı Bialystok olayına dek değişen- birbirinden çok farklı tavırlarına karşın sonucun hep aynı, yani toplulukların ve yöneticilerinin toptan yok edilmesi olduğu gerçeğiyle pek bağdaşmamaktadır. Nazilerce katledilen tüm Yahudilerin yaklaşık üçte birinin Yahudi konsey ya da komitelerinin dolaylı ya da dolaysız bir yardımı olmaksızın öldürüldüğü (Rusya'ya karşı savaş Hitler tarafından, bir yok etme savaşı olarak ilan edilmişti ve Sovyet

* Yahudi Komiteleri. (ç. n.)

topraklarını süpüren muzaffer *Wehrmacht*'ın ardından ilerleyen kötü ünlü *Einsatzgruppen* gettolar kurmak ya da *Judenrate* seçmekle uğraşmıyordu.) Avrupa Yahudilerinin yok edilmesinde Yahudi işbirliğinin etkisi hakkındaki bir dizi görüş arasında Isaiah Trunk'un, *Judenrate*'nin günümüze dek gelen kayıtlarının tam ve kapsamlı bir incelemesi sonucu açıklanan görüşü Hannah Arendt'in karşı kutbunu oluşturur. Bu görüşe göre, "Yahudilerin sınırdışı etmelere katkıda bulunması ya da bulunmaması -öyle ya da böyle- Holocaust'un Doğu Avrupa'daki sonucuna önemli bir etkide bulunmamıştır." Trunk vardığı sonucu kanıtlamak için, SS'lerin emrine uymayı reddeden bazı *Judenrat* memurlarının ya daha uysal kişilerle değiştirilmelerine ya da (çoğu kez Yahudi polisinin biraz yardımıyla da olsa) Yahudilerin ara halkalarını atlayan SS'in "seçme" işini bizzat yapmasına yol açan çok sayıda olayı gösteriyor. Elbette *bireysel* karşı çıkma olayları başarısız kaldı; çünkü özellikle, Naziler diğer birçok durumda Yahudilerin işbirliğine ve katilce operasyonlarını bu işe yalnızca savaşa girmeyen kuvvetlerini ayırarak yapabileceklerine güvenebiliyorlardı. İtaatsizlik herkesin umduğu ölçüde olsaydı ne denli daha fazla etkili olabilirdi, bilemeyiz.

Ama işbirliği, gerçekleşecek gibi görünmeseydi ve böylesine büyük boyutlarda olmasaydı toplu katliam operasyonu, Nazileri, büyük olasılıkla çok daha farklı boyutlarda yönetimsel, teknik ve finansal sorunlarla karşı karşıya bırakacaktı. İlk bölümde değindiğim gibi, kötü yazgılı toplulukların yöneticileri (Nazilere müstakbel kurbanlarıyla ilgili kayıtları sağlamak ve dosyalarını tutmak gibi) operasyonun gerektirdiği ilk bürokratik işlemlerin çoğunu yerine getirdiler; kurbanların, gaz odaları kendilerini kabule hazır hale gelinceye dek canlı kalmaları için gerekli üretim ve dağıtım işini yürüttüler; yasa ve düzen hakimiyetini sağlama işi tutsak alanların becerilerini ve kaynaklarını zorlamasın diye tutsak alınmış kitleye polislik yaptılar; hedef kitleyi daha sonraki aşamalara yönelterek, yok etme işleminin pürüzsüz akışını sağladılar; seçilmiş hedef kişileri en az yaygarayla toplanıp götürülecekleri yerlere teslim ettiler ve son yolculuk için ödenmesi gereken finansal kaynakları harekete geçirdiler. Bu esaslı ve çok yönlü

yardım olmasaydı büyük bir olasılıkla Holocaust yine olacaktı - ama tarihe daha farklı ve belki de öcalma ya da toptan nefret duygularının güdümündeki kana susamış fatihlerin çaresiz bir topluluğa uyguladığı zulüm ve şiddet vakalarının birçoğu gibi, daha az ürkütücü bir olay olarak geçecekti. Öte yandan Holocaust tüm bu olgularla, tarihçi ve sosyologları yeni bir sorunla karşı karşıya bırakmaktadır. Holocaust, tam anlamıyla modern akılcı eylem sanatı tarafından başlatılmış olan böylesi süreçlerin; bu süreçler bir kere onun hizmetinde yayıldı mı modern iktidarın yeni potansiyel ve ufuklarının kazandığı olasılığın görüntülerinin yakalanabileceği bir pencere hizmeti yapar. Holocaust'a bu korkunç yönünden yaklaşıldığında, ilişkilendirme ve karşılaştırma için uygun çerçeveyi soykırımsal vahşetin kana bulanmış tarihi değil de modern toplumun yönetimindeki iktidarın "normal" sağlar.

Aslında soykırım rutini, kurbanların Holocaust'un gidişatında böylesine belirginleşmiş işbirliğini dışlamaktadır. "Sıradan" soykırımın, bir grubun toptan yokedilmesini amaçladığı enderdir; şiddetin amacı (eğer şiddet amaçlı ve planlıysa tabii) kendini sürdürebilen ve özkimliğini koruyabilen bir topluluk olarak, belirli bir kategoriye (bir ulusu, bir kabileyi, bir dinsel mezhebi) yok etmektir. Eğer olay buysa, soykırım, (1) şiddet boyutunun, soykırıma uğrayacakların iradesini ve direnişini ortadan kaldıracak, onları üstün güce teslim olmaya zorlayacak ve onun dayatacağı şeye boyun eğdirebilecek kadar yıldırma yeterli olmuşsa; ve (2) hedef alınmış grup mücadeleyi sürdürmek için gerekli olanaklardan yoksun bırakılmışsa amacına ulaşabilmiştir. Bu iki koşul yerine gelmişse kurbanlar zalimlerinin merhame-tine kalmış demektir. Uzun süreli bir köleliğe zorlanabilirler ya da kendilerine yeni bir düzende, galiplerin belirleyeceği bir statü dayatılabilir - ama hangi sonucun seçileceği tümüyle, galiplerin keyfine kalmıştır. Hangi olasılık seçilirse seçilsin sonuç soykırım faillerinin yararınadır. Güçlerini arttırıp sağlamlaştırmışlar ve karşıtlığının kökünü kazımışlardır.

Şiddetin istenen sonucu verebilmesi için yok edilmesi gereken direniş kaynakları (yok edilmeleri tartışmasız soykırımın ana noktası

ve tümüyle etkinliğinin ölçüsü olan kaynaklar) arasında bugüne dek en önemli konumu hedefteki topluluğun geleneksel seçkinleri almıştır. Soykırımın daha sonraki gelişimin tohumlarını taşıyan sonucu, düşmanın “başsız bırakılması”dır. Hedefteki grubun, liderinden ve otorite merkezinden yoksun bırakılırsa iç bağlantısını ve kendi kimliğini koruma yeteneğini ve de bunun sonucunda savunma potansiyelini yitireceği umulur. Grubun iç yapısı çökecek, böylece grup tek tek toplanabilecek ve galiplerin belirleyeceği yeni bir yapıya eklemlenecek ya da boyun eğdirilen, ayrıma tabi tutulan, yeni düzenin yöneticileri tarafından doğrudan yönetilen ve hizaya sokulan bir kategoride biraraya gelmeye zorlanabilecek bireyler topluluğuna indirgenecektir. Bu nedenle, soykırım, halkı bir topluluk, iç bağlantıları olan özerk bir varlık olarak hedeflediği sürece, söz konusu topluluğun geleneksel seçkinleri ilk hedefi oluşturur. Alman işgal kuvvetleri Hitler’in Doğu Avrupa’yı büyüyen ve yayılan Alman ırkı için uçsuz bucaksız bir *Lebensraum* ve o topraklarda yaşamakta olan insanları da yeni efendilerinin gereksinimlerine hizmet edecek müstakbel işçi köleler olarak gören düşüncesini izleyerek o topraklara ait politik yapının ve kültürel özerkliğin tüm kalıntılarını sistematik bir şekilde yok etmeye giriştiler. Esir alınmış Slav ulusların tüm aktif öğelerini avlayıp, hapsedip fiziksel olarak yok etmeye ve en temel eğitim kurumlarının hemen hemen tümünü kapatarak ve ahlaksal olarak yozlaştıranlar dışındaki hemen hemen tüm yerel kültürel girişimleri yasaklayarak ulus seçkinlerinin yeniden oluşmasını önlemeye çalıştılar. Ama böyle yapmakla da, köleleştirilmiş ulusların (eğer böyle bir olanağı kullanmış olsalar) Hitler’in büyük düşünün peşinde koşmada yapacağı işbirliğinden yararlanma fırsatını, belki marjinal cinayet elemanlarının yardımcı hizmeti dışında kaçırmış oldular. Seçkinler yok edilmek üzere ayrılınca işgalciler kendi olanaklarıyla başbaşa kalıp yenik ulusların eylemlerini kazanç hanesinde değil de maliyet hanesinde hesaplamak zorunda kaldılar.

Nazilerin amacı asla Yahudileri köleleştirmek değildi. Toplu cinayet daha baştan beri kesin son olarak tasarlanmış değildi ama, Nazilerin yaratmak istediği şey tam *entfernung*lardan biri, yani Yahudilerin

Alman ırkının yaşam alanından iyice uzaklaştırılmasıydı. Hitler'in ve onu izleyenlerin, köle olarak bile olsa, Yahudilerin verebileceği hizmete ihtiyacı yoktu. İstenen çözümün - ister göç ettirme, ister zorla tahliye, isterse de fiziksel yok etme olsun - tam ve kesin olması, Yahudi seçkinlerine yapılacak bir "özel muamele"yi gereksiz kılıyordu; onlar kardeşleriyle aynı kaderi paylaşmaya yazgılıydılar ve tüm Yahudiler için niyetlenilen şeyin ne denli kötü olduğu, ırkın tüm üyelerine uygulanacak yöntem ve tarzın istisnasız aynı olmasından belliydi. Yahudi sorununun böylesine 'bütünselleştirilmesi' nin öngörülebilir bir sonucu, belki de Yahudi komünal yapısının, özerkliğinin ve özyönetiminin, işgal edilmiş tüm Slav ülkelerinde benzer komünal varlık faktörlerinin cepheden bir saldırıya uğramasından çok sonra bile varlığını sürdürmesiydi. Bu olgu, her şeyden önce geleneksel Yahudi seçkinlerinin Holocaust süresince yönetsel ve ruhsal önderliğini korumuş olması; eğer bir fark varsa da, bu önderliğin Yahudilerin fiziksel ayırımından ve gettolara kapatılmalarından sonra daha da güçlenmiş ve hemen hemen rakipsiz hale gelmiş olmasıydı.

Yahudi seçkinlerini yeni *Judenräte* rolüne oturtmakta kullanılan yöntem - Nazilerin doğudaki büyük gettolarda ve batıdaki epey kök salmış Yahudi toplumlarında seçim yapılması için direktmelerinden, yerel pazar meydanına toplanmış saygın yaşlılar arasından *Prases** atamaya dek - farklılık gösteriyordu. Ama yine de, "Yahudi mahalleleri"ne bakan Nazi müfettişlerin, atanmış Yahudi yöneticilerin otoritesini desteklemeye ve arttırmaya hevesli olduklarını gösteren kanıtlar çoktur; Yahudi kitleleri miskinleştirmek için "Yahudi Komiteleri" nin saygınlığına gereksinimleri vardı. Heydrich, yeni işgal edilen Polonya kasabalarındaki tüm Alman *Kommandanten*'e 21 Ekim 1939 da Berlin'den gönderdiği ünlü *Schnell Brief***inde, Yahudi Yaşlılar Komitelerinin "saygın kişilerden ve hahamlardan" oluşturulacağını vurgulamıştır - ve sonra da bu komitelerin sorumluluğunu taşıyacağı ve

* Dinsel cemaat önderi. (ç.n.)

** Acele mektup. (ç. n.)

dolayısıyla denetimini ve yetkisini üstleneceği önemli görevlerin uzun bir listesini eklemiştir. Nazilerin gettolarda herşeyi Yahudiler eliyle yaptırınadaki ısrarının altındaki sapıkça nedenlerden birinin Yahudi yöneticiliğini çok daha belirgin ve inandırıcı hale getirmek isteği olduğunu düşündürür bu. Yahudi toplumu aslında normal yönetim yetkilerinden (Almanya’da yavaş yavaş, işgal edilmiş topraklarda birden bire) dışlanmış ve tümüyle ve de niteliksiz bir şekilde, kendi dışı olan yöneticilerin ellerine itilmişti; ki bu yöneticiler de aynı şekilde, “normal” iktidar yapısından dışlanmış bir Alman kuruluşundan emir almakta ve ona rapor vermekteydiler. Gettonun bu özyönetimle soyutlanmanın karışımından oluşmuş garip statüsünün yasal-teorik ilkeleri 1940 yılında Hermann Erich Seifert tarafından ifade ve sistematize edilmiştir.

Alman yetkililer için, işgal edilmiş topraklarda Yahudi birey yoktur. İlke olarak, Yahudi bireyle temas yoktur... Yahudi İtstenräte* ile temas vardır yalnızca... Yahudiler İtstenräte’lerinin yardımıyla, kendi dinsel topluluklarının yönetimi de dahil olmak üzere, kendi iç sorunlarını tümüyle kendileri çözerler, ama öte yandan Alman yönetimince verilecek görevleri ve onların gereksinimlerini karşılamada da tam bir sorumluluk altındadırlar. Genellikle en zengin ve saygın kişiler olan İtstenrät üyeleri bu uygulamadan kişisel olarak sorumludur. Bu İtstenrät’lar kuşkusuz, Çarlık Rusyası’nın Yahudi politikası uyarınca kurulan Kahal’lara uzaktan benziyorsa da arada büyük bir fark vardır: Kahal’lar Yahudilerin haklarını verir ve korurdu; Genel Yönetim bölgesindeki İtstenräte ise Yahudilerin görevlerini alır ve onlara dağıtır... Alman düzenini tartışmak ya da eleştirmek yoktur.¹

Yahudi yöneticiliği aşağıya doğru, tutsak halk üzerinde resmen sınırsız bir yetkiyi kullanırken yukarıya doğru ise devletin anayasal organlarınca uygulanabilecek her türlü denetimden arınmış katil bir örgütün merhametine kalmıştı. Böylece, Yahudi seçkinler Yahudilerin güçsüz hale getirilmesinde çok önemli bir aracı rolünü oynadılar ; bir

* Yaşlılar heyetleri. (ç.n.)

soykırım için son derece atipik bir şekilde, bir kitlenin, kendisini tut-sak edenlerin iradesine zorlanmadan, tümüyle boyun eğmesi yakıp yıkmakla değil de komünal yapıyı ve seçkinlerinin oynadığı bütün-leştirici rolü güçlendirmekle başarılmıştı.

Bu nedenle Yahudilerin Kesin Çözüm'ün ilk aşamalarındaki duru-mu, paradoksal bir şekilde, "sıradan" bir soykırımsal operasyonun kurbanlarından çok, normal iktidar yapısı içinde alt düzeydeki bir gru-bunkine benziyordu. İlginç bir şekilde, *Yahudiler kendilerini yok ede-cek bir toplumsal olguya katılan bir parçaydılar*. Koordine eylemler zincirinin önemli bir halkasını oluşturdular; onların kendi etkinlikleri tüm operasyonun vazgeçilmez bir parçası ve başarısının can alıcı ko-şuluydu. "Sıradan" bir soykırım, olaydaki insanları, katledenler ve katledilenler olmak üzere net bir şekilde ayırır; katledilenler için akıl-cı tek tepki, direniştir. Ama Holocaust'ta ayrımlar daha az netti. Ge-nel iktidar yapısı içine katılan ve ek birtakım görev ve işlevler yükle-nen hedef grup, görünürde arasından seçim yapacağı bir sürü seçenek-le karşı karşıya kaldı. Yeminli düşmanları ve gelecekteki katilleriyle işbirliği yapmak onun akılsallık ölçüleriyle çelişmiyordu. *Yahudiler eylemlerinde, akılla yorumlanmış sağ kalma amacını güderken bu ne-denle zalimlerinin değirmenine su taşıdılar, onların işini kolaylaştırdılar, kendi facialarını yakınlaştırdılar*.

Bu paradokstan ötürü Holocaust kayıtları, bürokrasi tarafından uy-gulanan baskının genel ilkelerini anlamak için bulunmaz bir gözlem oluşturur. Holocaust esasen, normalde çok daha ılımlı biçimde beliren ve zulmettiği kitleyi toptan yoketmeyi amaçladığı ender görülen bir fenomenin en aşırı vakasıdır. Ama yine de Holocaust, tam da bu aşırılığı nedeniyle, bürokrasinin diğer zamanlarda farkedilmeden ka-lan baskıcı yüzlerini de açığa çıkarır. Bu yüzlerin, genel biçimleriyle çok daha geniş bir kullanım alanı vardır ; gerçekten, modern toplum-da iktidarın işleme tarzını iyi anlamak için bunların gözönüne alın-ması gerekir. Bu yüzlerin en belirginini *bürokrasi tarafından organize edilen modern, akılcı iktidarın kendi amaçları için vazgeçilmez önem-de eylemleri, yapanların yaşamsal çıkarlarıyla taban tabana zıt oldu-ğu halde yaptırabilmesidir*.

Kurbanları “Yalıtmak”

Böyle bir yetenek evrensel değildir; bürokrasinin, kendi iç emir hiyerarşisinden ve eşgüdümlü eylem ilkelerinden başka koşulları da sağlaması gerekir. Her şeyden önce, bürokrasi tam anlamıyla uzmanlaşmalı ve yerine getirdiği uzmanlaşmış işlevde kayıtsız şartsız bir tekele sahip olmalıdır. Daha basit bir deyişle, bürokrasinin, hedeflediği nesnelere yaptığı hiçbir şey açıkça başka hiç kimseye yönelmemeli ve böylece öteki kategorilerin durumunda beklenmeyen etkiler yapmamalı, ve hedeflenen nesneler başka bir kurumun değil de bu tek uzman bürokrasinin yeterliliği içinde kalmalıdır. İlk koşul bürokratik işleme dışardan bir müdahale gelmesini olanaksız hale getirir, etkilenebilen grupların hedefteki kategoriye kurtarmaya koşması mümkün değildir; birden fazla yönü olan sorunların kolayca ortak bir payda bulamaması ve bütüncül, birleşik bir eylemi uyandıramaması gibi. İkinci koşul sağlanmışsa hedefteki kategori, yönetimine bırakıldıkları bürokrasi dışındaki etkili ve yetkili merkezlere başvurmanın yararsız ve boşuna olduğunu bilir ya da hemen öğrenir; bazı olaylarda böyle bir başvuru (ancak kendi bürokrasilerinin belirleyebileceği) kuralların çiğnenmesi olarak yorumlanabilir ve bu nedenle bürokratik kurallara uslu bir şekilde uymaktan daha da beter sonuçlara yol açabilir. Bu iki koşul hedefteki kategoriye “kendi” bürokrasiyle, akılcı karar vermek için tek temel ilke olarak yalnız bırakır. Başka bir deyişle “hedefe yönelik” bir politika yürüten ve onu tek başına yürütme hakkına sahip olan bürokrasi, kurbanlarının davranışlarıyla ilgili ölçüleri koymada ve kurbanların akılcı yönelimlerini kendi işinin başarılmamasında kullanabileceği kaynaklar arasına katmada ustadır. Bürokratik olarak örgütlenmiş iktidarın yok edilecek ya da canı yakılacak kategorinin işbirliğine güvenebilmesi için bu kategorinin adamaklılı “yalıtılması” gerekir: ya günlük yaşam ortamından ve diğer grupların dikkatinden fiziksel bir şekilde uzaklaştırılarak; ya da açık ve net bir şekilde ayırıcı tanımlamalarla ve hedef kategorinin benzersizliğinin vurgulanmasıyla, psikolojik yönden ayırarak.

Nisan 1935 te yapılmış bir konuşmada Berlin’li Haham Joachi Prinz “yalıtılmış” kategori yaşantısını özetliyordu: “Getto “dün-

ya”dır. Dışarısı Getto’dur. Pazar yerleri, caddeler, kafeler, her yer gettodur. Ve bir işareti vardır. Bu işaret, komşusuzluktur. Böyle bir şey belki de dünyada daha önce hiç olmamıştı ve ne kadar dayanılabileceğini kimse bilmiyor buna, komşusuz bir yaşama...”² Daha 1935’te, Holocaust’un gelecekteki kurbanları yalnız olduklarını biliyorlardı. Başkalarının dayanışmasına güvenemezlerdi. Yaşadıkları acı yalnızca onların. İnsanlar, bedensel olarak çok yakın, ruhsal yönden sonsuz uzaktı: onların yaşantısını paylaşmadılar. Ve acı deneyimini aktarmak kolay değildir. Haham Prinz’in adına konuştuğu Yahudiler, “Yahudi masası” memurlarının, oyunun yönetimini tek başına ellerinde tuttuğunu biliyorlardı; kuralları onlar koyar, istediği gibi değiştirir ve ödülü onlar belirlerdi. Bu yüzden, insanın kendi tavrı için tek dikkat edeceği ve hesaba katacağı şey onların tavrıydı. Dış dünyanın çekilmesi, “konum”un sınırlarını yerle bir eder: artık o tümüyle zulmedenlerin keyfine göre tanımlanıyordu. “Yahudilerin fiziksel olarak uzaklaştırılması genellikle göze çarpmadı, çünkü Almanlar onları çoktan yüreklerinden ve kafalarından uzaklaştırmışlardı.”³ İlk önce ruhsal soyutlama gelmişti. Çok çeşitli yollarla başarmıştı bu.

Bu yollardan en belirginini, doğrudan doğruya halkta yaygın antisemitizme başvurmak ve o güne dek özel bir “Yahudi sorunu”na karşı kayıtsız ya da bundan habersiz insanların antisemitik duygularını kıskırtmaktı. Bu Nazi propagandası hiç bir masraftan ve emekten kaçınmaksızın ve ustaca yürütüldü. Yahudilere iğrenç suçlar, muzır ve tehlikeli niyetler ve nefret uyandırıcı kalıtsal kötülükler yüklendi. Hepsinden de öte, modern uygarlığın hijyenik duyarlılığı kullanılarak, normalde haşarata ve bakterilere karşı uyanacak korku ve fobiler Yahudilere yöneltildi ve modern insanın sağlık ve hijyen saplantısına seslenildi. Yahudilik, bulaşıcı bir hastalık gibi gösterildi; bu hastalığın taşıyıcıları Tifolu Mary* nin o günkü versiyonu gibiydiler. Yahu-

* ABD’de 1938 de ölmüş, çevresine tifo bulaştıran Mary Mallon adlı İrlandalı aşçıdan kaynaklanan, çevresindekilere ölümcül ya da kötü bir etmeni bulaştıran kişiler için kullanılan bir yakıştırma. (ç.n.)

dilerle kurulacak ilişki tehlikelerle doluydu. Örneğin - Norbert Elias'ın, uygarlaşma süreciyle ilgili incelemesinde çok canlı bir şekilde anlattığı gibi - çiğ etin görünüşüne ya da insan idrarı kokusuna karşı irkilme ve tikslenme uyandıran sosyo-psikolojik mekanizmalar Yahudilerin varlığını mide bulandırıcı ve iğrenç kılmak için kullanıldı.

Gene de antisemitik vaazların etkisinin bir sınırı vardı. Çoğu kişi nefret propagandasına ya da daha genel olarak, propagandanın kabul etmelerini istediği dünyanın akıldışı yorumlanmasına karşı bağışık olduğunu göstermişti. Daha da çok sayıda kişi ise, Yahudilerin resmi tanımını daha az kınamakla birlikte bunu tanıdıkları Yahudi kişilere uygulamayı reddediyordu. Antisemitik propaganda Yahudileri toplumsal yaşamdan yalıtmanın tek yolu olsaydı büyük olasılıkla - olsa olsa toplumun, bir yanda kudurmuş Yahudi düşmanlarından, öte yanda belki daha az bütünleşmiş, daha zayıf örgütlenmiş ama epeyi etkili bir işbirliği karşıtlarıyla "haksız yere kurban edilenler"i aktif bir şekilde savunan kitlelerden oluşan kamplara bölünmesine yol açardı ve - başarısız olurdu. Gelecekte Yahudilerin fiziksel olarak yok edilmesini karşı çıkılır ve hoşnutsuzluk uyandırır olmaktan çıkarabilmek için Yahudileri Almanların "yüreğinden ve kafasından" tümüyle uzaklaştırmak elbette yetmezdi.

Ama antisemitik propagandanın etkisi, Yahudilere karşı tüm yapılanlar tam hedeften vurmaya gösterilen özenle desteklendi ve epeyi güçlendirildi; böylece, hedefi bulan her eylem, açıklanan amacına ulaşmada yetersiz kalmış da olsa Yahudilerle geri kalan diğer insanlar arasındaki uçurumu derinleştirdi ve mesajın altını daha çok çizdi: Yahudilere olanlar ne denli çirkin olsa da nüfusun geri kalan kısmına kesinlikle kötü bir etkisi yoktur ve bu nedenle Yahudiler dışında kimseyi ilgilendirmez. Bugün, iyice araştırılmış tarihsel kanıtlardan, Nazi yüksek bürokratlarının ve onların maaş ödediği uzmanların harcadıkları ne denli büyük bir enerjinin Yahudiler için uygun tanımı - vahşi ve kuraltanımsız bir şiddet fonu üzerinde gülünç bir şekilde münasebetsiz duran o, yasalara uydurulmuş hilekarlığı - bulmaya harcadığını biliyoruz. Aslında, yasal yönden kuşursuz bir tanımın aran-

ması Nazilerin pek kolayca kurtulamayacakları *Jurisprudenzkultur** un son izlerinden ya da henüz daha tümüyle unutulmamış *Rechtsstaat***a gösterilmiş bir sadakatten daha öte bir şeydi. Yahudi'nin çok hassas tanımı, kurban etme işlemine tanık olacaklara, göreceklere ya da kuşkulananacakları şeylerin kendilerine yapılmadığını, bu nedenle de kendi çıkarlarının tehdit altında olmadığı güvencesini vermek için gerekliydi. Bu sonuca ulaşmak için, kimin Yahudi olduğuna, kimin olmadığına karar vermede kullanılabilecek; net olmayan, ortada, karışık, iki anlamlı her türlü yorumlama olasılığını ortadan kaldıracak bir tanıma gerek vardı. Kötü ünlü Nürnberg yasaları özde ne denli saçma ve işlevsel yönden ancak görünüşte uygun olsa da bu amaca harika bir şekilde hizmet etmiştir.⁴ Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında, ikisine de ait olmayan bir bölge bırakmamışlardır. *Sonderbehandlung**** ve sonunda imha için damgalanmış bir insan kategorisi yaratmıştır bu. Öte yandan bir çırpıda, Reich'in güvenli ve temiz yurttaşlarından, saf Alman kanından oluşmuş çok daha büyük bir kategoriyi yaratmıştır. Yahudi dükkanlarının işaretlenmesiyle (ve böylece, işaretlenmemiş olanların uygun ve güvenilir olduğunun vurgulanmasıyla) ya da geriye kalan Alman Yahudilerinin, giysileri üzerine sarı bir rozet takmaya zorlanmasıyla da aynı amaca, farklı başarı oranlarında hizmet edilmiştir. Gerçekten, "tuhaf gelse de, Yahudi sorunu, Almanların büyük çoğunluğu için ancak çok az ilgi uyandıran bir konuydu." Reich Doğu'ya doğru ilerleyip de *Aussiedlung***** zamanı geldiğinde çoğu kişi "büyük olasılıkla, Doğu'daki Yahudilere neler olduğunu pek az düşündü ve daha da az sordu. Yahudiler, çoğunluğun gözünden de gönlünden de iraktı... *Auschwitz* yolu nefretle yapıldı ama kayıtsızlıkla döşendi."⁵

Ayrıma tabi tutma işlemi, Alman toplumunun - teorik olarak, gelmekte olan faciaya karşı seslerini yükseltebilecek ve duyurabilecek olan - tüm köklenmiş ve örgütlü seçkinlerinin sağır sessizliğiyle bir-

* Hukuk kültürü. (ç.n.)

** Hukuk devleti. (ç.n.)

*** Özel muamele. (ç.n.)

**** Bir bölgenin bir halktan temizlenmesi. (ç.n.)

likte sürdü. Bu nedenin kısmen, çeşitli sebeplerle yabancı ve istenmeyen olarak görülen bir ulusun ve kültürün *Entfernung* anaplanı için duyulan yaygın bir sempati olduğu düşünülebilir. Ama bu, nedenin tümü olmadığı gibi belki en belirleyici bölümü de değildi. Devlet gücünün Nazilerce ele geçirilmesi profesyonelce davranma kurallarını değiştirmemişti; bu kurallar modern çağın ortaya çıkışından önce olduğu gibi sonra da aklın ahlaksal tarafsızlığına ve teknik başarıyla ilgisi olmayan unsurlarla uzlaşmaya katlanamayan akılcılığın peşinden gitmeye devam etmişlerdi. Alman Üniversiteleri, öteki modern ülkelerdeki benzerleri gibi, bilim idealini değer yargılarından kesinlikle arınmış bir etkinlik olarak özenle yetiştirdiler; ona bir de “bilginin çıkarlarına” hizmet etme ve bilimsel uğraşların selametiyle çelişebilecek diğer konuları bir kenara itme hakkı ve görevini de bağıışladılar. Bu anımsandığında Alman bilimsel kurumlarının sessizliği ve hatta Nazi amaçlarının yerine getirilmesindeki hevesli işbirliği şok ediciliğini büyük ölçüde yitirir. Amerikalı Franklin H. Littell, bu sessizlik ve işbirliğinin ne denli daha az şaşırtıcı olursa o denli daha çok endişe verici olduğunda (ya da en azından, olması gerektiğinde) diyor:

Modern üniversitenin güvenirlilik bunalımı, ölüm kamplarını planlayan ve yapanların, çalışma programını tasarlayanların okumayazma bilmeyenler, cahiller ve okul görmemiş vahşiler olmamasından kaynaklanmaktadır. Ölüm merkezleri, onu yaratan kişilerin gibi, kuşaklar boyu dünyanın en iyi üniversite sistemlerinden birinin ürünüdür...

Bizim mezun ettiklerimiz, ciddi bir iç çelişki duymaksızın hem sosyal demokrat Şili için, hem de faşist Şili için, hem Yunan cuntası için hem de Yunan cumhuriyeti için, hem Franco İspanya'sı için hem de cumhuriyetçi İspanya için, Rusya için, Çin için, hem Kuveyt için hem de İsrail için, hem Amerika, İngiltere, Endonezya hem de Pakistan için çalışabilmektedirler... Bu, yetişmiş teknik adamların, modern üniversitenin ahlaksal, etik ve dinsel tarafsızlık ilkelerini kazanmak üzere “eğitilmiş”lerin tarihsel rolünü biraz kabaca da olsa, özetlemektedir...

Bunun ardından yazar bir yakınmasını dile getiriyor. Bugün Ame-

rikan üniversitelerinin kimlere hizmet verdiğine bakıldığında onun ülkesinde yıllar önce Nazilerin bilimi kötüye kullandığını, kötü amaçlara alet ettiğini söylemek daha kolaydı; örneğin “Dow Chemical’a, Minneapolis Honeywell’e ya da Boeing savaş uçakları şirketine... ya da Şili’de faşizmi yeniden kurma işinde ITT’ye.”⁶

Gerçekte Alman bilimsel (ve daha genelde entelektüel) seçkinleri ve bunlar arasından en iyi ve en önde gelen kişiler için önemli olan, bilimadamları ve aklın sözcüleri olarak bütünlüklerini korumaktı. Ve bu görevleri, etkinliklerinin ahlaksal anlamıyla ilgilenmelerini içermez, çeliştiğinde de dışlardı. Alan Beyerchen’in saptadığı gibi, 1933 ilkbahar ve yazında Planck, Sommerfeld, Heisenberg ya da von Laue gibi Alman bilimine ışık tutan kişilerin hepsi “hükümete karşı, özellikle de işten çıkarma ve göç ettirme konusunda sabırlı olunmasını ve tepki göstermekten kaçınılmasını öğütlediler. Birincil amaç, çatışmadan kaçınarak ve normal yaşamın ve sürecin geri gelmesini bekleyerek kendi disiplinlerinin profesyonel özerkliğini korumaktı.”⁷ Onlar, kendileri için önemli olanı savunmak ve korumak istiyorlardı - ve bunu korurlarsa daha az önemli şeyleri unutmaya hemen hazır olduklarını gösteriyorlardı. Çabucak hazır olunuveren bu yeni durum, Nazi balayının kaprisleri geçtikten sonra geri dönen “normal yaşam” gibi, bu profesörlerin alıştığı ve değer verdiği şeylerden çok fazla farklı değildi. (Bu yalnızca, eski çalışma arkadaşlarından bazılarının ortadan yok olması ve üniformalı öğrencilerle dolu sınıfa girerken verilecek yeni bir selamdan ibaretti.) Mesleksel hizmetleri çok revaçtaydı ve bol bol övgü alıyordu; ilginç ve bilimsel yönden heyecan verici projelere maddi destek hazırdı ve bunlar için ödenecek çok ağır görünen bir bedel de yoktu. Heisenberg, Himmler’e gidip kendisi ve çalışma arkadaşlarının (yani, kaybolup gidenler dışındakilerin) diledikleri ve değer verdikleri şeyleri yapmalarına izin verilmesini sağlamak istedi. Himmler kendisine, fizikçilerin bilimsel bulgularıyla siyasi tavrı arasında dikkatli bir ayırım yapmasını öğütledi. Bu, Heisenberg’in kulağına bir müzik gibi gelmiş olsa gerek: başından beri ona öğretilen de bu değil miydi? Heisenberg “böylece yumuşadı, Nazi davasını, özellikle yurt dışında ve savaş sırasında savundu, atom patlayıcıları

tasarlamaya ayrılmış iki ekipten birini ustaca yönetti; “görmek” ve “başarmak” arzusuyla dolu kronik bir bilimsel hayvan olarak tahrik edilmişti.”⁸

“Entelektüellerin güçsüzleştirilmesinin öyküsü daima gönüllü bir ödün verme öyküsüdür” - diye yazıyor Joachim C. Fest - “ve direniş gerekirse bu ancak intihar kışkırtmasına karşı bir direniştir.”⁹ Nazi tarzı “sıradan yaşam”ın saraylılarına dönüşen entelektüel kurbanlar, intihar için çok az ama gönüllülük, kimi zaman ateşli taraftarlık ve boyun eğme için çok sayıda neden buldular.

Bu ödünlerin dikkat çekici tarafı, nerede başladığını söylemenin zor, muhtemelen nerede biteceğini kestirmenin ise gerçekte imkansız olmasıdır. *Kristallnacht* pogromu sırasında, ünlü doğubilimci profesör Kahle’nin eşi, Yahudi bir arkadaşına, tahrip edilen dükkanını temizlemede yardımcı olurken görülmüştü; kocası boykota ve onu istifa etmeye zorlayan davranışlara uğradı.

Arada geçen aylar -profesörün toplumsal ve mesleki çevresinin tümüyle dışından- topu topu üç kişinin kendisini gizlice ziyarete geldiği bir karantina dönemi idi. Profesör dış dünyadan bir mesaj daha aldı: bir grup meslektaşından gelen, karısının hatası yüzünden Üniversite’den onurlu bir şekilde ayrılma olanağından yoksun bırakılmasından ötürü üzüntülerini ifade eden bir mektuptu bu.¹⁰

Ödün vermenin dikkate değer başka bir yanı da başlangıçta acılı gelmesine karşın sonradan, utançtan gurura doğru kayma eğilimidir. Ödün veren kişiler o suçun ortağı haline gelirler ve suç ortaklığının yarattığı kavramsal uyumsuzluğu uygun bir şekilde gidermeye çalışırlar. Nazi propagandasının antisemitik saçmalıklarını küçümseyerek ve iğrenerek dinleyen ama “yalnızca, daha büyük değerleri korumak için” sessiz kalanlar birkaç yıl sonra kendilerini üniversitelerin kutsal temizliğinden ve Alman biliminin saflığından sevinç duyarken buldular. Onların kendi, akılcı antisemitizmleri

Yahudilere yapılanlar kötüye doğru gittikçe arttı. Açıklaması, üzücü de olsa basit: İnsanlar kafalarının yarısıyla da olsa, büyük bir haksızlığın yapılmakta olduğunu biliyorlarsa ve bunu kınayacak cesareten ve gönüllüce yoksunlarsa kendi vicdanlarını ra-

hatlatmanın en kolay yolu olarak, suçu otomatikman kurbanların üstüne atarlar.¹¹

Öyle ya da böyle, Alman Yahudileri tümüyle yalnız bırakıldı. Artık komşusuz bir dünyada yaşıyordu onlar. Onların yazgıları üzerinde tüm bunlar olurken öbür Almanlar ortada yoktu. Nazilerin gücü Yahudi dünyasında tek etkendi; Yahudiler kendi durumlarını nasıl tanımlarsa tanımlasın, durumları bu tek etkene, Nazi zalimlerinin yapmalarını yararlı bulduğu şeylere indirgenmişti. Yahudiler akıllı kişiler olarak davranışlarını, Nazilerin tepkilerine göre ayarlamalıydılar. Akılcı insanlar olarak, eylemlerle tepkiler arasında bir bağlantı olduğunu ve bunun sonucunda da bazı eylemlerin diğerlerinden daha makul ve uygun olduğunu varsaymalıydılar. Akılcı insanlar olarak, bürokratik gardiyanları tarafından benimsenen aynı davranış ilkeleriyle hareket etmeliydiler: verimlilik, daha kazançlı, daha az maliyetli davranmak. Naziler oyun kurallarının ve sonucunun tek ve rakipsiz belirleyicisi olduklarından, bu Yahudi akılsallığını kendi hedeflerine ulaşmada bir araç olarak kullanabilirlerdi. Oyunun kurallarını ve ödülünü, her akılcı adımın ilerdeki kurbanlarının çaresizliğini arttıracak ve onları feci sonlarına doğru bir ya da iki santim daha yaklaştıracak şekilde düzenleyebilirlerdi.

“Ne kurtarabilirsen” Oyunu

Nazilerin Yahudileri oynamaya zorladığı bir ölüm-kalım oyunuydu, bu nedenle onların olayında akılcı eylem ancak yok olmaktan kurtulmayı ya da yok olma oranını azaltmayı hedefleyebilir ve başarısı ancak onunla ölçülebilirdi. Değerler dünyası tek bir değere -sağ kalmaya- indirgenmişti (ya da onun tarafından gölgelenmişti). Bu, şu anda gayet açık; ama bunun kurbanlar için o günlerde açık olması gerekmiyordu, özellikle de “Auschwitz’e giden dolambaçlı yol” un ilk bölümlerinde hiç gerekmiyordu. Biz artık biliyoruz ki Nazilerin kendileri, hatta liderleri bile Yahudilerle savaşlarına, bunun nihai sonucu hakkında net bir nosyonları olmaksızın başlamıştı; savaş, *entfernung*, yani Yahudileri Alman ırkından ayırmak, sonunda da Alman-

ya'yı *judenrein* yapmak gibi ılımlı bir amaçla başlamıştı; daha sonraki aşamalarda Yahudilerin fiziksel imhasının bir "çözüm" olarak hem "akılcı" hem de teknolojik yönden gerçekleştirilebilir hale gelmesi, ilk amacın bürokratik tarzda güdülmesinin gidişatı ve onun etkisi sonucudur. Hitler'in, Rus Yahudilerini öldürme konusundaki o uğursuz kararı hevesli "Yahudi uzmanları"na yeni ufuklar ve daha önce düşünülmemiş seçenekler sunduğunda bile Kesin Çözüm'ün niteliği hakkındaki sırrın gizli tutulması Nazi tasarısının ayrılmaz ve çok önemli bir parçasıydı. Kurbanların gaz odalarına taşınmasına "yerleştirme" denilmişti ve imha kamplarının kimliği muğlak bir "Doğu" fikri içinde eritilmişti. Getto temsilcileri SS komutanlarına uğrayıp da cinayetlerin yakında başlayacağı yolundaki bitmek bilmez söylentilerin doğru olup olmadığını öğrenmek istediğinde Almanlar hakikati hemen inkar ettiler. Bu sır son ana dek, sözünü olarak korundu. Gaz odalarına ve krematoryumlara hizmet eden Yahudi *Sonderkommando* üyelerinin derhal ölümle cezalandırılması gereken suçlardan biri de sığır vagonlarından inmekte olan, yeni gelmiş yolculara platformdan gördükleri binanın bildiğimiz banyo olmadığını söylemektir. Bunun nedeni, elbette kurbanları can çekişmekten ve şiddetli üzüntüden kurtarmak değil, gaz odalarına isteyerek, direnmeden girmelerini sağlamaktır.

Kurbanlar böylece, Holocaust'un her aşamasında *bir tercih yapma durumuyla karşılaştılar* (en azından öznel olarak - hatta nesnel olarak artık seçimin sözkonusu olmadığı gizli fiziksel yok etme kararı tarafından bu tercihe el konulduğunda bile). Onlar iyiyle kötü arasında bir seçim yapamazlardı ama en azından, daha çok kötüyle daha az kötü arasında bir seçim yapabilirlerdi. Hepsinden önemlisi de, bir istisnayı, diğerlerinden farklı bir muameleyi hak ettiklerini göstererek ve vurgulayarak bazı zararları savuşturabilirlerdi. Başka bir deyişle, *kurtarabilecekleri bir şeyleri vardı*. Nazilerin, kurbanlarının davranışını umdukları gibi ve dolayısıyla güdülebilir ve denetim altında tutulabilir kılabilimleri için onları "akılcı biçimde" davranmaya teşvik etmeleri gerekirdi; bu sonucu elde etmek için de kurbanları gerçekten, kurtarabilecekleri bir şeyleri olduğuna ve bunları kurtarabilmek için uyulması gereken net kuralların bulunduğuna inandırmaları lazımdı.

Buna inanmaları içinse kurbanlar, gruptaki herkese aynı muamelenin yapılmayacağına, her bireyin yazgısının farklı olduğuna ve bunun da kişisel tavır ve özelliklere bağlı olduğuna ikna edilmeliydiler. Başka bir deyişle kurbanlar davranışlarının önem taşıdığını ve yapacakları şeylerin, akibetlerini, en azından kısmen de olsa etkileyeceğini sanmalıydılar.

Yalnızca bürokratik olarak tanımlanmış değişik derecelerdeki hak ve yoksunluk kategorilerinin varlığı bile kurbanların “sınıflamanın değiştirilmesini” sağlamak, daha iyi bir kategoriye alınmayı “hak ettiğini” göstermek için çılgınca bir çabalama içine girmesini sağlamıştı. Bu etki hiçbir olayda Mischlinge*’de - Alman yasalarınca yaratılan ve yurttaşlık hakları alınmış “tam Yahudi”lerle Alman *halkının* masum üyeleri arasına beceriksizce yerleştirilen bir “üçüncü ırk”- olduğundan daha belirgin değildi. “Bu ayrımlar yüzünden meslektaşlar, üst düzeyde kişiler, arkadaşlar ve akrabalar farklı muamele isteyenlerin baskılarıyla karşılaştı. Sonunda 1935’te Mischlinglerin daha yüksek bir kategoride sınıflanmasına yönelik bir prosedür oluşturuldu... Bu prosedür *Befreiung* (özgürleştirme) olarak adlandırıldı. “Çabaların boşuna olmayabileceği, kan hakkındaki hükme karşı yapılacak başvuruların başarılı olabileceği ve onu iptal ettirebileceği yolunda bir bilgi edinilmesi farklı muamele sağlamak için baskıları daha da heveslendirdi. İyi yaklaşım ve özellikler ortaya konarak (Almanya yüksek mahkemesi “davranışın yeterli olmadığına; belirleyici olanın, davranışlarla gösterilecek yaklaşım olduğuna” karar vermişti) *echte* (sahici) bir özgürlük kazanılabiliirdi - ve birçokları kazanmıştı. Hatta bir *Ministerialrat*** (ve bir Mischling olan) Killy gibi, Yahudilerin yok edilmesindeki önemli katkılarından ötürü, özel kuryeyle gönderilen *Befreiung* sertifikasını ailesiyle Noel ağacının altındayken, Noel hediyesi olarak alan biri de olunabilirdi.¹²

Yaratılan bu ortamın şeytanca yanı, desteklediği inanç ve inanış-

* Melezler. (ç.n.)

** Bakanlık danışmanı. (ç.n.)

ların ve teşvik ettiği davranışların Nazilerin ana planına meşruluk sağlaması ve bunu, kurbanlar da dahil olmak üzere, çoğunluk tarafından hazmedilir hale getirmesidir. Kişisel bir ayrıcalık, istisna bir statü ya da yalnızca genel imha planının gerektirdiği bir infazın durdurulması için didinen kurbanlar ve onlara yardım etmek isteyenler böylece tasarının ana fikrini zımnen kabul etmiş oluyorlardı. Örneğin, şu ya da bu kişinin geçmişteki yararlılıklarından ötürü, iddia olunan suç çizgisinin dışında kalmaya hak kazanmış olduğunu öne sürmek, böyle bir yararlılığın olmadığı durumlarda, iddia olunan suç çizgisine itiraz edilemeyeceğini pratikte kabul etmek demektir.

Bu ayrıcalıklı kategorilerin kabul edilmesindeki, ahlaksal yönden böylesine feci olan şey, “ayrı” tutulmak isteyen herkesin o kuralı kendi olayında zımnen kabul etmiş olmasıydı; ama belli ki Yahudi olsun, Hristiyan olsun, tercihi bir muamelenin istenebileceği “özel durumlar”la meşgul bu “iyi adam”lar bu durumu hiç bir zaman kavramadı... Hatta savaş bittikten sonra bile Kasztner (kendi bölgesinden bazı kişileri ölüm kampından muaf tutmak için Nazilerle görüşmüş olan, Macar Yahudilerinin önderi) Nazilerce 1942’de resmen oluşturulmuş bir kategori olan “önemli Yahudiler”i kurtarmadaki başarısıya övünüyordu; sanki, onun görüşünün söylenmeden çıkan sonucuna göre, ünlü bir Yahudi’nin sağ kalma-ya sıradan bir Yahudi’den daha çok hakkı varmış gibi.¹³

Farklı muamele için didinerek (ve sonunda bireysel ayrıcalığı haketmede kullanmakla o kuralı güçlendirerek) otoriteye katkıda bulunmanın yolları çoktu ve türlü türlüydü. Bu fırsatlar değişik biçimlerde de olsa, Holocaust’un her aşamasında sunuldu. Alman Yahudiliği için bu fırsatlar özellikle boldu ve özenle hazırlanmıştı. Büyük Savaş’ta Almanların safında savaşan, çarpışmalarda yaralanan, kahramanlık madalyası alan Yahudiler özel durum olarak ilan edilmişler ve daha az yararlı kardeşlerine uygulanan çoğu kısıtlamalardan muaf tutulma süreleri uzatılmıştı. Bu yardımseverce hüküm, dikkatleri, ayrıcalık sağladığı çok daha kapsamlı yasadan başka yöne çevriyordu. Bu hükümde kendisi için kişisel bir şans gören kişinin bu ayrıcalıktan yararlanabilmesi için hem genel yasayı hem de ayrıcalıkları aynı anda kabul etmesi gerekiyordu: “Normal” Yahudilerin, Yahudi olarak

Alman yurttaşlığının olağan haklarını taşımayı haketmedikleri varsayımını yani. Yakından tartışılan bir sürü uygulamanın, tavsiye mektuplarının, seçkin kişilere, arkadaşlara ya da iş ortaklarına destek olmak için yapılan girişimlerin, bu hükmün başlattığı bir belge ve tahnık arama telaşının Yahudi karşıtı yasalarca yaratılan yeni durumun sessizce kabullenilmesine az katkısı olmamıştır. Yahudi olmayan dürüst insanlar tanıdıkları, sevdikleri ya da saygı duydukları kişilere ayrıcalık tanınmasını sağlamak için yetkililere yazdıkları mektuplarda *bu özel kişinin*, Alman ulusuna *eşsiz* hizmetlerde bulunduğu için, kötü muameleyi hak etmediğini vurgulayarak ellerinden geleni yaptılar. Ruhban sınıf *Yahudi dönmeleri* -Yahudi kökenli Hristiyanları- savunmakla meşguldüler. Bu arada, ayrımlara ve infazlara karşı çıkabilmek için *özel türde* bir Yahudi olmanın gerekliliği zımnen kabul edilmiş ya da her halükarda bununla uzlaşmış oldu.

Genelde, kendilerinin ayrı özelliklere sahibolduğu fikrine ve daha iyi bir muamele görme hakkına büyük bir hırsla sarılan kişi ve gruplar hiç de az değildi. Bunun en belirgin örneği, işgal altındaki Batı Avrupa’da “yerleşik” Yahudilerle “göçmen” Yahudiler arasındaki, kötü ünlü ve her taşın altından çıkan ayrılıktır. Bu ayrılığın kökenleri, yerleşik ve iyi durumda ve kısmen assimile olmuş Yahudi toplumlarının, kaba, cahil, Yiddisch dili konuşan ve istenmedikleri yerlere gelip yerleşmelerinin vereceği rahatsızlıkla kendilerinin zaten zor kazandıkları saygınlığa zarar vereceğinden korktukları Doğu Avrupa’lı din kardeşlerine karşı duyduğu, epeydir süren düşmanlığa dayanıyordu. (Yüzyılın başında, Britanya’daki köklü ve zengin Yahudi aileler Rusya’daki pogromlardan kaçan yoksul ve cahil Yahudi kitlelerin yol paralarını ödemeye yanaşmamışlardı; Almanya’daki eskiden beri yerleşik, “Alman’dan daha Alman” Yahudiler “kendilerine yönelik antipatiden... onu yoksul ve henüz assimile olmamış göçmen kardeşlerine yönelerek kurtulmayı umdular.”)¹⁴ *Shtetl** Yahudilerine karşı, uzun süredir yerleşmiş tepeden bakma ve küçük görme geleneği Batı’daki Yahudi toplum liderlerinin, kendi geleceklerinde Doğu Yahu-

* Yiddisch. Doğu Avrupa’da küçük Yahudi kasabası ya da köyü. (ç.n.)

dilerinin yazgısını görmelerini engelledi; böylesine farklı tarih ve kültürler arasında kader ortaklığının ve dolayısıyla dayanışma stratejisinin ortaya çıkması beklenemezdi. Polonya'daki toplu katliam haberi BBC tarafından tüm Hollanda'ya yayıldığında Yahudi Komitesi Başkanı David Cohen derhal, bunun Hollanda Yahudiliği'nin geleceğiyle ilgisi olma dığını savunmuştu:

Almanların Polonya Yahudilerine karşı sürdürdüğü canavarlıklar Hollanda Yahudilerine de aynı şekilde davranacaklarını düşünme nedeni olamazdı; çünkü birincisi, Almanlar Polonya Yahudilerini hiç bir zaman sevmezlerdi, ikincisi de, Almanlar Hollanda'da oturmak ve kamuoyunun görüşünü dikkate almak zorundaydılar.¹⁵

Taşıyanlar için potansiyel bir intihar olan bu iyimser bakış; dünyanın, hayal aleminden bir peri masalı gibi algılanması değildir yalnızca. Dünyaya bakış, eylemleri belirler ve kendi üstünlüklerine inanmış örgütlü Yahudi toplumlarının davranışı Nazi politikasına karşı birleşik bir Yahudi direnişi olasılığını büyük ölçüde azaltmış ve “aşamalar halinde imha” planının uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Köklü Yahudi toplumlarının liderleri gözlerinin önünde toplanıp hapsedilen ve sınırdışı edilen göçmen Yahudilere acısalar da kendi toplum üyelerinden, “daha yüksek değerler”i korumak uğruna sakin olmalarını ve direnişten kaçınmalarını istediler. Jacques Adler'in incelemesine göre, Fransız Yahudiliği'nin ancak 1940 Eylülü'nde resmen telaffuz edilen stratejisi, Alman işgal kuvvetlerince ilan edilen farklı muameleye yanıt olarak, tercih hiyerarşisi hakkındaki tüm kuşkuları gideriyordu: “Bu stratejinin birinci önceliği Fransız Yahudiliği'nin sürekli varlığını korumaktır - ve bu amaç yabancı Yahudileri kapsamaz.” Sanki Fransız Yahudilerinin varlığını sürdürebilmesi için “göçmen Yahudilerin bir yükümlülük taşıdığı” farzedilmiştir. Yahudi ileri gelenleri, Fransız Yahudilerini korumanın bedeli olarak göçmenleri Almanlara verme konusundaki *Vichy** çözümüne katılıyordu: “Fransız Yahudiliğinin, bu yabancı Yahudilerin toplumsal ve politik yönden sakıncalı olduğu konusunda Vichy'ye katıldığı kuşkusuzdur.”¹⁶

* Alman işgalindeki Fransa'nın kukla Fransız hükümeti. (ç.n.)

Kişi ya da grup ayrıcalığı (ki bu daima, söz konusu kategorideki her üyenin sağ kalmayı hak etmediğini ve farklı muamelenin doğru saptanmış “nesnel” niteliklere göre uygulanması gerektiğini dolaylı da olsa kabul etmek demektir) elde etmek uğruna, dayanışmayı reddetmek yalnızca topluluklar arası ilişkilerde görülmüyordu. Her topluluğun içinde de farklı muamele umudu vardı ve buna, normalde hayat kurtarma simsarı rolü verilmiş *Judenrate* ile ulaşmak için mücadele veriliyordu. “Ne kurtarabilirsen” stratejisiyle kafaları bulanmış müstakbel kurbanlar, gelmekte olan sonun korkunçluğunu, geçici de olsa göremeyecek kadar körleştiler. Bu durum Nazilere, amaçlarını çok az bir maliyetle ve en az sorun çıkaracak şekilde gerçekleştirme şansını verdi, Hilberg’in sözleriyle,

Almanlar Yahudileri aşamalı olarak sınırdışı etmede çok başarılıydılar, çünkü geride kalanlar böylece, çoğu kurtarmak için azı kurban etmenin gerekli olduğu mantığını yürüteceklerdi. Bu psikolojinin işleme tarzı Gestapo’yla, altı Yahudi kategorisinin sınır dışı edilmeyeceği “şartıyla” bir sınırdışı etme “anlaşma”sına varan Viyana Yahudi toplumunda gözlenebilir. Aynı şekilde, Varşova gettosu Yahudileri, Almanlar yüzbinlerce değil de altmış bin tane Yahudiyi sınırdışı edecekleri için Almanlarla işbirliğinden yana ve direnişe karşı tavır takınmışlardı. Bölme fenomeni, yalnızca yoksul kesimlerin “Komünist” öğelerinin götürülmesi, “orta sınıf”a dokunulmaması güvencesi üzerine Yahudi liderliğinin Alman sevkıyat görevlileriyle işbirliği yaptığı Selanik’te de görülmüştür. Öldürücü aritmetik Vilna’da da uygulandı ve *Judenrat* şefi Gens dedi ki: “Yüz kurban verip bin kişiyi kurtarırım. Bin kurbanla da onbin kişiyi kurtarırım.”¹⁷

Baskı altındaki yaşam -günübirlik varolmanın seyir yerinden bakıldığında- sağ kalma şansının gerçekten, herkes için eşit olmadığı bir yapıdaydı; dahası, değiştirilebilir gibi de görünüyordu. Kişilerin ya da grupların elindeki olanaklar genel eşitsizliği özel avantaja çevirmek için kullanılabilirdi. Helen Fein’in gösterdiği gibi,

toplu bir ölüm tehdidi sezilmiyordu, çünkü gettonun ekonomi politikasının toplumsal örgütü her gün birbirinden farklı ölüm olasılıkları yaratıp duruyordu. Herkesin şansı kendisinin sınıfsal dü-

zendeki yerine bağılıydı ve tüm sınıfsal düzen, dayatılan kılığa ve Nazilere doğrudan ya da dolaylı en çok hizmet edebilenleri ödüllendiren siyasi teröre dayanıyordu... Denetim sistemi, işgalcilere karşı öfkeyi Judenrat' a karşı yönelterek ve bunun, onların bize karşı savaşı değil de herkesin herkese karşı savaşı olduğu inancını geçerli kılıyordu.¹⁸

Hayatta kalma stratejilerinin bireyselleştirilmesi, tercih edilir ya da ayrıcalıklı sayılan rol ve konumların kapışılmasına ve kendini zalimlerin gözünde - değişmez bir şekilde öteki kurbanların zararı pahasına - sevimli kılmak için harcanan yaygın çabalara yol açtı. Bu arada ortaya çıkan gerginlik ve saldırganlık, *Judenrate* paratoner olarak kullanılıp boşaltıldı; ama yine de *Judenrate* her yok etme aşamasında, politikadaki boyuna değişimlerden yararlanıp, talihsiz getto memurlarına desteğini seve seve verecek ve böylece o anda yapılanlara meşruluk ve yetki sağlayacak belirli sayıda bir seçmen kitlesine güvenebiliyordu. Her yok etme aşamasında -sonuncusu hariç- kurtarılabilecek ne varsa kurtarmaya, savunulabilecek ne varsa savunmaya, dışlanabilecek ne varsa dışlamaya ve -yalnızca dolaylı da olsa- işbirliği yapmaya hevesli kişi ya da gruplar vardı.

Bireysel Akılsallık Toplu İmhanın Hizmetinde

Nazi türü insanlık dışı bir baskı elbette insanlara pek fazla hareket alanı bırakmaz; insanların normal koşullarda seçmeye alıştıkları ya da tercih etmeyi öğrendikleri şıkların çoğu ya dışlanmıştı ya da ulaşılabilmesi olanaksızdır. Olağandışı durumlarda davranış da olağandışıdır; ama bu olağandışılığın seçim yapma ilkelerinde ve yönlendiren güdülerde olması gerekmez, gözler önündeki biçimde ve somut sonuçlardadır. Birçok kişi, sonu yok olmayla biten tüm yolculukları boyunca çoğu zaman seçim yapma şansından tümüyle yoksun değildi. Ve seçim yapma olanağının olduğu her durumda, akılcı davranma olasılığı da vardır. Ve çoğu kişi akılcı davrandı. Baskı araçlarını elinde bulunduran *Naziler*, *akılsallığın işbirliği anlamına geldiğine* dikkat çektiler; Yahudilerin kendi çıkarlarını korumak için yapacakları her şeyin Nazi amaçlarını tam başarıya daha da yaklaştırması için

gerekeni yaptılar.

İşbirliği belki çok muğlak ve çok geniş kapsamlı bir kavramdır. Açık bir başkaldırıdan (ve onun bilinen pratiklerini izlemekten) kaçınmayı işbirliği eylemi diye nitelemek duygusuzluk ve haksızlık olabilir. Heydrich'in *Schnellbrief*'inde ifade edilen Yahudi Komitelerinin gelecekteki tüm sorumlulukları, Yahudi yöneticilerin Alman yetkililere vermek zorunda olduğu hizmetlerle ilgiliydi; *Judenrate*'nin üstlenmeyi yararlı ya da gerekli göreceği diğer işlevler Heydrich'i ilgilendirmiyordu. Heydrich herhalde bu tür işlevlerin komitenin kendi inisiyatifiyle, dar bir alana sıkışmış ve varlığını güvenceye alma ve sağ kalma yollarını bulmak zorunda kalan bir toplumdaki gereksinimlerin akılcı bir değerlendirmesi sonucu üstlenileceğine güvenmişti. Eğer böyle bir iddiaya girilmişse seçimin doğru yapıldığı bellidir. Yahudi komitelerinin, Yahudilerin dinsel, eğitimsel, kültürel ve sosyal yardım gereksinimleriyle ilgilenmek için Almanlardan direktif almasına gerek yoktu. Böylelikle, Alman yönetim hiyerarşisinin alt düzey rollerini ister istemez kabul etmiş oldular. Onların, Yahudilerin günlük yaşamla ilgili tüm sorunlarını Almanların elinden alan etkinliği - bir tür- işbirliği idi zaten. Ve bu, yani Yahudi toplum yetkilisi rolü, baskıcı rejimin uç noktaları olmasına rağmen baskı gören azınlıkların liderlerince normalde oynanan, baskının sürdürülmesini (aslında, baskıcı rejimin yeniden üretilmesini) olanaklı kılma rolünden temelde farklı değildi. Bu durum (özellikle Polonya'daki ve Doğu Avrupa'nın diğer bölümlerindeki) Yahudi öz-yönetimlerinin geleneksel biçiminden ve sıkı korunan *kehila* özerkliğinden de esasen farklı değildi.

Alman işgalinin başlarında ve *Judenrate*'nin, Alman yönetsel yapısının bir halkası haline gelmesinden önce, savaş öncesinin *kehila* yaşlıları yeni yetkililerle bir *modus vivendi* oluşturmada Yahudi çıkarlarını temsil etme görevini kendi inisiyatifleriyle üstlendiler. Alıştıkları ve öğrendikleri üzere, ricalarını ve şikayetlerini bildiren dilekçeler yazmak, sorunlarını sözlü olarak dile getirmek, görüşmek -ve rüşvet vermek- gibi eski ve denenmiş yöntemleri kullanmaya çalıştılar. Almanların, Yahudileri gettolarda toplama kararına itiraz etmediler. Yahudileri nüfusun geri kalan kısmından soyutlamak tacizlere ve

pogromlara karşı iyi bir korunma önlemine benziyordu. Yahudilerin özyönetimlerini güçlendirecek, Yahudi yaşam tarzını düşmanca ve tehlikeli bir ortamdan koruyacak bir yöntem olarak hoşnutluk bile uyandırmıştı. Başka bir deyişle gettolara kapatılmanın -bu koşullarda- Yahudi çıkarlarına uygun olduğu ve bu kapatılma işlemine razı olmanın Yahudi çıkarlarını yüreğinde duyan herkesin alması gereken akılcı bir tavır olduğu düşünüldü.

Ama aynı zamanda, gettolara kapatılmayı kabul etmek Nazilerin değirmenine su taşımak anlamına da geliyordu. Gettolar uzun erimde, asıl rollerinin -sınırdışı etme ve imhaya giden yolda zorunlu bir durak olan- bir toplama aracı olduğunu gösterdi. Nitekim bu arada gettolar, Alman subayının - memur ve işçi emeği ihtiyacını, toplumsal yaşamın altyapısını ve yasa ve düzen hakimiyetini sağlamakla yükümlü organları sağlayan, Yahudilerin bizzat kendilerinin yardımıyla - onbinlerce Yahudiyi toptan denetleyebilmesi anlamına da gelmekteydi. Bu açıdan, tüm Yahudi özyönetimi *nesnel olarak* işbirliği anlamına geliyordu. Ve *Judenrate*'nin etkinliğindeki işbirliği ögesi zamanla, tüm öteki işlevlerinin zararına artmak zorundaydı. Dün Yahudi çıkarlarını korumak uğruna alınan akılcı kararlar eylem koşullarını öylesine değiştirmişti ki akılcı karar vermek bugün artık çok zordu; yarın ise akılcı seçimlerin tümüyle olanaksız hale gelmesi kaçınılmazdı.

Isaiah Trunk'ın *Judenrate* konusundaki mükemmel incelemesi, Yahudi Komitelerinin gittikçe daha akıl durdurucu ve ciddi hale gelen sorunlara akılcı çözümler bulmak için verdiği çılgınca ve umutsuz mücadeleyi kuşku bırakmayacak bir şekilde göz önüne sermektedir. Almanların üstün gücü ve Yahudi karşıtı savaşın bürokratik aygıtınca ahlaksal kuralların toptan elimine edilmesi sonucu, seçeneklerin arasında Alman amaçlarına hizmet etmeyen bir çözümün bulunmaması onların suçu değildi. Alman bürokratik aygıtı, akıldışılığıyla akıl almaz bir amacın hizmetine konulmuştu. Amaç, Yahudilerin yok edilmesiydi; yaşlısıyla, genciyle, işe yarayanıyla, yaramayanıyla, borcuyla, alacağıyla hepsini yok etmektir. Bu nedenle Yahudilerin kendilerini, Alman imha bürokrasisine sevdirmelerinin, onların gözünde ya-

rarlı ya da diğer herhangi bir nedenle istenebilir hatta katlanılabilir kılmalarının hiçbir yolu yoktu. Başka bir deyişle Yahudiler için savaş, daha başlamadan kaybedilmişti. Ve yine de bu savaşın her aşamasında kararların verilmesi, adımların atılması, amaçların akılcı bir şekilde izlenmesi gerekirdi. Akılcı davranış için her gün bir fırsat, bir talep vardı. Holocaust operasyonunun nihai amacı hiç bir akılcı hesaba uymadığından, başarısı ancak müstakbel kurbanlarının akılcı eylemleriyle oluşturulabilirdi. Holocaust'un tasarlanmasından çok önce Kafka'nın *Şato*'sunun becerikli ama talihsiz kadastro memuru K. de aynı deneyimden geçer. Şatoya karşı tek başına giriştiği mücadeleyi kaybeder -ama akıldışı davrandığından değil de, tersine, akılcı önerilere akılcı karşılık verecek (sandığı), ama gerçekte öyle yapmayan bir güçle ilişkisinde akıl kullandığı için başı derde girer.

Gettoların kısa ama kanlı tarihinin en yürek parçalayıcı olaylarından biri de en büyük Doğu Avrupa gettolarında Yahudi Komiteleri'nce girişilen çalışmayla kurtuluş kampanyasıdır. Savaş öncesinde Doğu Avrupa antisemitizmi Yahudileri ekonomik parazitlikle suçlardı; bunların hepsi tüccar ve aracıydı, üstelik hiç bir şey üretmezlerdi ve tümünden ortadan kalksalar halkın geri kalan kısmının rahat edeceği bir gruptular. Alman işgalciler Yahudilerin vazgeçilebilirliğini resmi programları haline getirince de onların bu niyetini tersine çevirmek için Yahudilerin yararlılığını gösterecek somut kanıtlar bulmak her zamankinden daha akla yakın göründü. Kaynakları savaş yüzünden tükenmekte olan Almanların, elde edebilecekleri fazladan bir kaynağı ya da üretici gücü sevinçle karşılayacağı kesin olduğundan, koşullar bu stratejiye çok uygundu. Lodz gettosunun *Prases*'i ve sanayi dininin bugüne kadarki en dindar havarisi Chaim Rumkowski'yi Alman tehlikesine akıldışı bir tepkide bulunduğu için suçlamak zordur. Belli ki o, Almanların katilce akıldışılığının boyutlarını tahmin edememiş ve onların yapısından gelen ciddi akılcılığını (ya da daha genel olarak, görünüşte, örgütlenmiş dünyayı verimlilik görüşü açısıyla yönlendiren değer ve ilkelerin üstünlüğünü) gözünde fazla büyütmişti. Gerçi yanıldığını bilseydi bundan başka ne yapabileceğini kestirmek de olanaksız. Karşısındaki düşmanların gerçekten akılcılıkla hareket eden

unsurlar olduğunu düşünerek davranmak zorundaydı; insanın kendi eyleminin gidişatına, böyle bir varsayımda bulunmak sızın karar vermesi olanaksızdı. Körler ülkesinde tek gözlü adam kral olurdu. Modern bürokrasinin akılcı dünyasındaysa akıldışı maceracı, diktatör olurdu.

Böylece Rumkowski bir bakıma, ne denli sahtekarca ve haince de olsa, önünde açık bırakılan tek yol olan akılsallığı izledi. “Rumkowski, gerek “yeniden yerleştirme”nin başlamasından önce, gerekse başladıktan sonra kitleye hitaben konuşmalarında gettonun fiziksel varlığının yalnızca Almanların yararına çalışmasına bağlı olduğunu, gettonun hiç bir zaman, hatta en trajik durumlarda bile varlığını bu şekilde haklı göstermekten vazgeçmemesi gerektiğini bıkmadan, tekrar tekrar söyledi.”¹⁹ Lodz’lu Rumkowski, Bialystok’lu Ephraim Barasch, Vilna’lı Gens ve daha birçokları çalışkanlıklarıyla Alman efendilerinin önyargılarını etkilediklerinden sık sık ve inançla söz ederlerdi. Anlaşılan, Yahudi emeğinin ne kadar üretken ve yararlı olduğu gösterilirse Almanların bundan kazancı ve elde edeceği maddi destek sınır dışı etmeleri durduracak ve cinayetleri azaltacaktı; ya da en azından böyle söylüyorlar ve kendilerini buna inanmaya zorluyorlardı. Bu arada Alman savaş gücüne epeyi katkıda bulundular. *Kendilerini yok etmeye yeminli bir uğursuz gücün yenilgisini geciktirmeye çalıştılar.* Dolambaçlı yolun Auschwitz’e sapmasından önce Kwai nehri üzerine Yahudilerin becerikli ve gayretli elleriyle bir sürü köprü yapıldı.

Alman bürokrasisinin, ideolojik yönden daha az adanmış görevlileri gerçekten etkilenmişlerdi. Sırf faydacı nedenlerle elbette. Yahudilerin diğer nesneler arasında sürekli yeri olan birer insan olduğu akıllarından geçmemiştir ama Yahudilerin sanayi üretimindeki emeklerini sömürmek, böylesine bağlı ve disiplinli bir işgücünü öldürerek yok etmekten ekonomik (ve askersel) yönden daha akla yakın gelmiştir kuşkusuz. Doğu Avrupa’da savaşılan bazı komutanların, becerileri savaş makinasını çalışır durumda tutmak için vazgeçilmez olan yerel zenaatkarların çoğunun Yahudi olduğunu gördükleri için bunların öldürülmesini özellikle ertelemek istediklerini gösteren kanıtlar vardır. Bu komutanların, köle Yahudi emeğini *Einsatzgruppen*’in makinalı

tüfeklerinden korumak için yaptıkları tereddütlü girişimler akılcı düşüncelerin ancak akıldışı amaca hizmet ettiği ölçüde kabul edilebilir olduğunu bilen üst yetkililer tarafından farkedildiği anda derhal ikinci bir emirle geçersiz kılındı. İşgal Edilen Doğu Ülkeleri Bakanlığı'nın resmi kararı tartışmaya yer bırakmayacak kadar netti: "Yahudi sorununun çözümünde ekonomik faktörler göz önüne alınmayacaktır, bu bir ilke meselesidir. İlerde çıkabilecek sorunlar için daha üst düzey SS ve Polis yöneticilerine danışılacaktır."²⁰ Sözün kısası, Yahudi Komiteleri'nce sunulan "yararlı" çalışmanın, (bazı kişilerin yaşama süresini uzatmak dışında) kimsenin yaşamını kurtarmadığı görülmektedir. Rumkowski ya da Barasch'ın yetenekli ve gayretli, dolayısıyla "yeri doldurulmaz" Yahudi işçilere yağdırdığı övgüler, bu işçilerin Yahudi olduğu yolundaki can sıkıcı gerçeği değiştirememişti. Bu işçiler Alman savaş makinasını yağlasalar da, önce Yahudi olarak kalıyorlardı, "yararlı"lıkları daha sonra geliyordu. Çoğu kez de çok geç kalıyordu.

Asıl akılsallık testi, *Judenrate*'ye "yeniden yerleştirme" görevi emredildiği zaman geldi. Tüm muharip güçlerini durmadan artan Rus saldırılarına karşı savaş için seferber eden Nazilerin Kesin Çözüm'ü kendi üniformalı adamlarıyla gerçekleştirme olanağı yoktu. Yahudilerin emeğine gerek duyduklarını o zaman kabul ettiler. *Judenrate*, cınayet hazırlığı için gereken tüm işleri yapmakla sorumlu tutuldu. Sınırdışı edilmek üzere ayrılacak getto sakinlerinin ayrıntılı bir listesini vermeliydiler. Bunları ilk önce onlar seçmeliydiler. Sonra da onları tren vagonlarına teslim etmeliydiler. Direnen ya da saklanan olursa Yahudi polisi bu direnişçileri izlemeli, bulmalı ve itaat etmeye zorlamalıydı. En iyisi, Naziler kendi rollerini bu işin dışında kalan gözlemciler olarak sınırlı tutmalıydılar.

Yahudiler toptan; bir çırpıda öldürülecek olsaydı yapılacak tercih (ya da tercihsizlik) herkes için açık ve net olurdu. Pek umutlu olmasa da -tek alternatifi "koyunlar gibi mezbahaya yürümek" olan- genel bir direnişin ortaya çıkacağı kesindi. Durum böylesine net olsaydı operasyonun Almanlar açısından maliyeti epey artardı. Almanlar kurbanların akılcı güdülerini kendi katliamlarını hazırlamak işinde kullana-

mazlardı. Kısacası, kurbanlar işbirliği yapmazdı. Kurbanların akılsallıklarını yaymak çok daha akılcı bir çözümdü. Naziler bu yüzden, toptan sınırdışı etmekten olabildiğince kaçındılar. Bu işi bölümler halinde yapmayı yeğlediler.

Yahudilerin tasfiyesinin bölümler halinde gerçekleştirildiği kasabalarda, Almanlar onlara her “harekat”tan sonra bunun sonuncu olduğu güvencesini vermişlerdi... Almanlar tüm bu amaçlı, soğukkanlı sahtekarlık ve hileyi Kesin Çözüm süresince, panikleyen Yahudileri yatıştırmak, alarm hallerini gevşetmek ve onların kafalarını, “yeniden yerleştirme”nin gerçekte ne anlama geldiğini en son ana dek sezemeyecek kadar karıştırmak için kullandılar. İnsanları ölümün gelmekte olduğu düşüncesi karşısında direnmeye ve en ufak bir umut ışığına bile sarılmaya iten kendini koruma içgüdüsü bu kez cellatların yararına çalışıyordu.²¹

SSCB’nin, işgalci Alman ordusunun hemen cehenneme çevirdiği Batı bölgelerindeki çoğu küçük kasabada karmaşık taktiklere gerek yoktu. Hitler, birliklerine, SSCB’ye karşı savaşın diğer tüm savaşlardan farklı olduğunu - her şeyin serbest olduğunu ve hiç bir kuralın geçerli olmadığını - bildirmişti. Wehrmacht ve özellikle *Einsatzgruppen*, sanki “öldürebildiğin kadar öldür”den başka uyulacak kural yokmuş gibi davrandı. Yahudiler hayvan sürüsü gibi, en yakın ormana ya da koyağa götürülüp makinalı tüfek ateşiyle tarandılar. Ateşli Ukraynalı yardımcılardan yana sıkıntı yoktu ve “öteki savaşlara benzemeyen savaş”a alışmış askerlerde de hiç bir iğrenme görülüyordu. Ancak Yahudi nüfusun çok kalabalık ya da Yahudi zenaatkarlara ihtiyacın fazla olduğu birkaç yerde - daha önce işgal ettikleri Polonya topraklarında bir kural olarak uyguladıkları - Komiteler kurmak ve Yahudi polis örgütü oluşturmak zahmetine katlandılar. Gettoların kurulduğu her yerde onlardan kendi katliamları için işbirliği yapmaları istendi ve bu işbirliği genellikle sağlandı.

İlk evrelerinde Komiteler, yapmaları emredilen “seçmeler”in gerçek amacını anlamışlardı - ya da en azından, anlamamak için çok çaba harcamadıysa anlayabilirlerdi. Çok az sayıda Komite üyesi işbirliğini hemen reddetti. Bunların bazıları intihar etti; bazıları da çoğun-

lukla, her şeyden önce Yahudi Komite üyelerine sağ olarak ihtiyaç duyan Almanları kandırarak, ölüm kamplarına yönelik nakliyata gönüllü olarak katıldılar. Ama çoğunluk, birbiri ardından gelen “son hareketler” a boyun eğdi. Bunlar davranışlarının inandırıcı, akılcı bir açıklamasını bulmakta zorlanmadılar. Yahudi geleneği azınlığın yaşamını kurtarmak için çoğunluğun zararına pazarlık etmeyi yasakladığından²², açıklamalar ancak modern, akılcı çağın geleneklerinden çıkarılabilir ve modern teknolojinin terimleriyle ambalajlanabilirdi. En çok kullanılan da, tahmin edileceği gibi, sayılar oyunuydu: daha çok sayıda yaşam daha az sayıda yaşamdan daha iyiydi, azı öldürmek çoğu öldürmekten daha az iğrençti. *Çoğunluğu kurtarmak için bazıları feda etmek - Judenräte* liderlerinin kaydedilmiş savunmalarında en sık rastlanan ve sık sık tekrarlanan nakarat buydu. Ölüme mahkum etmek, garip bir zihin dönüşümüyle, yaşamın soylu ve övgüye değer bir şekilde savunulması gibi algılanır olmuştur. “Biz kimin öleceğine karar vermiyoruz; biz yalnızca, kimin yaşayacağına karar veriyoruz.” Tanrı’yı oynamak yetmezdi, birçok *Judenräte* lideri yardımsever, koruyucu tanrılar olarak anılmak istemişti. Böylece binlerce yaşlıyı, hastayı ve çocuğu ölüme gönderen Rumkowski 4 Eylül 1942’de diyordu ki: “Bizler... kaç kişinin yok olacağını düşünerek değil, kaç kişiyi kurtarmanın mümkün olacağını göz önüne alarak hareket ettik.”²³ Diğerleri ise modern tıbbın zengin metaforları arasına dâhil kendilerini yaşam kurtaran cerrah kılığına soktular: “Vücudu kurtarmak için bacağı kesmek gerekir”, ya da, “Bir yaşamı kurtarmak için, gangren olmuş kolu kesmek gerekiyorsa kesilir.”

Tüm bunlar söylenir ve ölüm hükümleri, sıcak Yahudi duyguları- la karışmış modern akılcı zihnin övünülecek bir başarısı gibi sunulurken bir soru, kendini en çok savunan işbirlikçileri bile rahatsız edip durdu: bacakların kesilmesi kaçınılmazsa da, bu cerrahi işlemi yapması gereken ben miyim? Ve daha da rahatsız edici olanı: Diğerlerinin yaşaması için birilerinin ölmesi gerekiyorsa da, ben kimim ki feda edilecekleri seçiyorum ve kimin için yapıyorum bunu?

Bu gibi soruların pek çok Yahudi Komite üyesine ve liderine, hatta (özellikle) hizmet etmeyi reddetmeyen ve intihar ederek kurtulmaya

yeltenmeyenlere acı çektirdiğini gösteren kanıtlar vardır. Varşova'lı Cherniakov'un onurlu vedası herkesçe bilinir; ama intihar listesi uzundur ve ahlaksal değer ölçülerinin çizgisini çiğnemeyen Yahudi Komite üyelerinin sayısı kabarıktır ve hala tam sayısı bilinmemektedir. İşte bunlardan rasgele birkaç örnek: Rowne *Judenräte*' sinin *Präses*'i Dr. Bergman, intihar etmeden önce Almanlara, “yeniden yerleştirme” için yalnızca kendisini ve ailesini teslim edebileceğini söyledi. Kosow Poleski'li Motel Chajkin *Stadtkomissar*'ın, kendisini kurtarma önerisini, onu aşağılayarak reddetti. Lukow'lu David Liberman rüşvet için topladığı ama vermeyi başaramadığı paraları yırtıp Alman müfettişin suratına fırlatırken “Al, bize yaptıracağın yolculuğun ücreti, eli kanlı zorba seni!” diye bağırdı. Onu anında vurdular. Nazilerin “Rusya’da çalışmak” üzere bir grup Yahudi seçmesi talebiyle karşılaşan Bereza Kartuska Yahudi Komitesi 1 Eylül 1942 tarihli toplantıda topluca intihar etti.

Ötekilerin, yaşamaya devam edecek kadar korkak ya da cesur olanların ise bir yanıt, bir mazerete, bir haklılık payına, ahlak mı akıl mı tartışmasına fena halde gereksinimi vardı. Kaydedilmiş olayların çoğunda aklın, güya çoğunluk için en kabul edilebilir ve inandırıcı seçim olduğu kararına vardılar. Birbiri ardınca gelen her “harekat”tan sonra Gens ve Rumkowski gibiler bunu “kendi kendilerine yapmaya” neden karar verdiklerini açıklamak için gettonun geri kalan mahkumlarını genel toplantıya çağırarak gereksinimi duydular. (Gens olayında “iş yapmak”, Oszmiana'lı 400 yaşlı ve çocuğun Yahudi polisler tarafından infaz yerine teslim edilmesi ve öldürtülmesi demekti.) O zaman, donup kalmış dinleyici kitlesine bir düşünceler sergisi ve sayısal hesaplar sunuldu. “Bu işi Almanlara bıraksaydık çok daha fazla insan ölürdü.” Yahut daha da kişiseli : “Ben başkanlığı reddetseydim Almanlar benim yerime çok daha zalim ve kötü birini koyarlardı ve bu akıl almaz derecede kötü sonuçlar doğururdu.” Akılcılıkla hesaplanan “kazanç” daha sonra ahlaksal bir zorunluluğa döndürülüyordu. “Evet, ellerini kirletmek benim görevim” demişti Vilna Yahudilerinin kendince Tanrı'sı, Kurtarıcı'sı olduğuna inanarak ölmüş olan katil Gens.

“Ne kurtarabilirsen” stratejisi, son Yahudi bir Ukrayna hendeğine gömülünceye ya da Treblinka bacalarından duman halinde çıkıncaya dek sürdürüldü. Bunu sürdürenler mantıkla silahlandırılmış ve akılcı düşünme konusunda iyi talim görmüş kişilerdi. Bu strateji, akılsallığın bir zaferi ve son ödül töreniydi. Kurtaracak bir şeyler ya da birileri daima oluyordu, yani akılcı olma fırsatı daima vardı. Yahudi komitelerinin mantıklı ve akılcı üyeleri birbirlerini katillerin işini yapmaya ikna ettiler. Onların mantıkları ve akılsallıkları katillerin planının bir parçasıydı. Cinayet müfrezeleri çok yetersiz kaldığında ya da cinayet aletleri hazır bulunmadığında hep bu kullanıldı. Mantık ve akıl her gerektiğinde vardı ve iyi bir işbirliği sağlamak için, eksiği doldurmaya hazır vaziyette bekliyordu. Antik çağlardaki hikmetin yeniden ifade edilmesi gerekiyor gibiydi sanki. O, Tanrı birisini mahvetmek istediğinde ortaya çıkardı. Tanrı o kişiyi delirtmezdi, akılcı hale getirirdi.

Bugün gayet iyi bildiğimiz gibi, “ne kurtarabilirsen” stratejisinin, yani olabildiğince akılcı olmanın kurbanlara bir yararı olmadı. Demek ki bu, öncelikle kurbanların bir stratejisi değildi. Yok etmeye kararlı güçlerce yürütülen ve yönetilen imha stratejisinin bir eki, bir uzantısıydı. “Ne kurtarabilirsen” stratejisine dört elle sarılanlar daha baştan kurban olarak saptanmışlardı. Onları kurban olarak saptayanlar, bazı şeylerin varolabilmeleri için kurtarılma ve imha gerektirdiği bir durum yarattılar ve böylece “zarardan kaçınma”, “sağ kalmanın bedeli”, “kötünün iyisi” hesapları işlemeye başladı. Böylesi bir durumda kurbanların akılsallığı, katillerinin silahı oldu. Ama sonuçta, *hükmedilenlerin akılsallığı daima, hükmedenlerin silahıdır.*

Bugün bildiğimiz, tüm bu teorik gerçeklere rağmen yine de zalimlerin, kurbanlarını akılcılıkla yürütülen suç ortaklığına teşvik etmede şaşırtıcı derecede az güçlüklerle karşılaşmış olduklarıdır.

Kendini Kurtarmanın Akılsallığı

Zalimlerin başarısı, kurbanları, amacın gerçekleşmesi olasılığını sağ salim atlatabilmeleri için aslında amaca hizmet etmek anlamına gelen akılcı hesaplar yapmaya ikna etmesine; insanları -en azın-

dan kimi insanları ve kimi zaman- akıldışı koşullarda akılsal davranabilir kılmasına bağlıydı. Bu başarı aynı zamanda, bağlamın bütününden kuşatılmış normallikler çekip çıkarmaya; tümüyle yok olmaya götüren bir süreci her seferinde ayrı ayrı düşünülen evrelere ayırarak, yaşamda kalmanın akılcı ölçütleri tarafından yön verilen tercih yapmaya bağlıydı. Sonunda *Endlösung*'da birleşen tüm basit eylemler Holocaust'u yönetenlerin gözünde akılcıydı; bunların çoğu kurbanların gözünde de akılcıydı.

Bu sonucun alınabilmesi için, sağ kalmanın bazı kişilerce çoğu kez varılabilir bir hedef ve böylece kendini kurtarma düşüncesinin yönlendirdiği davranışların hem akılcı hem de makul olacağı bir görüntü yaratılmalıydı. Kendini kurtarmak davranışların tek mutlak ölçütü olarak seçilince de bunun fiyatı azar azar, ama durmaksızın arttırılabilirdi - diğer tüm düşünceler değerini yitirinceye, tüm ahlaksal ve dinsel yasaklar kırılınca, tüm vicdansal tereddütler ortadan kaldırılınca dek. Kötü ünlü Resvö Kasztner'in acılı itirafında dediği gibi, "Başlangıçta [Yahudi Komitesi'nden] istenenler nisbeten önemsiz şeyler, kişisel mallar, para ve apartmanlar gibi, yerine konabilir maddi değerlerdi. Ama daha sonra insanların kişisel özgürlüğü istendi. Sonunda da Naziler yaşamları istediler."²⁴ Akılsallık ilkelerinde zaten var olan ahlaksal kayıtsızlık böylece aşırıya itildi ve tümüyle kötüye kullanıldı. Akılcı yararın peşinde koşmaya eğitilmiş insanlarda hep var olan, aşırı bir sınamayla karşılaşmadığı sürece uyur durumda kalan potansiyel bu kez ortaya çıkmıştı. Kendini kurtarmanın akılsallığı, ahlaksal sorumluluğun düşmanı olduğunu açık edivermişti göz alıcı bir şekilde.

Görgü tanıklarının anlattıklarına göre 1942 nin Paskalya günü, Sokoly'nin *Amtkomissar*'ı yerel *Judenrät*'e, kasabanın tüm sağlam erkeklerini teslim etmesini emretti. Verilen süre dolup da *Präses*, çabalarının sonuçsuz kaldığını bildirince

Amtkomissar çıldırmış gibi, onu hızla tutup çekti ve tokatlamaya, kafasına gözüne vurmaya başladı. Sonra cep saatini çıkarıp açtı ve bağırdı: *Im verlaufe einer halben Stunde sollen alle hier versammelt sein! Sonst wird der Judenrat bald erschossen!** Bu, Ju-

denrat' ta yeni bir şok yarattı. Birdenbire farklı kişiler olmuşlardı. Oniki kişinin hepsi birden, yaverleri ve yardımcılarıyla birlikte hızla shtetl sokaklarına daldılar; ev ev gezip büyük, küçük herkesi dışarıya sürüklediler. Kimse onlara karşı koyamadı. Sonra herkesi sıraya soktular. Hasta numarası yapan bir kişi bile saklanmaya kalkışsa bu *Asmodeus*** tüm *Judenrat*'ı idam edecek! dediler. Onbeş dakikada cadde insanlarla dolmuştu ve *Judenrat* onları ikişerli sıra haline yürüttü.

Bu tür sahneler Nazi egemenliğindeki Avrupa'nın her yerinde korkunç bir düzen içinde tekrarlanıp durdu. Yahudi Komite üyeleri ve Yahudi polisler basit bir seçimle karşı karşıyaydı: ölmek ya da başkalarının ölmesini sağlamak. Çoğunluk, kendi ölümünü ve akraba ve dostlarının ölümünü geciktirmeyi yeğledi. Kendi çıkarını düşünmek Tanrı'yı oynamayı kolaylaştırmıştı.

"Ellerini kirletmeyi" seçenlerden kaç tanesinin sağ kalmayı umduğunu söylemek zor. Yaşamla ölüm arasında seçim, kendini koruma içgüdüsünü aşırı bir sınava sokar. İnsanların böyle bir seçim karşısındaki davranışlarını, kendi çıkarını düşünmekle başkaları için sorumluluk duymak arasındaki çelişkinin genellikle keskin olduğu ama ölüme kadar uzanmadığı ve geri dönülmez seçimleri pek gerektirmediği günlük yaşamda verilen sonuçları çok daha az ciddi ve dramatik kararların ölçütleriyle mukayese etmek haksız ve yanıltıcıdır. Ayrıca, sıradan çelişkilerin çoğuyla, insanların çoğu ahlaksal yoğunluğu birbirine yakın şeyler arasından bir seçim yapmak zorunda kalınmadığı - ve dolayısıyla ahlaksal ölçütlerin görünürlüğü'nün bozulmadığı - bir ortamda karşılaşır. Gettolarda bu ortam, aşamalı imha süreci yüzünden iyice yok oldu. Akılcı kendi çıkarını gütme üzerindeki ahlaksal kısıtlamalar birbiri ardınca gelen cehennem halkalarının içinden geçerken azar azar eriyip gitti. Her bürokrasinin -ahlaksal olanlar da dahil, karşı çıkan her şeyi değerden düşürüp etkisiz hale getirerek itaati

* : "Yarım saat içinde herkes burada toplanmış olacak! Yoksa Yahudi Komite-si derhal kurşuna dizilecek!" (ç.n.)

** : Yahudi mitolojisindeki kötü bir ruh ve şeytanların kralı. (ç.n.)

daha kesin ve daha kolay hale getirme yolundaki- normal işleyişi burada aşırıya itilmiş ve tüm potansiyelini açığa çıkarmıştı. Kurbanların, katillerinin planlarıyla işbirliği yapması, kurbanların ahlaksal çöküşüyle kolaylaştırıldı. Bu planı yapanlar onları, sağ kalacak “en uygun”u sınavdan ancak elleri kirli olarak çıkabileceği seçimlerle karşı karşıya bırakarak, Getto halkının zamanla gitgide katillerin suç ortaklarından oluşmuş bir gruba dönüşeceğinden ve ahlaksal duyarsızlık ve katılıklarının -normalde, kendini korumayla ilgili çıplak içgüdünün baskılarını durduran tüm frenleri bozacak ve belki de yok edecek kadar- artacağından kuşkuları yoktu.

Varşova gettosundaki ayaklanmanın önderlerinden ve sağ kalan birkaç savaşıncısından biri olan Marek Edelman savaştan hemen sonra kaydettiği “getto toplumu”yla ilgili anılarında şöyle diyor :

Tam soyutlama, dış basına ambargo koyma ve dış dünyayla tüm bağlantının kesilmesinin Yahudi toplumuyla ilgili, kendine özgü bir amacı ve etkisi vardı. Duvarların öte yanında olan biten her şey yavaş yavaş daha uzak, bulanık ve yabancı hale geldi. Buna karşılık önem kazanan, bugün, yanibaşımızda olanlardı; ortalama getto sakininin dikkatini verdiği en önemli olaylar bunlardı. Yaşıyor olmaya devam etmek tek önemli konu haline gelmişti. Bu “yaşam”ı herkes bulunduğu koşullara ve sahibolduğu olanaklara göre, kendince yorumluyordu. Savaştan önceki zenginler için rahat, yozlaşmış gestapo işbirlikçileri ya da ahlak düşkününü kaçakçılar için gösterişli ve bolluk dolu olan yaşam, aşevinde dağıtılan su gibi bir çorba ve tayın ekmekle yaşamaya çalışan sayısız işçi kitlesi ve işsizler için ise kıtlık demektir. Böylesi bir “yaşam”a herkes kendince, dört elle ve sımsıkı sarılıyordu. Parası olan insanlar yaşamın amacını gürültülü ve hep kalabalık kafelerde, gece klüplerinde, dans salonlarında aradıkları günlük rahat ve zevklerde görürler. Hiç bir şeyi olmayan insanlar ise çöp yığının da bulunmuş küflü bir patateste ya da dilenmek için açılmış avuca yoldan geçen birinin koyduğu bir parça ekmekte gizli o erişilmez “mutluluğun” peşindedirler; yalnızca bir an için de olsa açlıklarını unutmak isterler... Ama açlık günden güne artar, tıka basa dolu evlerden caddelere taşar, korkunç bir şekilde şişmiş vücutların; yaralı ve ce- rahatlı, pis çaputlara sarılmış, donuklarla ve yetersiz beslenmenin

açtığı yaralarla kaplı bacakların görüntüsüyle göze batar. Açlık, dilenen çocukların ve düşkün yaşlıların dudaklarıyla konuşur... Yoksulluk öylesine korkunçtur ki insanlar açlıktan yollarda ölür. Ölü kaldırıncılar her gün sabah saat 4-5 arası, üstüne gazete örtülmüş, uçmasın diye de çevresine taşlar konulmuş bir sürü ceset toplarlar. Kimisi yolda ölür, kimi de evde; ama aileler onları hep (elbiselerini satmak için) soyarlar, Yahudi Komitesi belki cenaze parasını öder diye kaldırıma bırakırlar. Caddelerden, çıplak cesetlerle ağzına kadar dolu at arabaları birbiri ardınca geçer... Aynı zamanda tifüs kasıp kavurur gettoyu... her hastane koğuşunda 150 tifo vardır; bir yatağa iki, kimi zaman üç kişi yatırılmıştır, ama gene de çoğu yerlerde yatar. Ölüm olduğunda insanlar sabırsızlanır ; o yer diğerleri için gereklidir... Her mezar çukuruna beşyüz ölü tıktırılır ama yine de yüzlerce ceset açıkta kalır ve mezarlıklardan hastalıklı, iğrenç bir koku yayılır... Almanlar, Yahudi yaşamının bu acıklı haline bir düzen görüntüsü ve otorite enjekte etmeye çalışırlar. İktidar, daha ilk günden beri Yahudi Komitesinin elindedir. Düzeni korumak için üniformalı Yahudi polisi kurulmuştu... Bu kuruluşlar getto yaşamını, çok ileri boyutlara varmış kokuşma ve ahlak bozukluğunun asıl kaynağı haline gelen bir normallik yaldızıyla örtmek demektir.²⁶

Gettoda sınıflar arasındaki mesafe, yaşamla ölüm arasındaki mesafeydi. Canlı kalmak yalnızca, başkalarının sefaletine ve can çekişmesine gözlerini kapamak demektir. İlk önce yoksullar, kümeler halinde öldüler. Beceriksizler, alçak gönüllüler, saflar, onurlular, çekimserler de öyle. Gettodaki yaşam daha ilk günden, üçte birinden fazlasını alamayacak mekanlarda tıktış tıktış sıkışıp kalmış insan kalabalıklarıyla, bedensel çöküşü ve ruhsal düşkünlüğü sağlamak üzere hesaplanmış yiyecek tayınlarıyla, aslında var olmayan gelir kaynaklarıyla, azmış salgınları ve kıt ilaçlarıyla, en çok göz dikilen, gerçekten değer verilen tek ödülü kendini kurtarmak olan bir elde var sıfır oyunu haline geldi. Merhametin bedeli hiç böylesine yüksek olmamıştı. Yalnızca kendi canını düşünmek ahlaksal kokuşmayla hiç böylesine iç içe geçmemişti.

Ekmek ve barınak tehlikede olduğu zaman acımasız ve korkunç

olan sınıfsal ayrımlar ölüm infazını durdurma mücadelesi başladığını da katilce bir nitelik kazanıyordu. O zaman yoksullar karşı koyamayacak ya da yaşamlarını bir başka şekilde savunamayacak kadar zayıf ve güçsüz oluyordu. “Getto temizleme operasyonları sırasında çoğu Yahudi ailesi döğüşemeyecek, hakkını arayamayacak, kaçamayacak ve hatta toplama noktasına gidemeyecek durumdaydı. Baskına gelecek ekipleri evlerinde soğuktan donmuş ve çaresiz bir halde bekliyorlardı.”²⁷ Zenginler ve muhtaç olmayanlar, Nazilerin paniklemiş kalabalıklar için açık bırakmaya kural olarak dikkat ettikleri az sayıda çıkış yoluna, birbirlerinden daha fazla fiyat vererek, (çoğunlukla boşuna) ulaşmaya çalıştılar. Bir kurbanın kazanacağı başarının bir diğerinin mahvolmasından başka bir anlama gelemeyeceğini düşünen çok azdı. Taşıyan kişiyi o anki “harekat”tan beraat ettirecek sihirli plaka numaraları için servetler önerildi ve kabul edildi, etkili koruyucular yana yakıla arandı ve rüşvetler verildi. Varşova gettosunun unutulmaz ozanı Wladyslaw Szlengel 19 Ocak 1943'te yapılan “harekat”ın acılı bir betimle mesini bıraktı geriye :

Telefonlar kuşatma altında. İmdat! İmdat! İmdat! Harekete geçen Gestapo kodamanları. Demiryolu kampı aranıyor: Trenleri getirdiler mi? Bay Szmerling orada mı? Efendim benim... alındı! Bay Sokosowski! Yardım edin! Ne kadarsa! 100.000! Ne kadar gerekiyor! Yarım milyon veririm yirmi kişi için! On kişi için! Bir kişi için!

Yahudilerde para var! Yahudiler torpil koyabilir! Yahudiler çaresiz!...

Bu korkunç serveti nasıl yaptıklarını biliyoruz - ve şimdi su aramak için yerin dibine nasıl indiklerini, Ukraynalılara milyonları nasıl teklif ettiklerini, bu yüzlerce kişiyi istasyonda birarada, aylarca canlı tutabilecek paraları yanlarına alıp nasıl yola çıktıklarını da..

Plaka numaralarıyla süslenmiş sığırlar panik halinde koşuyor. Numarasız birkaç yaratık yıkıntılar arasında çaresiz bekliyor...

Reich hazinesi büyüyor.

Yahudiler ölüyor.²⁸

Yaşamın fiyatı yukarılara tırmadıkça ihanetin fiyatı aşağılara yuvarlandı. Yaşamak için karşı konulmaz bir dürtü, ahlaksal kaygıların, bununla birlikte de insan onurunu bir kenara itiverdi. Bu evrensel kapma telaşının ortasında kendini kurtarmanın değeri, seçimi meşrulaştırmada rakipsiz olarak tahta çıkmıştı. Kendini kurtarma amacına hizmet eden her şey doğrudur. Geri dönülmez son söz konusu olduğunda her yol meşru görünüyordu. Naziler şimdi *Itestenräte*'den gerçekten, başlangıçtaki talepleriyle kıyaslanamaz iğrençlikte hizmetler istiyorlardı. Ama oyunun ödülü de değişmişti; itaatın hem fiyatı hem de ödülü artmıştı. Ve böylece hizmetler büyük bir çoğunlukta, sunulmaya devam etti. Yahudi Komitesi'nin ya da Yahudi polis yapacağı bir işin fiyatı olarak bir gün daha fazla yaşamak paradan da, elmadan da daha değerliydi.

Para ve elmas küçük görülüyor değildi. Birçok *Judenräte*'nin ya da en azından, elindeki korkunç gücü yaşamla ölümü birbirinden ayırma da kullanan birçok kişinin karıştığı, müthiş rüşvet ve şantaj, zorla gasp ve hilekarlık olaylarıyla ilgili, üzücü ve moral bozucu öyküler anlatan, sağ kalmış kişiler olağanüstü miktarda paralardan söz etmişlerdir. Birtakım Komite üyelerinin yapacağı şeye, örneğin resmi bir ayrıcalığa ya da sahte bir kimliğe karşılık muazzam miktarda paralar ve değerli aile yadigarları istendi ve verildi. Özellikle göz dikilen şey, Komite üyeleri, polis ve bunların aileleri için ayrılmış özel binalarda bir odaydı; bu binalar sözde, SS'in dikkatinden ve ardarda gelen *Aktionen*den muaftı. Ama ödül yükselip umutsuzluk arttıkça ufacık bir ayrıcalık kırıntısı bile, kötü yazgılı toplumun sağ kalabilmiş bireyleri arasından ancak en zenginlerin verebileceği fahiş fiyatlara yükselebiliyordu.

Judenräte'nin böylesi bir tavrı, kurban toplumdaki genel ahlaksal çöküşü yansıtmaktaydı. Kendini kurtarma akılsallığını yücelten ve ahlaksal değerleri sistemli bir şekilde düşüren baskı, kurbanlarını insanlıktan çıkarmada başarılıydı. Kendi kendini gerçekleştiren, sözümona bir kehanet gibiydi sanki. Yahudiler önce görünürde insanlık inancını özçıkartlarına uygun bir kılıf olarak kullanan, ahlaksız ve vicdansız, ahlaksal değerleri düşürücü açgözlü benciller diye ilan edildiler; daha sonra da propagandanın benimsetmeye çalıştığı tanımın

doğru çıkacağı, insanlıkdışı bir duruma zorlandılar. Goebbels'in başkanlığına bağlı bir kameraman spor bayramı çekimlerinde lüks lokantaların önünde açlıktan ölen dilencileri tesbit etmişti.

Çürümenin kendi mantığı vardır. Aşamalar halinde olur ve her adım bir sonrakini kolaylaştırır. Şöyle başlar :

Siedlce Komitesi'nin ikinci başkanı yaşam düzeyini birden yükseltiverdi... Eline birden böyle büyük miktarlarda para geçmesi ve diğer bazı olanakları elde etmesi onun kafasını açıkça değiştirdi. Elinde sınırsız güç olduğunu sandı ve genel sefaletten yararlanarak konumunun avantajlarını kullandı. Almanlara rüşvet verilmesi gerekebilecek acil bir durum için, emniyete alacağına güvenerek kendisine emanet edilen büyük miktarlarda para ve mücevherden aslan payını aldı. Lüks içinde yaşadı...

Ve şöyle devam eder:

[Zawiercie Komitesi'nin başkanı] 1943 Ağustosunda "yeniden yerleştirme" sırasında, usta işçilerden oluşacak ufak bir grup dışında tüm Yahudilerin Auschwitz'e gönderileceği haberini aldığı anda (ve bunun ne demek olduğu zaten bilinmekteydi) kendi ailesinden 40 kişiyi topladı ve isimlerini usta işçiler listesine yazdı.

Ve şöyle sona erer:

[Skalat gettosunda] *Obersturmbannführer* Müller, Komite temsilcileri ve getto polisi *Kommandant*'ı Dr. Joseph Brif ile, kendileri ve ailelerinin kurtulacağını resmen bildirerek, onların "harekat"a aktif bir şekilde katılmaları konusunda anlaşma yaptı... Kanlı harekattan sonra... bir grup SS'li hoş vakit geçirdikleri Yahudi Komitesi binasına gittiler. Onları bir ziyafet bekliyordu orada... yemeği hazırlayanlar zengince donatılmış masaların etrafında harıl harıl çalışıyorlar ve konuklarını ağırlamak için kölece çaba harcıyorlardı. Şen kahkahalar duyuluyor, müzik çalıyordu ve konuklar açıldılar, şarkı söylediler ve neşelendiler. Bunlar olurken sinagoga tıkmış 2000 kişi neredeyse havasızlıktan boğulmak üzereydi ve diğerleri çayırın ortasında, soğuk tren vagonları içinde tutuluyordu.²⁹

İşin doğrusu, aslında böyle bitmedi. "Kendini kurtarma" denen trenin durduğu tek istasyon Treblinka'ydı.

Sonuç

Eğer seçim yapabilselerdi hiç bir Yahudi Komite üyesi ya da polisi kendi kendini yok etme trenine binmezdi. Hiç biri, başkalarının öldürülmesine yardım etmezdi. Hiç biri, “veba günleri sefahatı” türünde bir ahlaksal bozukluğa düşmezdi. Ama böyle bir seçenekleri yoktu ya da daha doğrusu, seçenekler onlar tarafından oluşturulmamıştı. Birçoğu -son derece ahlaksız ve vicdansız olanlar da dahil- varolan seçenekler arasından bir tercih yapmak için akıllarını ve akılcı karar verme yetilerini kullanmıştı. Holocaust deneyiminin tüm korkunç sonuçlarıyla gösterdiği şey, eylemi yapanın akılsallığı ile (bir psikolojik fenomenle) eylemin (eylemi yapan için yol açtığı nesnel sonuçlarla ölçülen) akılsallığı arasındaki ayrımdır. Akıl bireysel davranışlarda ancak, bu iki akılsallığın uyuştuğu ve örtüştüğü durumlarda iyi bir rehberdir. Aksi takdirde bir intihar silahına dönüşür. Yolu üzerindeki -onu kısıtlayan tek şey ve olası kurtarıcı olan- ahlaksal yasakları yıkarak kendi amacını yok eder.

İki akılsallığın uyuşması -eylemcinin ve eylemin- eylemciye bağlı değildir. Eylemin yer aldığı ortama, aynı zamanda eylemin kazanabileceği ödüle ve olanaklarına bağlıdır ki, bunların hiç biri eylemi yapanın elinde değildir. Ödül ve olanaklar gerçekte durumu denetim altında tutanlarca belirlenir: bazı tercihleri, hükmedilenlerce sık sık seçilemeyecek kadar pahalı kılabilen, böylece, amaçlarına yaklaşmalarını sağlayacak ve denetimlerini güçlendirecek tercihlerin sık sık ve kitle halinde seçilmesini garantileyebilenlerdir bunlar. Bu kapasite, hükmedenlerin amaçlarının hükmedilenlerin çıkarları açısından yararlı ya da zararlı olmasıyla değişmez. *Gücün çok asimetrik olduğu durumlarda, hükmedilenlerin akılsallığı en hafif deyişle karma bir nimettir.* Onların yararına çalışabilir. Ama onları mahvedebilir de.

Karışık amaçlar taşıyan bir operasyon gibi düşünülürse Holocaust modern bürokratik akılsallığın bir örneği yerine geçebilir. Hemen hemen her şey, en az maliyet ve emekle en büyük sonucu elde etmek için yapılmıştır. Bu başarılı operasyonun kurbanı olacaklar da dahil

olmak üzere herkesin beceri ve olanaklarının kullanılması için (olanaklar ölçüsünde) hemen hemen her şey yapılmıştır. Operasyonun amaçlarıyla ilgisi olmayan ya da bunlara zarar verecek hemen tüm baskılar nötralize edilmiş ya da toptan etkisiz kılınmıştır. Holocaust örgütlenmesinin öyküsü gerçekten, bilimsel yönetimin ders kitabı haline getirilebilir. Faillerinin askersel yenilgisi sonucunda, amacının ahlaksal ve politik yönden kınanması dünyaya empoze edilmiş olmasaydı bir ders kitabı haline getirilebilirdi. Onun, insan örgütlenmesinin ilerlemesine katkıda bulunduğu deneyimi araştırmak ve yaymak için birbiriyle yarışacak seçkin bilimadamlarının yokluğu duyulmazdı.

Holocaust, kurbanları açısından ise farklı dersler içerir. Bunların içinde en önemlilerinden biri, örgütsel becerinin tek ölçütü olarak akılsallığın şok edici yetersizliğidir. Bu ders sosyal bilimciler tarafından hala tam anlamıyla kavranmış değildir. Bu gerçekleşmediği sürece, ahlaksal normların da dahil olduğu niteliksel ölçütlerin elimine edilmesi sayesinde insan eylemlerinin yetkinliğinde ve veriminde sağlanan korkunç ilerlemeyi araştırmaya, genelleştirmeye - ve sonuçlarını pek düşünmemeye - devam edebiliriz.

İlk olarak, Profesör Bronislau Baczko'nun onuruna, *Festschrift* olarak yazılmıştır.

VI

İtaat Etiği (Milgram'ı Okumak)

Sarsıcı Holocaust gerçeğinin şokunu henüz tam atlatmadan 1945 de Dwight Macdonald artık yasalara itaat eden kişiden, yasaları çiğneyenden daha fazla korkmamız gerektiği uyarısında bulunmuştu.

Holocaust, anımsanan ve geçmişten gelen her türlü kötülük imajını gölgede bırakmıştı. Böylece, kötü işlerin her türlü tanımını da tersyüz etti. İnsan belleğindeki en dehşet verici kötülüğün düzenin bozulmasından değil de düzenin kusursuz, hatasız, karşı konulmaz egemenliğinden kaynaklandığı anlaşılıverdi birden. Bu, denetlenemez, asi bir kalabalığın değil, üniforma giymiş, itaatli ve disiplinli, kurallara uyan ve aldıkları emrin ruhuna ve dar anlamına göre davranmaya özen gösteren insanların işiydi. Bu insanların, üniformalarını çıkardıkları anda, kesinkes kötü olmadıkları da hemen anlaşılırmıştı. Onlar aynı bizler gibi davranıyorlardı. Sevdikleri karıları, üstüne titredikleri çocukları, yardım ettikleri ve üzüldüğünde teselli ettikleri arkadaşları vardı. Bu insanların bir zamanlar üniformalıyken, birilerinin sevgili karıları olan kadınların ve birilerinin üzerine titrediği çocukları olan bebeklerin de içinde olduğu binlerce kişiyi vurduğu, gazladığı ya da vurulmasını ya da gazlanmasını yönettiği inanılmaz gibi geliyordu. Bu da dehşet vericiydi. Senin benim gibi sıradan insanlar nasıl

yapabilirdi bunu? Onlar bir yanıyla küçücük, ufacık da olsa mutlaka özel, farklı ve bize *benzemez*diler. Kesinlikle aydınlanmış, uygarlaşmış toplumumuzun insanlaştırıcı, yüceltici etkisinden kaçmış olmalıydılar. Ya da eğer öyle değilse, eğitimsel faktörlerin böyle hatalı, hastalıklı bir kişiliğe yol açan, kötü ya da talihsiz bir karışımının etkisiyle bozulmuş, kötü hale getirilmiş olmalıydılar. Bu varsayımların yanlış çıkmasına yalnızca, uygar toplumdaki yaşamın vaat ettiği kişisel güvenlik yanılışmasını yırtıp atacağı için içerlenmezdi. Çok daha anlamlı bir nedenle, ahlaksal yönden haklı olan her özsimgenin ve temiz bir vicdanın düzelmez yetersizliğini açığa çıkarması yüzünden de içerlenirdi. Artık bundan sonra tüm vicdanlar ancak ikinci bir uyarıya kadar temiz oluyordu.

Holocaust'a ilişkin bize ulaşan korkunç haberler ile onun failleri hakkında öğrendiklerimiz "bunun" bize de yapılabileceği değil, bunu bizim de yapabileceğimiz olasılığıdır. Yale Üniversitesi'nden bir psikolog olan Stanley Milgram duygusal dürtülere dayalı varsayımların ampirik bir denemesini yapmaya cesaretle giriştiğinde ve varolan kanıtlarla ilgilenmemeye karar verdiğinde bu korkunun asıl yükünü çekti ve bu çalışmaların sonuçlarını daha büyük bir cesaretle 1974 de yayınladı. Milgram'ın bulguları gerçekten gayet netti: evet, biz de bunu yapabiliriz ve eğer koşullar uygun olursa yine de yapabiliriz.

Böyle bir sonuçla yaşamak kolay değildi. Ezberletilmiş düşüncelerin Milgram'ın araştırmasına var gücüyle saldırmasında şaşılacak bir şey yok. Milgram'ın yöntemleri mikroskop altına kondu, çekiştirildi, hatalı ve hatta ayıplı diye ilan edildi ve kınandı. Akademik dünya, saygın olsun olmasın, her yolla ve ne pahasına olursa olsun, gönül rahatlığı ve kafa huzurunun daha uygun olacağı yerde dehşeti gösteren bu bulguları kötülemeye ve reddetmeye çalıştı. Bilim tarihinde bilginin sözde değer yargılarından arınmış bir şekilde araştırılmasının ve bilimsel merakın tarafsız dürtülerinin içyüzünü bundan daha iyi gösteren pek az olay vardır. "Benim kanımca" diyordu Milgram eleştirilere yanıt olarak, "eleştirilerin çoğu, insanlar bilse de bilmese de araştırmanın sonuçlarından kaynaklanıyor. Eğer herkes hafif ya da ılımlı bir şokla karşılaşınca araştırmayı hemen bitirseydi" (yani, araştırmacının sisteminin izlenmesi, varsayılan kurbanlara acı ve rahatsızlık vermek anla-

mına gelmeye başlamadan önce) “bu çok güven verici bir bulgu olurdu ve bunu kim protesto edebilirdi?”¹ Milgram elbette haklıydı ve hâlâ da haklı. Orijinal araştırmasının üzerinden yıllar geçtiği halde onun insan davranışlarının mekanizması hakkındaki görüşlerimizin tümüyle bir revizyona götürülmesini gerektiren bulguları çoğu sosyoloji dersinde şaşırtıcı, ama pek fazla aydınlatıcı olmayan, ilginç bir şey olarak - sosyolojik akıl yürütmenin ana gövdesini etkilemeksizin- alıntı yapıldı durdu. Bulgular çürütülemiyorsa da çizgi dışına itilebilirdi.

Eski düşünme alışkanlıkları kolay kolay ölmez. Savaştan hemen sonra Adorno’nun liderliğindeki bir grup bilimadamı ilerki yıllarda araştırma ve kuramsallaştırmanın modeli haline gelecek bir yapıt olan *The Authoritarian Personality* adlı kitabı yayınladılar. Kitabın büyük önemi özel hipotezlerinde değil -hemen hemen hepsi sonradan sorgulanmış ve reddedilmiştir- sorunu saptadığı yer ve bundan çıkarılan araştırma stratejisindeydi. Adorno ve arkadaşlarının ampirik deneyimlerden bağışık ama bilgili kamuoyunun bilinçaltı istekleriyle yatıştırıcı bir uyum sağlayan bu katkısı eleştiriye çok daha dirençli olduğunu göstermiştir. Kitabın başlığının gösterdiği gibi, yazarlar, Nazi egemenliğini ve bunun sonucunda yapılan gaddarlıkları belli bir birey tipinin; güçlüye itaat etme, zayıfa karşı vicdansızca, çoğu kez zalimce baskı yapma eğilimindeki kişiliklerin varlığıyla açıklamaya çalışmışlardır. Nazilerin zaferi, bu tür kişiliklerin alışılmadık bir şekilde biraraya gelmesinin sonucu olmalıydı. Bunun niçin gerçekleştiğini ise yazarlar açıklamamışlar, açıklamak da istememişlerdir. Otoriter kişilikleri yaratabilen bireyüstü ya da birey dışı etkenleri araştırmaktan özenle kaçınmışlar, bu etkenlerin normalde otoriter *kişilikte* yoksun insanlarda otoriter bir *davranışa* yol açabilmesi olasılığıyla ilgilenmemişlerdir. Adorno ve arkadaşlarına göre Nazizm, Naziler zalim olduğu için zalimdi; ve Naziler, zalim insanlar Nazi olmaya eğilimli olduğu için zalimdiler. Grubun üyelerinden birinin birkaç yıl sonra kabul ettiği gibi “*The Authoritarian Personality*, potansiyel faşizmin ve benmerkezciliğin yalnızca kişilikle ilgili belirleyicileri üzerinde durur ve çağın toplumsal etkilerini yok sayar.”² Adorno ve ekibinin sorunu ifade biçimi, suçu bölüştürme tarzından çok, insanlığın geri kalan kısmını suçsuz ilan eden pervasızlığından ötürü önemlidir.

Adorno'nun görüşü dünyayı doğuştan Nazi eğilimliler ve onların kurbanları olmak üzere ikiye bölmektedir. Pek çok kibar insanın olanak verildiğinde zalime dönüşebildiği yolundaki çapraşık ve üzücü gerçek hasıraltı edilmiştir. Kurbanların bile, kötü sonlarına doğru giderken insanlıklarını büyük ölçüde yitirmiş olabileceklerinden kuşkulananmak yasaklanmıştır - Holocaust'u anlatan Amerikan televizyon yapımlarındaki aşırı saçmalıklara dek uzanan, sözü edilmemiş bir yasaklamadır bu.

Milgram'ın araştırmasının meydan okuduğu işte bu, hem iyice yerleşmiş, yıkılması zorlaşmış, hem de birbirine karşılıklı destek olan akademik gelenek ve kamuoyuydu. Onun, zulmün zalim kişilerce değil de normal görevlerini iyi yapmaya çalışan normal erkekler ve kadınlarca yapılmış olduğu yolundaki hipotezi; ve *zalimliğin bunu yapanların kişisel karakterleriyle bağlantısının zayıf olduğu, ama otoriteyle itaat arasındaki ilişkiyle*, -yani normal, her gün karşılaştığımız iktidar ve itaat yapılanmasıyla- güçlü bir bağlantısının bulunduğu yolundaki bulguları büyük bir huzursuzluk ve öfke uyandırmıştı. “Çalmaktan, öldürmekten, bir insana saldırmaktan kendi prensipleri gereği nefret eden bir kişi, otorite tarafından emredildiği takdirde kendini bu işleri görece daha kolay yaparken bulabilir. Kendi başına hareket eden bir insanda aklımıza bile getiremeyeceğimiz bir eylem, emirle yapıldığında tereddütsüz uygulanabilir.”³ Bazı kişilerin zorlanmaksızın, tümüyle kendi kişisel eğilimleriyle, zalimliğe yatkın olduğu doğru olabilir. Ama kesin olan, insanların, kendilerini zalim olmaya teşvik eden bir ilişki içinde bulduklarında kişisel özelliklerin onları durdurmayacağıdır.

Şimdi, Le Bon'u izleyerek, bunu (yani kötü eylemlerin normalde kötü olmayan insanlar tarafından yapılmasını) geleneksel olarak, genellikle olası bulduğumuz tek vakayı anımsayalım; ki bu, insan ilişkilerinin normal, uygar, akılcı kalıplarının kırıldığı bir durumdur; nefret ya da panikle bir araya toplanmış bir kalabalık; her biri olağan durumunun dışına çekilmiş ve bir süre için toplumsal bir boşlukta kalmış yabancıların raslantısal bir karşılaşması; emirlerin yerini çılgınca haykırışların aldığı ve gidilecek yöne karar veren otoritenin yerine

denetimden çıkmış koşuşturmaların egemen olduğu, tıklım tıklım dolu bir kasaba meydanı. Düşünülemeyecek şeylerin ancak, insanlar düşünmeyi bıraktıkları zaman olabileceğine inanmaya alıştığımız: insanların toplum öncesi ve uygarlaşmamış duygularının kaynadığı kazanın akılsallık kapağı kaldırılınca yani. Milgram'ın bulguları, insanlıkdışılık tek tük çöküntülerle sınırlandırılırken insanlığın tümüyle akılcı düzenin yanında olduğuna ilişkin dünyanın oldukça eski imge tepe taklak oluyor.

Kısacası, Milgram'ın öne sürdüğü ve kanıtladığı üzere, *insanlıkdışılık bir toplumsal ilişkiler sorunudur. Toplumsal ilişkiler akılcılaştırılıp teknik yönden mükemmelleştirilirse insanlıkdışılığın toplumsal üretiminin verimliliği ve kapasitesi de mükemmel bir hale gelir.*

Saçma görünebilir. Ama değil. Milgram'ın deneylerinden önce, meslekten olsun, meslek dışından olsun, çok az sayıda kişi Milgram'ın keşfedeceği şeyi tahmin etmişti. Aslında Milgram'ın, deneylerin sonucu ne olabilir diye sorduğu tüm sıradan orta sınıftan erkekler ve psikoloji dalının tüm yetenekli ve saygın üyeleri, denek kişilerin yüzde 100'ünün, yapmaları emredilen eylemlerdeki vahşetin artması durumunda işbirliği yapmayı reddedeceklerinden ve oldukça düşük bir noktada birden kopacaklarından emindiler. Aslında, işbirliğine razı olmaktan vazgeçenlerin oranı, uygun zamanlarda yüzde 30'a dek düştü. Gerçek olmayan bir elektrik şokunu uygulamaya hazır olanların sıklık oranı, bilgili uzmanların ve halkın tahmin edebildiğinin üç kat fazlasıydı.

Toplumsal Uzaklığın Bir İşlevi Olarak İnsanlıkdışılık

Milgram'ın bulguları arasında belki de en çarpıcı olanı, *kurbanlarına zulmetme ile yakınlık duymaya hazır olmanın ters orantısıdır. Dokunduğumuz bir kişiye zarar vermemiz zordur. Uzaktan gördüğümüz bir kişiye acı çektirmemiz biraz daha kolaydır. O insanın yalnızca sesini duyduğumuzda bu daha da kolaydır. Ne gördüğümüz ne de sesini duyduğumuz bir kişiye karşı zalim olmak ise çok daha kolaydır.*

Eğer bir insana zarar vermek onunla doğrudan bedensel temas gerektiriyorsa bu işi yapacak olan kişi kendi eylemiyle kurbanın acısı arasındaki neden-sonuç bağlantısını görmezden gelmek lüksünden yoksundur. Neden-sonuç ilişkisi yalındır ve aşıkardır, acıdan dolayı sorumluluk da öyledir. Milgram'ın deneyindeki deneklere, kurbanın ellerini zorla, sözde elektrik şokunun verildiği bir levha üzerine koymaları söylendiğinde yalnızca yüzde 30'u emre itaati deney sonuna dek sürdürdü. Kurbanın ellerini kavramak yerine yalnızca, kumanda masası üzerindeki manivelayı çevirmeleri istendiğinde itaat edenlerin oranı yüzde 40'a yükseldi. Kurbanlar bir duvarın ardında gizlenip de yalnızca acı dolu çığlıkları duyulur olduğunda "işin sonunu getirmeye" hazır deneklerin oranı yüzde 62,5'a fırladı. Sesin kapatılması, oranı daha fazla yükseltmedi, oran ancak yüzde 65 oldu. Bu, bizim en çok gözlerimizle hissettiğimizi gösterir. Kurbandan fiziksel ve psikolojik uzaklık arttıkça zalimleşmek daha kolay hale geliyordu. Milgram'ın vardığı sonuç basit ve inandırıcıdır:

Denekle, kurbanı zarar verici sonuçlar arasına yerleştirilen herhangi bir güç ya da olay buna katılan kişi üzerindeki gerilimin azalmasına ve böylece de, itaatsizlik oranının düşmesine yol açmaktadır. Modern toplumda bizimle, katkıda bulunduğumuz, sonucu zararlı eylem arasında genellikle başkaları durmaktadır.⁴

Gerçekten, eyleme aracılık etmek, eylemi yetki hiyerarşisiyle belirlenmiş ve birbirinden ayrılmış aşamalara bölmek ve eylemi görevsel uzmanlıklarla bölüp parçalara ayırmak akılcı toplumumuzun en göze çarpan ve gururla ilan edilen başarısıdır. Milgram'ın keşfinin anlamı, akılcılaştırma işleminin, sonuçları insanlık dışı ve zalimce davranışları, amaçlı olmasa da, kendi yapısından gelen ve telafi edilemez bir şekilde kolaylaştırdığıdır. *Eylemin örgütlenmesi ne denli akılcıysa acıya yol açması o denli kolaylaşır* - ve de kişinin kendisiyle barışık kalması.

Kurbandan ayrılmanın zalimliği kolaylaştırmasının nedeni psikolojik olarak açıktır: Kötülüğü yapan, yaptıklarının sonucuna tanık olma ızdırabından kurtulmaktadır. Hatta gerçekte kötü bir şey olmadığına inanarak kendini kandırmakta, böylece vicdan azabını yatıştır-

maktadır. Ama tek açıklama bu değildir. Nedenler de yalnızca psikolojik değildir; aslında insan davranışlarını açıklayan her şey gibi, toplumsaldır.

Kurbanı başka bir odaya koymak onu denekten uzaklaştırmakla kalmaz, denekle deneyi yapanı da görece yakınlaştırır. Böylece, deneyi yapanla denek arasında, kurbanın dışlanmış olduğu bir grup işlevi başlar. Kurban, uzakta olduğu için fiziksel ve psikolojik olarak yalnız kalmış bir yabancıdır.⁵

Kurbanın yalnızlığı onun yalnızca fiziksel ayrımıyla ilgili bir sorun değildir. Bu, onun işkencecilerinin birlikteliğinin ve kendisinin bu birliktelikten dışlanmışlığının bir işlevidir. Fiziksel yakınlık ve sürekli (hatta - hiç bir denek deneyde bir saatten fazla tutulmadığı için - görece kısa süren) işbirliği, karşılıklı yükümlülükler ve dayanışmayla tamamlanan bir grup duygusu sonucunu verir. Bu grup duygusu ortak eylemle, özellikle de bireysel eylemlerin birbirini bütünleyiciliğiyle - sonucun ortak çabayla elde edildiğinin açıkça görülmesiyle - yaratılır. Milgram'ın deneyindeki eylem, deneği deneyciyle birleştirmiş ve aynı zamanda, ikisini de kurbandan ayırmıştır. Hiç bir durumda kurbanın bir şey yapan, bir etken, bir kişi rolünde olduğu kabul edilmemiştir. Bunun yerine sürekli olarak, alıcı uça tutulmuştur. Belli ki o bir *nesneye* dönüştürülmüştür ve eylemlerin nesneleri gibi, insan ya da cansız varlık olması pek fazla önemli değildir. Böylece, kurbanın yalnızlığıyla işkencecilerinin birlikteliği uygun hale gelmiş ve birbirini desteklemiştir.

Bu nedenle, zarar verici eylemin kolektif niteliği fiziksel ve saf psikolojik uzaklığın etkisini daha da arttırmıştır. Eylemin akılcı bir şekilde örgütlenmesi ve yönetilmesiyle ekonomisinde ve verimliliğinde sağlanacağı kesin olan kazançlar gözönüne alınmazsa baskıyı yapan kişinin yalnızca bir grubun üyesi olmasına zalimce eylemlerin yapılmasını kolaylaştırmada çok büyük bir rol verilmiş olduğu düşünülebilir. Bürokrasinin duygusuz ve duyarsız verimliliğinin önemli bir kısmının, işbölümünde akılcı bir planlama ya da emir-komuta zinciri dışındaki faktörlere bağlanabilmesi mümkündür: işbirliği eyleminin grup oluşturma yolundaki doğal eğiliminin, yani daima sınır çizme ve yabancıları dışlamayla birlikte giden bir eğilimin ustaca, ama kasten

ve planlı olması gerekmeyen bir şekilde kullanılmasına da bağlanabilir. Bürokratik örgüt, üyelerinin seçilmesindeki ve hedeflerinin planlanmasındaki yetkisiyle bu eğilimin sonucunu denetleyebilir ve bunun, eylemcileriyle (yani örgüt üyeleriyle) eylemin hedef-nesneleri arasında gittikçe daha derin ve aşılmaz bir uçurum yaratmasını sağlayabilir. Bu da, eylemcilerin cellatlara, hedef kişilerin ise kurbanlara dönüşmesini çok daha kolaylaştırır.

Kendi Ediminden Sonra Suç Ortaklığı

Bir kez bataklığa düşmüş herkes, dışarı çıkmak için girişilen her çabanın çamura daha çok gömülmeyle sonuçlandığı için, kendini kurtarmanın çok zor olduğunu bilir. Bataklık usta bir sisteme benzetilebilir. Bu sistem öylesine yapılanmıştır ki içine giren nesneler ne harekette bulunursa bulunsun bu hareketler daima sistemin “emme gücü”nü artırır.

Ardışık eylemler aynı niteliğe sahip gibi görünür. Eylemi yapan kişinin, eylemin sürekliliğini sürdürme zorunluluğu duyma ve vazgeçmeyi zor bulma derecesi her aşamada artma eğilimindedir. İlk adımlar kolaydır ve gerektireceği ahlaksal eziyet varsa bile azdır. Bunu izleyen adımların yıldırıcılığı gittikçe artar. Sonunda, bunları yapmaya tahammül edilemeyeceği hissedilir. Ama aynı zamanda, vazgeçmenin bedeli de artmıştır. Yani geri dönme dürtüsü zayıfken, vazgeçmenin önündeki engeller de zayıftır ya da yoktur. Bu dürtü şiddetlendikçe karşılaşacağı engeller de her aşamada onu dengeleyecek kadar güçlenir. Eylemi yapan kişi geri dönmek isteğiyle dolup taşıdığı anda ise bunu yapması için artık çok geç kalmış olur. Milgram *ardışık eylemi*, ana ‘bağlayıcı etkenler’ (yani kişiyi bulunduğu durumda kilitleyen etkenler) arasında saymıştır. Bu bağlayıcı etkenin gücünü, *kişinin geçmişteki kendi eylemlerinin yönlendirici etkisine* bağlamak inandırıcı görünüyor.

Sabini ve Silver bunun mekanizmasının zekice ve yeterli bir tanımını sunmuşlardır.

Denekler, deneyciyle işbirliğini kabul ederek deneye katılmaktadırlar; yani katılmayı kabul etmişlerdir, parasını almışlardır ve

muhtemelen bir dereceye kadar da, bilimin ilerletilmesi amacını onaylamaktadırlar (Milgram'ın deneklerine, öğrenmeyi daha verimli kılacak yolların keşfedilmesi amacıyla yapılan bir araştırmaya katılacakları söylenmiştir). Öğrenci ilk hatasını yaptığında deneklerden ona elektrik şoku uygulamaları istenmiştir. Şok düzeyi 15 voltuttur. 15 voltluk bir şok tümüyle zararsızdır ve hissedilmez. Burada ahlaksal bir sorun yoktur. Bir sonraki şok elbette daha güçlüdür, ama yalnızca hafifçe. Her şok bir öncekinden hafifçe daha yüksektir. Deneğin davranışının niteliği tümüyle suçsuzdan vicdansıza doğru, ama dereceli bir şekilde değişir. Denek kesin olarak nerede durmalıdır? Bu iki tür davranışı birbirinden ayıran çizgi hangi noktada aşılmıştır? Denek bunu nasıl bilecektir? Bir çizgi olması gerektiğini saptamak kolaydır, ama bu çizginin nerde olması gerektiğini saptamak pek kolay değildir.

Ama işlemdeki en önemli etken aşağıdaki gibi görünüyor:

Eğer denek bir sonraki şokun kabul edilemez olduğuna karar vermişse bu şok (her seferinde) bir öncekinden yalnızca hafifçe şiddetli olduğuna göre, verdiği son şoku uygulamasının gerekçesi neydi? Atmak durumunda olduğu adımın uygunluğunu reddetmek az önce atmış olduğu adımın ahlaksal değerini düşürmektir ve bu, deneğin kendi ahlaksal değerini düşürür. Denek, deneyi derece derece gerçekleştirerek tuzağa düşmüştür.⁶

Ardışık eylemde eylemi yapan kişi kendi geçmiş eylemlerinin bir kölesi haline gelir. Bu kıskaç, diğer bağlayıcı etkenlerden çok daha güçlüye benzemektedir. Bu etken, ardışık serinin başında daha önemli gibi duran ve gerçekten belirleyici rol oynayan bazı etkenlerden daha uzun süre dayanabilir. Özellikle kişinin geçmişteki kendi davranışını yeniden değerlendirme (ve kınama) konusundaki isteksizliği, bu “dava” ya bağlanma konusunda duyulan ilk istek tümüyle tavsayıp söndükten çok sonra bile, işi sürdürecektir güçlü ve gittikçe güçlenen bir dürtü olarak kalır. Adımlar arasındaki yumuşak ve hissedilmeden geçişler eylemi yapanı tuzağa çeker; bu tuzak kişinin kendi yaptıklarını gözden geçirip de doğruluğunu ya da en azından zararsızlığını reddetmeksizin geri dönmesinin olanaksızlığıdır. Başka bir deyişle, bu tuzak bir paradokstur: *kendini karalamadan temizlenilmez*. Pisliği örtmek için ise sonsuza dek pisliğin içinde ilerlemek gerekir.

Bu paradoks, çok iyi bilinen suç ortağı dayanışmasının ardındaki itici etken olabilir. Hiç bir şey insanları birbirine, yapması suç olan bir eylemin ortak sorumluluğundan daha güçlü bağlayamaz. Bu tarz dayanışmayı sağduyusal olarak, doğal bir “cezadan kurtulma” isteğiyle açıklayabiliriz; oyun kuramcılarının ünlü “mahkumun ikilemi” çözümlemesi de bize, (oyundaki ödülü karıştırmaksızın) tüm ekibin dayanışma içinde kalacağını varsaymak her üyenin verebileceği en akılcı karar olduğunu öğretir. Sadece başından beri ardışık eylemin içindeki takım üyelerinin paradoksu zararsız hale getirmek için dolap çevirme olasılığı gerçeği ile gittikçe artan karşı kanıtlara rağmen geçmiş eylemlerin meşruluğuna olan inanca puan sağlayan genel kabul tarafından suç ortakları dayanışmasının hangi boyutlara kadar taşınıp güçlendirilebileceğini merak edebiliriz. Bu nedenle ben, Milgram’ın adlandırdığı diğer bir “bağlayıcı etken”in, yani durumsal zorunlulukların büyük ölçüde, ilk paradoksun, yani ardışık eylem paradoksunun bir türevi olduğunu savunuyorum.

Ahlaklaştırılmış Teknoloji

Otoriter bürokratik sistemin en dikkat çekici özelliklerinden biri de kişinin yaptığı eylemlerin ahlaksal garabetinin keşfedilme olasılığının azalması ve keşfedildiğinde de acılı bir ahlaksal ikileme dönüşmesidir. Bürokraside küçük memurun ahlaksal kaygıları eylem amaçlarının kötü yanları üzerinde yoğunlaşmaktan alıkonur. Bunlar zorla başka yöne - yapılacak işe ve işin yapılışındaki kusursuzluğa - kaydırılır. Eylemin “hedefleri”nin başından neler geçtiği ya da hissettiği o denli önemli değildir. Ama, üstlerinin görevliden yapmasını istediği şeyin ne denli sık ve ustalıkla yerine getirildiği önemlidir. Ve üstteki bu konuda en yetkin, doğal otoritedir. Bu durum üstlerin, astlarını yakaladığı en güçlü kıskaktır. Emir vermenin ve itaatsizliği cezalandırmanın yanısıra ahlaksal yargıya - kişinin özyargısı için değeri olan tek yargıya - da varırlar.

Eleştirmenler Milgram’ın deneyindeki sonuçların, bu eylemin *bilime* - yani yüce, çok ender karşı çıkılan ve genel olarak, ahlaken kabul edilmiş bir otoriteye - gerekli olduğu inancından etkilenmiş olabileceğini sık sık vurgularlar. Ama kamuoyunca bilimin, normalde ahlaka

ken iğrenç olan, amaç, araçları mazur gösterir ilkesini uygulamasına her türlü otoriteden daha çok izin verildiğine değinilmez. Bilim, insan davranışlarının akılcı örgütlenmesinin ideali olarak hizmet eden amaçlarla araçları birbirinden ayırmanın tam bir örneğini oluşturur: ahlaksal değerlendirmenin konusu araçlar değil, amaçlardır. Deneyi yapanlar ahlaksal kaygıların ifade edilmesi karşısında hep “Dokular-da kalıcı hiç bir hasar kalmayacak” gibi, donuk, alışılmış ve sönük bir açıklamayla yanıt verdiler. Katılanların çoğu bu teselliye memnu-niyetle kabul ettiler ve bu açıklamanın tartışmadan bıraktığı (her şeyden önce, dokuya geçici bir zarar vermenin ya da yalnızca şiddetli acı vermenin ahlaksal açıdan değerlendirilmesi gibi) diğer yönleri de-rinlemesine düşünmemeyi yeğlediler. Onlar için önemli olan, “yukar-dan” birinin, neyin ahlaksal yönden kabul edilebilir, neyin kabul edile-mez olduğu konusunda güvence vermesiydi.

Otoriter bürokratik sistemde ahlak dili yeni bir sözlük kazanır. Bu sözlük, sadakat, görev, disiplin gibi - hepsi de üstleri ahlak düşüncesi-nin mutlak hedefi, en büyük ahlaksal otorite olarak gösteren - kavram-larla doludur. Aslında bunların hepsi bir noktada birleşir: sadakatın an-lamı, görevin, disiplin kurallarınca belirlenen şekilde yerine getirilmesi-dir. Bunlar bir noktada birleştikçe ve birbirlerini destekledikçe, ahlaksal hükümler olarak diğer tüm ahlaksal kaygıları - hepsinden önce de, oto-riter sistemin kendini yeniden üretmesiyle ilgili düşüncelerine yabancı olan etik konuları - etkisiz bırakacak ve bir kenara itecek kadar güçle-nirler. Bu ahlak, ahlaksal özdisiplinin alışılmış tüm sosyo-psikolojik araçlarını kendine maleder, bunları bürokrasi çıkarlarının arabasına ko-şar ve tekelleştirir. Milgram’ın belirttiği gibi “ast durumdaki kişi, oto-riterinin gerekli gördüğü eylemleri yerine getirmedeki başarısına bağlı olarak utanç ya da gurur duyar... Üstbenlik, eylemlerin iyiliği ya da kö-tülüğüyle ilgili değer yargılarından, otoriter sistem içindeki işlevin ne denli iyi ya da kötü yerine getirildiği saptamasına kayar.”⁷

Bunun ardından gelecek olan, yaygın olarak yapılan bir yorumun tersidir, otoriter bürokratik sistem esasında ahlaksal normlara karşı çıkmaz ve onları gerçekten, verimli bir eylemin soğuk akılsallığı ile çelişen, temelden akıldışı, duygusal baskılar diye bir kenara itmez.

Ama onları kullanır - ya da yeniden kullanır. *Bürokrasinin çifte başa-rısı, teknolojiyi ahlaklaştırmamasının yanı sıra, teknik dışı konuların ah-lakasal önemini yadsımasıdır.* İyi mi kötü mü, uygun mu uygunsuz mu, yanlış mı doğru mu değerlendirmesine konu olan, hareketin özü değil teknolojisidir. Eylemi yapanın vicdanı kendisine, işini iyi yap-masını söyler ve kendi doğruluğunu örgüt kurallarına itaat etmedeki duyarlılığı ve görevine üstlerinin belirlediği tarzda bağlılığıyla ölç-meye iter. Milgram'ın deneylerindeki deneklerin diğer “eski moda” vicdanlarını kendilerinden uzak tutan ve eylemi bırakma yolundaki dürtülerine etkin bir şekilde son veren, *aslının yerine geçen bu vic-dandır;* bu vicdan deneycilerini “araştırmanın çıkarlarıyla” ya da “deneyin gerekleriyle” ilgili ricaları ve deneyi zamansız kesmenin yol açacağı zarar konusundaki uyarılarıyla oluşmuştur. Milgram'ın de-neylerinde aslının yerine geçen vicdan (hiç bir bireyin denemesi bir saati aşmadığı için) çok acele oluşturulmuş ama yine de hayret verici bir şekilde etkili olduğunu göstermiştir.

Deneğin eylemin hedefine yakınlığıyla eylemin otorite kaynağına yakınlığı arasındaki dengenin değiştirilmesiyle teknoloji ahlakının asıl ahlakın yerini almasının normale göre çok daha kolaylaşıyor ol-masında pek önemli bir sorun yoktur. Milgram'ın deneyleri, ahlakın yerine yenisini koymanın yeterliliği ile deneğin kendi eylemlerinin ni-hai sonuçlarından (fizikselden çok teknik) uzaklığı arasındaki pozitif ilişkiyi çürütmüştür. Örneğin bir deneyde “deneğe, kurbanı şok vere-cek tetiği çekmesi değil de... başka bir denek asıl şoku verinceye dek... yalnızca yardımcı bir eylemde bulunması emredildiğinde... 40 yetişkinden 37 si... en yüksek şok düzeyine dek çıktı” (ki bu derece, kumanda masası üzerinde “çok tehlikeli - XX” diye belirtilmişti). Milgram'ın vardığı sonuca göre, kötü bir eylemin yapıldığı bir zincir-de yalnızca bir ara halka ve eylemin nihai sonuçlarından uzak olundu-ğunda sorumluluğun görmezden gelinmesi psikolojik yönden kolay-dır.⁸ Kötü eylemin ara halkası olan kişiye, kendi eylemleri kendisin-den önce de sonra da teknik görünür. Eyleminin hemen ortaya çıkan sonucu yalnızca - elektrik aygıtında ya da masanın üstündeki bir kağıt üzerinde bir şeylerin yapılması gibi - başka bir teknik işin başlama-

sıdır. Eylemle kurbanın acısı arasındaki neden-sonuç ilişkisi bulanıklaşmıştır ve görece az bir çabayla görmezden gelinebilir. Böylece, “görev”in ve “disiplin”in karşısında ciddi bir rakip kalmamış olur.

Yüzer-Gezer Sorumluluk

Milgram’ın deneyindeki otorite basit ve az katmanlıydı. Deneğin otorite kaynağı - yani deneyci - sistemin en üst yöneticisiydi, gerçi denek bunun farkında olmayabilirdi (bu bakış açısıyla, deneyci bir aracı gibi davranıyordu; onun yetkisi “bilim” ya da “araştırma”nın daha yüce, genel ve birey dışı otoritesi tarafından verilmişti). Deneysel durumun basitliği bulguların açıklığına yansımıştı. Belli ki denek, kendi eyleminin yetkisini deneyciye teslim etmişti ve otorite - yani yetki hiyerarşisinin üst sıralarında yer alan kişilerin iznine ya da onayına gereksinimi olmayan, kesin otorite - deneycinin emirlerindeydi. Yani asıl mesele deneğin, yaptıklarından ve özellikle de yapacaklarından ötürü kendi sorumluluğundan vazgeçmeye hazır olmasıydı. Çünkü bu hazır olma durumu, yani deneyciye, deneğin kendi isteğiyle yapmayacağı hatta hiç yapmayacağı şeylerin yapılmasını isteme hakkının verilmesi, belirleyiciydi. Bu hakkın verilmesi belki deneycinin denekten yapmasını istediği şeylerin, bu işin acemisi olan kişiye yanlış gibi görünse bile deneğin bilmediği ve kavrayamayacağı karmaşık bir mantıkla doğru olmasından kaynaklanmaktaydı; belki de yetkili kişinin iradesinin deneğin gözünde meşruluk kazanmasına gereksinimi olmadığından böyle bir mantıkla düşünülmemiştir: emir verme hakkı ve itaat etme görevi yeterli olmuştu. Milgram sayesinde kesin olarak öğrendiğimiz, araştırmasındaki deneklerin zalimlik olarak bildikleri işleri sırf kabul ettikleri ve kendi eylemleri hakkında kesin sorumluluk verdikleri otorite emrettiği için yapmaya devam ettikleridir, “Bu araştırma, temel bir gerçeği doğruluyor: belirleyici etken, şok verilmesi konusundaki emre verilecek karşılıktan çok, otoriteye verilecek karşılıktır. Otoritenin dışından kaynaklanan emirler tüm gücünü yitirmektedir... Deneklerin ne yaptığı değil, bunu kimin için yaptığı önemlidir.”⁹ Milgram’ın deneyi, sorumluluk kaymasının saf, asıl ve ilkel biçimindeki mekanizmasını açığa çıkarmıştır.

Sorumluluk, eylemi yapan kişinin üsttekinin emir verme hakkına razı olmasıyla kaydığı zaman eylemi yapan kişi bir *temsilci durumu*¹⁰ - kendisini bir başka kişinin isteklerini yerine getiren biri olarak gördüğü bir duruma - düşer. Temsilci durumu otonomi statüsünün ter-sidir. (Bu sıfatla da, aslında *heteronominin* eşanlamlısıdır; ama bu-nun yanı sıra, eylemcinin bir öztanımını da ima yoluyla iletir ve ey-lemcinin davranışının dış kaynaklarını- başkasınca *yönlendirilmişli-ğinin* ardındaki güçleri - gelenekselleşmiş bir hiyerarşideki özel bir noktaya yerleştirir.) Temsilci durumundaki eylemci üst otoritenin be-lirlediği ve izlediği duruma tam bir uyum sağlamıştır: bu durum belir-lemesi eylemcinin, otoritenin temsilcisi olarak tanımlanmasını da içe-rir.

Ama sorumluluk kayması aslında, karmaşık bir işlemin ilk eyle-mi, tek bir birimi ya da tuğlasıdır. Otoriter sistemin bir üyesiyle diğer üyesi, yani eylemciyle bir üstündeki kişi arasındaki dar aralıkta olu-şan bir fenomendir. Milgram'ın deneyleri, yapılarının basit olması nedeniyle, bu sorumluluk kaymasının daha ileriki sonuçlarını göstere-mezdi. Özellikle, mikroskobu, karmaşık bir organizmanın temel hüç-relerine yönelttikleri için, sorumluluk kayması sürekli ve toplumsal hiyerarşinin her düzeyinde olduğunda bürokratik organizasyonun ne şekil alabileceği gibi “organizmayla ilgili” soruların yanıtını vere-mezdi.

Böyle sürekli ve her yerde, her zaman varolan bir sorumluluk kay-masının genel sonucu bir *yüzer-gezer sorumluluktur*; böyle bir durum-da örgütün her üyesi bir başkasının emrinde olduğuna inanır ve sorul-duğunda böyle söyler; ama sorumluluğu taşıyan kişi diye gösterilen üyeler de sorumluluğu yine bir başkasına atar. *Örgütün tümüyle bir sorumluluk silme aracı* olduğu söylenebilir. Koordine eylemlerin ne-den-sonuç halkaları maskelenmiştir ve bu eylemlerin etkisinin en güç-lü faktörü bu maskelenmişlikten başkası değildir. Zalimce eylemlerin kollektif bir şekilde gerçekleştirilmesi, sorumluluğun esas olarak “bağları çözülebilir” olmasıyla çok daha kolaylaşmıştır, öte yandan bu eylemlere katılan herkes onun hep “gerçek otoriteyle” birlikte bu-lunduğuna inanır. Yani sorumluluktan sıyrılmak yalnızca, bir eylemin

ahlakdışılığı yahut daha da kötüsü meşru olmadığı yolundaki suçlamalar karşısında kullanılacak uygun bir mazeret değildir; yüzer-gezer, bir yere tutturulmamış sorumluluk, ahlakdışı ya da meşru olmayan eylemlerin itaatkar, hatta gönüllü olup da normalde geleneksel ahlak kurallarını çiğneyemeyen kişilerin katılımıyla gerçekleşmesi için en uygun koşuldur. Yüzer-gezer sorumluluğun pratikteki anlamı, ahlsal otoritenin açıkça karşı çıkılmaksızın ya da inkar edilmeksizin etkisiz hale getirilmesidir.

Gücün Çoğulluğu ve Vicdanın Gücü

Milgram'ın tüm deneyleri yapay, amaçlı olarak tasarlanmış bir ortamda yapılmıştır. Günlük yaşamın koşullarından iki önemli yönde farklılık gösterir. Birincisi, deneklerin 'örgüt' ile (yani araştırma ekibi ve onun bir parçası olduğu üniversite ile) bağlantısı kısa sürelidir ve yalnızca bu işle ilgilidir ve böyle olacağı önceden bellidir; deneklere bir saatliğine ve yalnızca bir saat için para ödenmiştir. İkincisi, deneylerin çoğunda denekler tek bir üst kişiyle, yani tek amaçlılığın ve tutarlılığın gerçek bir örneği gibi davranan biriyle karşılaşmışlar, böylece onu, davranışlarını eylemlerinin amacı ve anlamı konusunda monolitik ve tam kesinlikle yöneten bir güç olarak algılamışlardır. Bunların ikisi de günlük yaşamda sık karşılaşılan durumlar değildir. Bu nedenle, denegin davranışlarını normal koşullarda beklenmeyecek bir şekilde etkileyebilir olup olmadığının ve ne ölçüde etkileyebileceğinin düşünülmesi gerekir.

Bunlardan ilkiyle başlayalım: denekler, otoriteyi temsil eden örgülle bağlantılarının sürekli olacağına inansalardı ya da en azından, böyle bir sürekliliğin gerçekleşmesi olasılığının varlığına inansalardı otoritenin Milgram tarafından böylesine inandırıcı bir şekilde gösterilen etkisi çok daha fazla olurdu. O zaman da araştırmada belli nedenlerle bulunmayan diğer bazı faktörler devreye girerdi: uzun süre birlikte olan ve ortak sorunları birlikte çözen ekip üyeleri arasında gelişmesi olası dayanışma ve karşılıklı görev duygusu ("onu düş kırıklığına uğratamam" duygusu), yaygın, karşılıklı ilişkiler (gruptaki di-

ğer üyelere, “karşılığı”nın ilerdeki, bilinmeyen bir zamanda verileceği yarı bilinçle de olsa umulan, ya da salt iyi bir iş arkadaşlığı yaratmak için, ya da yine bir üste yapılan ilerdeki günlerde işe yarayabilecek bir üste yapılan karşılıksız hizmetler), ve hepsinden önemlisi, günlük rutin (düşünme ve seçim yapmayı gereksiz kılan ve böylece yerleşmiş davranış biçimlerini ayrıca bir destek görmese de tartışılmaz kılan, tümüyle alışılmış ardışık eylemler) gibi faktörlerdir bunlar. Çok büyük bir olasılıkla bunlar ve bunlara benzer faktörler Milgram’ın gözlemlediği eğilimleri ancak güçlendirebilir: meşru bir otoriteyle karşı karşıya olmaktan kaynaklanan eğilimler ve yukarda sayılan faktörler, bir geleneğin oluşmasına ve üyeler arasında çok yönlü samimi ilişki biçimlerinin ortaya çıkmasına yeterli bir süre içinde elbette yalnızca meşruluğu arttıracak şekilde katkıda bulunacaklardır.

Olağan koşullardan farklı olan ikinci etken de otoriteye karşı gözlemlenen tepkiyi normal yaşamda görülmeyecek bir şekilde etkilemiş olabilir. Milgram’ın dikkatle denetim altında tuttuğu yapay koşullarda tek bir otorite kaynağı vardır ve denneğin, kendisine verilen emri, geçerliliğini nesnel bir şekilde sınamak için karşılaştırabileceği, eşit düzeyde başka bir temel ilke (ya da hatta bağımsız başka bir görüş bile) yoktur. Milgram, böylesine doğallık dışı monolitik karakterde bir otoritenin yaratmış olması gereken çarpıklığın tümüyle farkındadır. Milgram oluşan çarpıklığın boyutunu açığa çıkarmak için, araştırma projesine deneklerin birden fazla deneyciyle karşılaştığı ve deneycilerin emri açıkça tartışmalarının ve emre itiraz etmelerinin ögütlenmiş olduğu birçok deney eklemiştir. Sonuç gerçekten sarsıcıdır: öteki tüm araştırmalarda gözlenen kölece itaattan eser kalmamıştır. Denekler hoşlanmadıkları eylemlere girmeye artık istekli değildir; elbette, tanımadıkları kurbanlara eziyet etmeye de yönlendirilememektedirler. Bu ek deneydeki yirmi denekten biri iki deneyci arasındaki danışıklı tartışma başlamadan ayrılmış, onsekizi tartışmanın belirtileri ortaya çıkar çıkmaz işbirliğini reddetmiş ve son bir kişi de bundan bir sonraki aşamada bırakmıştır. “Otoriteler arasındaki anlaşmazlığın eylemi tümüyle felç ettiği bellidir.”¹¹

Düzelmenin anlamı açıktır: *kişinin, kendi değer yargılarına ve*

vicdanının sesine aykırı davranmaya hazır olması yalnızca, yetkili birinden gelen buyruğun fonksiyonu değil, tek amaçlı, kesin ve rakipsiz bir otorite kaynağıyla karşılaşmanın sonucudur. Böyle bir hazır olma durumu en büyük olasılıkla, muhalefete ve özerkliğe tahammülü olmayan ve hiyerarşisindeki itaat zincirinin istisna tanımadığı bir örgütte ortaya çıkar: iki üyenin aynı güçte olmadığı bir örgüttür bu. (Orduların çoğu, ağır suç işleyen çeteler, totaliter partiler ve hareketler, bazı mezhepler ya da yatılı okullar bu ideal tipe yakındır.) Ama böyle bir örgüt büyük olasılıkla, iki koşuldan birini sağlayarak etkili olur. Üyelerini, vereceği şeylerle ya da zorla toplumun geri kalan bölümünden sıkıca yalıtabilir; bu durumda çoğu ya da tüm üyelerin yaşam etkinliği ve gereksinimleri üzerinde sürekli bir denetimle (ve böylece Goffmann'ın tam örgüt modeline yaklaşılarak) rakip otorite kaynaklarının olası etkileri ortadan kaldırılır. Ya da bu örgüt totaliter ya da totaliterimsi devletin, tüm etkinliğini aynadaki yansımalar gibi birbirine benzeten dallarından biri olabilir.

Milgram'ın dediği gibi, ancak... kurbanların protestolarından başka karşı koyacak baskının olmadığı serbest bir alanda işi gören... bir otorite varsa otoriteye karşı en saf tepkiyle karşı karşıyasınız demektir. Elbette ki gerçek yaşamda birbirini geçersiz kılan, bir sürü karşı baskıyla karşılaşsınız.¹² Milgram'ın “gerçek yaşam”dan kastettiği, demokratik bir toplum içindeki ve tüm kurumların dışındaki yaşam olsa gerektir: daha da kesini, çoğulculuk koşulları altındaki yaşamdır bu. Milgram deneylerinin tümünden çıkan en belirgin sonuca göre, *ahlaksal yönden normal insanların ahlaksal yönden anormal etkinliklere katılmasına karşı en iyi koruyucu ilaç çoğulculuktur.* Naziler, Holocaust gibi projeleri uygulayabilmek için ilk önce politik çoğulculuğun izlerini yok etmeliydiler, çünkü Holocaust'da Nazilerin umdukları, sıradan insanların ahlak dışı ve insanlık dışı eylemlere katılmaya hazır olmaları, gerekli (ve varolan) çıkar yollar arasında bulunmalıydı. SSCB'de, sistemin gerçek ve varsayılan düşmanlarının sistematik imhası ancak toplumsal özerkliğin ve dolayısıyla, onun yansımaları olan siyasal çoğulculuğun kalıntıları yok edildikten sonra ciddi bir şekilde gerçekleştirildi. Çoğulculuk tüm toplum çapında eli-

mine edilmediği sürece, üyelerinin ahlakdışılığı aşikar eylemleri yerine getirmesi için sarsılmaz bir itaat sağlamaya gerek duyan, cinayet amaçlı örgütler üyelerini standart ve görüş çokluğunun “yumuşatıcı” etkisinden soyutlamak için sıkı yapay engeller koymak zorundadırlar. *Bireylerin ahlaksal vicdanının sesi en çok, siyasal ve toplumsal aykırılıkların kargaşasında duyulur.*

Kötülüğün Toplumsal Yapısı

Milgram'ın deneylerinden çıkan sonuçların çoğu, bir ana konu üzerine çeşitlemeler olarak görülebilir: zalimlik, failerin kişilik özelliklerinden ya da diğer kişisel mizaçlarından daha çok, toplumsal ilişkilerin bazı biçimleriyle ilgilidir. Zalimliğin kökeninde karakterden çok, toplumsal nedenler vardır. Elbette bazı kişiler ahlaksal baskıları etkisiz, insanlıkdışılığı ise meşru kılan bir ortama düştüklerinde zalim olmaya eğilimlidirler.

Eğer bu konuda Milgram'ın deneylerinden sonra kalan herhangi bir kuşku varsa, Philip Zimbardo¹³ tarafından yapılmış başka bir deneyin sonuçları incelendiğinde büyük olasılıkla yok olacaktır. O deneydeki, deneyci kişide somutlanan evrensel saygın kururumun (yani bilimin) otoritesindeki potansiyel müdahaleci faktör de bu kez elimine edilmiştir. Zimbardo'nun deneyinde, denek olan kişinin sorumluluğunu üzerinden almaya hazır, yerleşmiş bir dış otorite yoktu. Zimbardo'nun deneysel ortamında etkili olan otorite denegın kendisi tarafından yaratılıyordu. Zimbardo'nun yaptığı tek şey, denekleri oluşturulmuş bir ilişki sistemine göre konumlarına ayırarak işlemi başlatmaktı.

Zimbardo'nun (iki hafta sürmesi planlanan, fakat deneklerin vücudunda ve ruhunda onarılmaz zararlara yol açılacağı korkusuyla bir hafta sonra kesilen) deneyinde gönüllüler mahkum ve gardiyan olmak üzere rastgele ayrıldı. Her iki taraftakilere de konumlarını gösteren sembolik kıyafetler verildi. Örneğın mahkumlar kazınmış kafayı taklit eden sıkı başlıklar ve onları gülünç gösterecek cüppeler giydiler. Gardiyanlara üniforma giydirildi ve gözlerini mahkumlardan saklayan

koyu renk gözlükler verildi. Tarafların birbirlerine adlarıyla hitabetmesine izin verilmedi; kural, kişilikten tümüyle arınmaydı. Mahkumları kesinlikle küçük düşürecek ve insan onurundan yoksun bırakacak titiz kuralların uzun bir listesi vardı. Bu, başlangıç noktasıydı. Bundan sonra olanlar planlayıcıların yaratıcılığından baskın çıktı ve onu çok geride bıraktı. Gardiyanlara (raslantısal olarak seçilmiş herhangi bir anormallik belirtisi var mı diye dikkatle incelenmiş, üniversite çağında erkekler) hiç bir kısıtlama yoktu. Bir zamanlar Gregory Bateson tarafından öne sürülen varsayım gerçek bir “ayırım üretici zincir” hareketine geçti. Üstünlüklerini kavrayan gardiyanlar mahkumların boyun eğişleriyle karşılaştı ve bu da gardiyanları güçlerini daha çok göstermeye kıışkırttı ve sonra bu da mahkumların kendilerini daha da küçük düşürmeleriyle tam bir karşılık buldu... Gardiyanlar mahkumları açık saçık şarkılar söylemeye, boşaltmalarına izin vermedikleri kovalara dışkılamaya, elleriyle tuvaletleri temizlemeye zorladılar; onlar istenilenleri yerine getirdikçe onların insanlıkdışı doğaya sahip mahkumlar olduğuna daha çok inanarak davrandılar ve insanlıkdışılığın gideerek daha korkunç düzeylerine özgü uygulamaları yaratır ve yaptırırken daha az yapmacık olduklarını hissettiler.

Hoş ve kibar Amerikalı gençlerin birdenbire, sözde yalnızca Auschwitz ve Treblinka gibi yerlerde bulunan türden canavarlara benzer bir hale dönüşüvermesi korkunçtur. Ama şaşırtıcıdır da. Bu durum bazı gözlemcilerin, eğer hepimizde değilse bile çoğumuzda dışarı çıkmak için bekleyen küçük bir SS yanın yaşadığını düşünmelerine yol açmıştır (Amitai Etzioni, Milgram’ın sıradan insandaki gizli Eichmann’ı keşfettiğini öne sürmüştür).¹⁴ Steiner, normalde uyur halde duran ama bazen uyanan zalimlik kapasitesini ifade etmek için *uykucu* kavramını geliştirmiştir.

Uykucu olgusu diktatörler, zorbalar ya da teröristler gibi, şiddete yatkın kişilerdeki, gereken anahtar ve kilit bağlantısı gerçekleştiğinde ortaya çıkan gizli kişilik özelliklerini ifade eder. Böyle bir bağlantı gerçekleştiğinde uykucu normal davranış halinden uyanır ve uyur haldeki, şiddete yatkın kişilik özellikleri aktive olur. Özel koşullarda harekete geçebilecek bir şiddet potansiyeline sahipse tüm insanlar bir şekilde uykucudur.¹⁵

Ve yine gayet açık ve net bir şekilde, Zimbardo ve arkadaşlarını şaşırtan zulüm düşkünlüğü katılan kişilerin kötülüğünden değil, kötü bir toplumsal düzenlemeden kaynaklanmaktadır. Deneydeki deneklerin her birine tersi rol verilmiş olsaydı genel sonuç farklı olmayacaktı. Önemli olan, bir kutuplaşmanın varlığıydı; bunun iki yanına kimlerin konduğu değil. *Önemli olan, bazı kişilere diğer bazı kişiler üzerinde tam, ayrımcı ve katı bir yetkinin verilmiş olmasıdır.* Eğer hepimizin içinde birer uykucu varsa, böylesi bir durum oluşmazsa sonsuza dek uyumaya devam edebilir. Ve o zaman uykucunun varlığından asla haberimiz olmaz.

Ama görünen o ki, işin en acı yanı, çoğu kişinin zalimlik ya da en azından duygusuzluk gerektiren bir role - üst otorite bu rolü yeterince onayladığı ve meşrulaştırdığı anda - kolayca kayıvermeleridir. Bilenen tüm deneylerde “o role kayma”ların hayret verici bir sıklıkla ortaya çıkması nedeniyle, uykucu kavramı metafizik bir önermeden fazla bir şey gibi görünmemektedir. Zalimliğe kitlesel dönüşleri açıklamak için böyle bir kavrama gerçekten ihtiyacımız yoktur. Ama bu kavram ancak, bireylerin, kendi inançlarına aykırı gördüklerinde otoritenin buyruğuna karşı direnecek gücü ve cesareti buldukları görece seyrek olayları ifade ettiğinde gerçek yerini bulmuş olur. Normalde yasalara saygılı, mütevazı, isyankar ve maceracı olmayan bazı sıradan insanlar gücü elinde bulunduranlara cesaretle karşı durdular ve sonuçlarını düşünmeksizin kendi vicdanlarının sesine öncelik verdiler - o her şeye gücü yeten, acımasız güce meydan okuyan ve Holocaust kurbanlarını kurtarmak için ölüm cezası riskini göze alan, dağınık, tek başına hareket eden az sayıda insan gibi tıpkı. Onların benzersizliğinin toplumsal, siyasal ya da dinsel “belirleyenleri” boşuna araştırılacaktı. Onların, saldırganca bir durumun yokluğunda uyuyan, ama şimdi uyanmış ahlaksal vicdanları - toplumsal olarak üretilen ahlaksızlığın tersine - kendi kişisel özellikleriydi, kendilerine aitti.

Onların kötülüğe karşı direnme kapasiteleri yaşamlarının çoğu süresinde “uykucu”ydu. Sonsuza dek de uyuyabilirdi ve bundan habersizlik iyi haber olurdu.

VII

Sosyolojik Bir Ahlak Kuramına Doğru

Şimdi, son bölümün sonunda ortaya çıkan sorunu ayrıntılı bir şekilde düşünmeyi öneriyorum: Kötülüğün toplumsal yapısı sorununu - ya da daha açıkçası, ahlakdışı davranışın toplumca üretimini. Bu konunun bazı yönlerine (örneğin ahlaksal kayıtsızlığın üretiminden ya da daha genel olarak, ahlaksal kuralların geçersiz kılınmasından sorumlu mekanizmalara) daha önceki bölümlerde kısaca değinilmişti. Bu konunun Holocaust'un gerçekleştirilmesinde çok büyük önemi olduğu için, toplumla ahlaksal davranış arasındaki ilişkinin daha etraflı bir araştırmasını içermeyen hiç bir çözümlemenin tamamlanmış olduğu savunulamaz. Ahlaksal fenomenlerin varolan sosyoloji kuramları iyice araştırıldığında bunların Holocaust deneyimine yeterli bir açıklama getirmeye elverişli olmamalarının görülmesi böyle bir araştırmanın gerekliliğini daha da arttırmaktadır. Bu bölümün amacı, o deneyimden çıkarılacak, şu andaki zayıflıklarından kurtulmuş, uygun bir sosyolojik ahlak kuramının göz önüne alması gereken çok önemli dersleri ve sonuçları dile getirmektir. Bu bölümün yalnızca ilk birkaç adımını atabileceği daha iddialı bir hedef ise Holocaust'un incelenmesiyle elde edilen yeni bilgilerle tümüyle uyuşabilen bir ahlak kuramının oluşturulmasıdır. Bu yönde sağlayabileceğimiz her ilerle-

me bu kitapta geliştirilen analitik konulara yaraşır bir sonuç olacaktır.

Sosyolojik söylemin oluşturduğu sıralama düzeninde ahlakın konumu biçimsiz ve belirsizdir. Ahlakın konumu sosyolojik söylemin geliştirilmesinde pek önemli görülmediği ve bunun sonucunda, ahlaksal davranış ile ahlaksal tercihe ilişkin konulara ancak marjinal bir yer verildiği için çektiği ilgi de marjinal olmuştur ve bu durumu düzeltmek doğrultusunda çok az şey yapılmıştır. Çoğu sosyolojik anlatı ahlak konusuna değinmeden oluşturulmuştur. Sosyolojik söylem genellikle, doğumunun ilk yıllarında dinsel ve büyüsel düşüncelerden kurtulmayı, tezlerini amaç ve irade gibi nosyonları kullanmadan tamamlayabileceği bir dil oluşturarak başaran bilimin yolunu izler. *Aslında bilim, kuralları teleolojik(*) sözcükleri kullanmayı yasaklayan bir dil oyunudur.* Teleolojik terimlerin kullanılmaması bir cümlemin bilimsel söyleme ait olması için yeterli koşul değilse de kesinlikle gerekli bir koşuldur.

Sosyoloji bilimsel söylemin kurallarına bağlı kalmaya çabaladıkça ahlak ve onunla ilişkili fenomenler baskın sosyolojik anlatılarca üretilen, kuramsallaştırılan ve araştırılan toplumsal evrende eğreti kaldı. Bunun sonucunda sosyologlar dikkatlerini ahlaksal fenomenlerin niteliksel üstünlüklerini gizlemeye ya da onları teleolojik dile başvurmaksızın aktarılacak fenomenler sınıfı içinde uzlaştırmaya odaklandılar. Bunların arasında, sonuca ulaştırdıkları iki iş ve çaba ahlaksal normların bağımsız varoluş biçiminin yadsınmasına yol açtı; ahlak, toplumsal gerçeklik içinde ayrı bir faktör olarak tanınsa da, ilke olarak ahlakla ilgisiz (non-moral) fenomenlere gönderme yapılarak açıklanabileceğini söyleyerek ikincil ve türetilmiş konuma yerleştirildi- yani, non-teleolojik yaklaşıma tümüyle ve kesinlikle elverişli fenomenlere. Aslında ahlak araştırmalarına ilişkin sosyolojiye özgü bakışın düşüncesi, ahlaksal fenomenlerin kendi bütünlükleri içinde, onlara bağlayıcı gücünü sağlayan ahlakla ilgisiz kurumlara dayanılarak ayrıntılı olarak açıklanabileceği varsayımından hareket eden deyim yerindeyse, *sosyolojik budama* stratejisiyle eşanlamlı hale geldi.

* Evrende varsaydığı yaratıcının oluşturduğu düzeni araştıran görüşe ait. (ç.n.)

Bir Ahlak Fabrikası Olarak Toplum

Ahlaksal normları toplumsal-nedensel tarzda açıklama stratejisi (yani ahlakın toplumsal koşullardan anlaşılabilir ve toplumsal süreçler tarafından etkilenen bir şey olarak algılanması) en azından Montesquieu'ye dek gerilere gider. Montesquieu'nün, örneğin erkeklerin çok karılılığının kadın fazlalığından ya da bazı iklim koşullarında kadınların hızla yaşlanmalarından kaynaklandığı yolundaki savlarına bu gün tarih kitaplarında ancak, toplumsal bilimlerin doğuşundan günümüze dek sağladığı gelişmeyi göstermek için yer veriliyorsa da, Montesquieu'nün hipotezlerinin örneklediği açıklama tarzı uzun süre, genellikle sorgulanmadan kalmıştır. Bir ahlaksal normun varlığını sürdürmesi, onun üstesinden gelmesi için tasarımıandığı bir kolektif gereksinimin devam ettiğinin kanıtlanması; bu nedenle tüm bilimsel ahlak araştırmasının böylesi gereksinimleri açığa çıkarma girişiminde olması; ve onların verdiği doyumu koruyacak toplumsal mekanizmaların -normların yüklendiği- yeniden oluşturulması gerektiği pek itiraz edilmeyen toplumbilimsel ortak düşüncenin bir parçası haline gelmiştir.

Bu teorik varsayımın ve bunun yorumlama stratejisinin benimsenmesi sonucu ortaya çıkan, belki de en iyi şekilde Kluckhohn'un ifade ettiğİ, genellikle çapraşık bir akıl yürütmedir. Kluckhohn, ahlaksal normların ya da geleneklerin işlevsel olmadıkları zaman (yani gereksinimlerin karşılanmasında ya da yıkıcı olabilecek davranışların yumuşatılmasında yararlı olma -Novaho büyücüsü tarafından gerginliğin azaltılması ve doğuştan gelen saldırganlığın yönlendirilmesi gibi) ve bir normun kaynağını oluşturan ve onu destekleyen gereksinimin ortadan kalkmasının hemen normun da ortadan kalkmasına yol açacağına iddia eder. Ahlaksal normun verilen görevi yapmaması (yani kaynaklandığı gereksinimi yeterince karşılayamaması) da benzer sonuçlara yol açar. Ahlakın bilimsel incelemesiyle ilgili bu tavır en açıkça, ahlakın araçsallığının gerekliliğinin, yiyecek, güvenlik ve sert doğa koşullarına karşı karşı korunma gibi, "insanların temel gereksinimleri" konusunda ikincil konumunu vurgulayan Malinowski tarafından sistematize edilmiştir.

Görünüşte, (ahlaksal fenomenlere yaklaşımı sosyolojik bilgeliğin amentüsüne dönüşmüş olan ve gerçekten, ahlak araştırmalarına ilişkin sosyolojiye özgü bakışın anlamını belirleyen) Durkheim, ahlaksal normların gereksinimlerle ilişkilendirilmesi zorunluluğunu reddetmiştir; belli bir toplumda geçerli olan ahlaksal normların zorlayıcı güçlerine (akılcı olması bir yana) bilinçli bir analiz ve seçim sonucu ulaştıkları görüşünü sert bir şekilde eleştirmiştir. Durkheim, zamanının etnografik ortak düşüncesine açıkça karşı çıkarak ahlakın özünün, toplum üyelerinin karşılamaya çalıştığı gereksinimlerle akılcı bağlantısında değil de, özellikle, gösterdiği zorlayıcı güçte aranması gerektiğini; normların, toplum üyelerinin çıkarlarını sağlamaya ve korumaya elverişliliğinden ötürü seçildiği için değil, üyelerin - öğrenerek ya da onu çiğnemenin acı sonuçlarını yaşayarak - onun güçlü varlığına ikna oldukları için norm olduğunda direktmiştir. Ama Durkheim'in ahlaksal fenomenlerle ilgili, o güne dek geçerli olmuş yorumlara yönelik eleştirisi aslında bu fenomenlerin "akılcı açıklanması"na karşı değildi. Sosyolojik budamayı geçersiz kılmak için ise daha da az şey yapmıştı. Bu açıdan Durkheim'in yerleşmiş yorumlama geleceğinden ayrılması aile kavgasından daha fazla bir şey değildi. Radikal bir görüş ayrılığını anlatan bu ifadeler kaynayıp suyunu çektiğinde geriye kalan, önemin bireysel gereksinimlerden *toplumsal* gereksinimlere, ya da ister bireysel ister grupsal olsun öbür gereksinimlerin üzerinde öncelik verilen bir yüce gereksinime kaymasıdır: *toplumsal bütünlük gereksinimi*. Her ahlak sistemi, bağlayıcı gücünü toplumsallaştırma ve ceza yaptırımlarıyla destekleyen toplumun sürekli olarak varolmasına ve kimliğini korumasına hizmet için düzenlenmiştir. Toplumun, varlığını sürdürmek üzere direnebilmesi toplum üyelerinin doğal (asosyal, toplum öncesi) tercihleri üzerindeki bazı kısıtlamaları dayatmasıyla sağlanır: Üyeler, toplumsal bütünlük gereksinimiyle çelişmeyecek bir tarzda davranmaya zorlanır.

Durkheim'in revizyonu yalnızca, ahlak konusundaki sosyolojik uslamlamayı (reasoning) daha da karmaşık hale getirmiştir. Eğer ahlakın tek varoluş temeli toplumun iradesi ve tek işlevi de toplumun devamını sağlamaksa, o zaman özgün ahlak sistemlerinin ayrı ayrı de-

ğerlendirilmesi diye bir konunun sosyoloji gündeminden tümüyle çıkarılması gerekir. Gerçekten de, toplumsal bütünlük bu değerlendirmenin yapılabileceği temel ilke olarak tanınacaksa çeşitli ahlak sistemlerini karşılaştırmanın ve ayrı ayrı değerlendirmenin yolu yok demektir. Her ahlak sisteminin hizmet ettiği gereksinim yerleştiği toplumun içinden çıkar ve önemli olan, şu ya da bu toplumun bütünlüğünü sürdürmek için destek vereceği ahlaksal normların özü değil, her toplumda bir ahlak sistemi bulunması gereğidir. *Kısacası* Durkheim her toplumun, kendisine gerekli olan ahlaka sahibolduğunu söylemek istemiştir. Ve toplumun gereksinimi ahlakın tek özü olduğuna göre, meşru olarak - nesnel olarak, bilimsel olarak - ölçülebilecekleri ve değerlendirilebilecekleri tek konuda tüm ahlak sistemleri eşittir: gereksinimin karşılanmasındaki yararlılıkları.

Ama Durkheim'ın ahlaka yaklaşımında, ahlaksal mormları toplumsal ürünler olarak gören, eskiden beri yerleşmiş görüşü en güçlü şekilde doğrulamaktan daha fazlası vardı. Durkheim'ın toplumbilimsel pratiğe yaptığı etkilerin belki de en korkuncu, toplumun aslında etkin bir ahlaklaştırmacı güç olarak kavranmasıdır. “İnsan, toplumda yaşadığı için ahlaksal bir hayvandır.” “Toplum dışında, ahlakın hiç bir biçimine raslanamaz.” “Birey topluma itaat eder ve bu itaat onun özgürlüğünün gerekli koşuludur. Çünkü insanın özgürlüğü bilinçsiz ve saygısız fiziksel güçlerden kurtulması demektir; insan bunu, o güçlerin karşısına, koruması altına sığındığı toplumun yüce ve bilge gücünü koyarak başarır. Toplumun kanatları altına girerek, aynı zamanda kendisini belli bir ölçüde ona bağımlı kılar. Ama bu, özgürleştirici bir bağımlılıktır; bunda bir çelişki yoktur.” Durkheim'ın bu ve buna benzer, anmaya değer sözleri bugünkü sosyoloji deneyimine de yansımıştır. Tüm ahlak toplumdan gelir; toplum dışında ahlaklı bir yaşam yoktur; toplum en iyi ahlak üreten bir fabrika olarak anlaşılabilir; toplum ahlaksal yönden düzgün davranışı yüceltir, ahlaksızlığı ise marjinalize eder, baskı altına alır ya da engeller. Toplumun ahlaksal kısılcının alternatifi insanların özerkliği değil hayvansal duyguların egemenliğidir. Toplumsal yaşam sürdürülecekse insan-hayvanın dürtülerinin, bencil, zalim ve tehlikeli oldukları için evcilleştirilmeleri ve

boyun eğdirilmeleri gerekir. Toplumsal zorlamayı kaldırırsanız insanlar toplumun gücüyle güç bela çıkarıldıkları barbarlığın içine yeniden düşerler.

Topumsal düzenlemelere soylulaştırıcı, yüceltici, insanlaştırmacı etkenler olarak duyulan bu sarsılmaz güven Durkheim'ın, eylemlerin kötü oldukları için toplumca yasaklanmalarından çok, toplumca yasaklandıkları için kötü oldukları yolundaki kendi iddiasıyla çelişmektedir. Durkheim'deki soğuk ve kuşkucu bilimadamı, kötude, iradesini bağlayıcı bir kurala dönüştürecek kadar güçlü bir güç tarafından reddedilenden başka bir öz olduğu yolundaki tüm iddiaları çürütür. Ama sıcak bir yurtsever olan ve uygar yaşamın üstünlüğüne ve ilerlemesine sofuca bir imanla bağlı adamın ise, reddedilenin gerçekten kötü olduğunu ve onu reddetmenin özgürleştirici ve onur verici olduğunu hissetmemesi olanaksızdır.

Bu duygu, kurallarının üstünlüğüne kendini inandırmaktan başka çaresi bulunmayan, maddi üstünlüğüne eriştiği ve koruduğu yaşam biçiminin özbilincine uygun düşmektedir. Sonuçta ahlaklaştırma misyonunun modeli soyut bir kuramsal kategori olan “öylesi bir toplum” değil modern Batı toplumudur. Kuralların zorla uygulanmasının, bir insanlık tarzının bir diğeri tarafından baskı altına alınması değil de insanlaştırma işlemi olarak görülmesine olanak tanıyan kendine güven duygusu özellikle modern ve Batı tarzı “bahçıvan”¹ toplumun Haçlı ve Hristiyanlaştırmacı pratiğinden alınmış olabilirdi ancak. Aynı kendine güven duygusu insanlığın, toplumsal yönden kural altına alınmamış (gerek önemsenmemiş, bırakılmış, gerekse tümüyle boyun eğdirilememiş) belirtilerinin, insanlıkdışı ya da olsa olsa kuşku ve potansiyel tehlikeli örnekler olarak bir kenara atılmasına da olanak sağlamaktaydı. Bu kuramsal görüş sonunda toplumun, üyeleri üzerinde olduğu gibi, karşıtları üzerinde de egemenliğini meşrulaştırdı.

Bu kendine güven toplumsal kuram kılığına sokulduğunda, ahlakın yorumlanması açısından önemli sonuçlar ortaya çıktı. Bu saptamaya göre, toplum öncesi ya da asosyal dürtüler ahlaklı olamazdı. Aynı nedenle, en azından bazı ahlak modellerinin, birarada yaşama-

nın getirdiği toplumsal kurallardan etkilenmemiş varoluşla ilişkin faktörlerde aranabileceği ciddi bir şekilde düşünölmek bir yana, doğru dürüst ifade bile edilemezdi. Daha az anlaşılır olmasına karşı insan varoluş biçiminin, salt “başkalarıyla birlikte olmak” olgusunun dayattığı bazı ahlaksal baskılar, kimi durumlarda karşıt toplumsal güçler tarafından herhangi bir çelişkiye düşmeksizin nötralize edilebilir ya da sindirilebilir; yani başka bir deyişle toplum - *“ahlaklaştırıcı işlevi” ne ek olarak ya da hatta bunun tersine - en azından bazı durumlarda, “ahlaki susturucu” bir güç gibi davranabilir.*

Ahlak, toplumsal bir ürün olarak algılandığı ve düzgün çalıştığında onun “sürekli arz”ını temin edecek mekanizmalarla ilişkili olduğu nedensellikte açıklandığı sürece, kök salmış ahlak duygularını rencide eden ve iyi ile kötü (uygun ve uygunsuz davranış) hakkındaki ortak anlayışa karşı çıkan olaylar, “ahlak endüstrisinin” bir hatasının ya da yanlış yönetiminin sonucu olarak görölme eğilimindedir. Fabrika sistemi, modern toplumun kuramsal modelinin oluşturulmasında en etkili metaforlardan biri olmuştur ve *ahlakın toplumsal üretimi* görüşü onun etkisinin en belirgin örneğini oluşturur. Ahlakdışı davranışın gerçekleşmesi ya yeterince ahlaksal norm olmaması ya da varolan normların hatalı olması (yani normların bağlayıcı gücünün yeterli olmaması) şeklinde yorumlanmıştır; hatalı normlar ise sırası geldiğinde, “toplumsal ahlak fabrikası”nın teknik ya da yönetsel hatalarına - olsa olsa, üretim çalışmalarının iyi bir şekilde koordine edilememesinin “tahmin edilemeyen sonuçları”na - ya da üretim sisteminde yabancı faktörlerin işe karışmasına (yani üretim faktörleri üzerindeki denetimin yetersizliğine) bağlanmıştır. Ahlakdışı davranış böylece, “toplumsallaştırıcı baskıların” yokluğundan ya da zayıflığından ve son tahlilde, bu baskıları uygulamak için tasarlanmış toplumsal mekanizmaların² kusurlu ya da eksik olmasından kaynaklanan bir “normlardan sapma” olarak kuramsallaştırılmıştır. Toplumsal sistem düzleminde böyle bir yorum, (Durkheim’ın *anomie*’sinin en önde gelen örneğini oluşturduğu) çözümlenmemiş yönetsel sorunları gösterir. Bu, en alt düzeyde, eğitim kurumlarının yetersizliğini, ailenin zayıflığını, ya da ahlak karşıtı toplumsallaşma baskılarını sürdür-

ren, yok edilememiş antisosyal adacıkların etkisini sergiler. Ama her durumda, ahlakdışı davranışın ortaya çıkması öncelikle, toplum-öncesi ya da asosyal dürtülerin toplumca üretilmiş kafesinden dışarı fırlaması ya da kuşatmadan kurtulması olarak anlaşılmıştır. Ahlakdışı davranış daima, toplum öncesi duruma bir dönüş ya da ondan uzaklaşmada yapılan bir hatadır. Daima, toplumsal baskılara ya da en azından “haklı” toplumsal baskılara (Durkheim’in kuramsal şemasının ışığında ancak toplumsal *norm* ile, *yani üstün gelen standartla, ortalamayla* eşit olarak yorumlanabilecek bir kavrama) karşı dirençle bağlantılıdır. Ahlakın toplumsal bir ürün olması sonucu toplum tarafından davranış normları olarak geliştirilen standartlara karşı direncin, ahlakdışı eylemin ortaya çıkmasına yol açması gerekir.

Bu ahlak kuramı toplumun (elbette her toplumun; ya da daha liberal bir yorumla, “küresel toplum” boyutunda olmasa da ortak vicdanını etkili yaptırımlar sistemiyle destekleyebilen her toplumsal topluluğun) kendi temel ahlaksal davranış biçimini dayatma hakkını kabul eder ve toplumsal otoritenin ahlaksal hükümde tekel olmasını onaylar. Öte yandan, böyle bir tekelin uygulamalarına dayanmayan her türlü hükmün kuramsal gayrimeşruluğunu dolaylı olarak kabul eder; yani ahlaksal davranış tüm pratik niyetleri ve amaçları bakımından, topluma uyum ve çoğunluğun gözettiği normlara itaatle eşanlamlı hale gelir.

Holocaust Meydan Okuyor

Ahlakın gerçekte toplumsal disiplin kimliğini almasının yarattığı karmaşık uslamlama, sosyologların günlük pratiğini “paradigma bunalımı”ndan epey bağışık kılmıştır. Süregelen paradigmayı uygulamanın sıkıntı yarattığı durumlar varsa bile azdır. Bu ahlak anlayışının yapısında bulunan programatik görecelik, gözetilen normların içgüdüsel bir tepki uyandırması durumunda bir son güvenlik süpabı sağlar. Bu sayede, olağandışı çarpıcı dramatik güçlerce yaratılan olayların baskın durumdaki paradigmanın gücünü sarsmasına ve etik ilkelere yeni bir dayanak bulmak için hararetli bir arayışa karşı hazır-

lıklı olur. Öyle de olsa, böyle bir arayışın gerekliliğine kuşkuyla bakılır ve tüm çabalar çarpıcı deneyimi eski şemaya uygun hale getirecek şekilde aktarmaya harcanır; bunu sağlamak için de normalde, ya olaylar tam anlamıyla benzersiz, dolayısıyla da genel ahlak *kuramıyla* pek ilgisi olmayan (yani - tıpkı, dev meteorların düşmesinin, evrim teorisini yeniden oluşturmayı gerektirmemesi gibi - ahlak *tarihinden* ayrı) olaylar diye sunulur, ya da bu, ahlak üretim sisteminin kötü ama yine de kuralın dışına çıkmayan ve normal yan ürünlerinden ya da yetersizliklerinden oluşan daha büyük ve bildik bir kategorisi içinde eritilir. Eğer olayın büyüklüğü karşısında bu iki yol da tutmazsa bazen üçüncü bir kaçış yolu kullanılır: kanıtların disiplinin söylem sistemine girmesi reddedilir ve böyle bir olay olmamış gibi devam edilir.

Ahlaksal önemi açısından belki de en çarpıcı olay olan Holocaust'a karşı sosyolojik tepkide bu stratejilerin her üçü de kullanılmıştır. Daha önce değindiğimiz gibi soy kırımların bu en korkuncunu önceleri, katilce ve hepsinden öte akıldışı ideolojileriyle uygarlığın koyduğu sınırlardan kurtulup dışarı çıkan, ahlak yönünden kusurlu kişilerle dolu bir şebekenin işi diye yorumlamaya çalışan birçok girişim olmuştur. Bu girişimler, suçu işleyenlerin akli başında ve ahlak yönünden "normal" olduklarının en titiz tarihsel araştırmalar sonucu belgelenmesiyle başarısız olunca bu kez dikkatler sapkın fenomenlerden oluşan seçilmiş eski sınıfları yeniden biçimlendirerek ya da yeni sosyolojik kategoriler yaratarak Holocaust olayının sokulabileceği bir yer ayarlamaya ve böylece onu evcilleştirmeye ve zararsız hale getirmeye (örneğin Holocaust'u, önyargı ya da ideoloji temelinde açıklamaya) yöneldi. Sonunda, Holocaust'un izleriyle başa çıkmanın bugüne kadarki en yaygın yolu olan onunla hiç ilgilenmemeye gelindi. Modernliğin özü ve tarihsel eğilimi, uygarlaşma sürecinin mantığı, toplumsal yaşamın ilerlemeci akılcılaştırılmasının beklentileri ve engelleri genellikle Holocaust sanki hiç olmamış gibi, bu olay sanki gerçek değilmiş gibi tartışıldı ve hatta Holocaust'un "uygarlığın ilerlemesinin kanıtı olmak"³ ya da "uygarlığın maddi ve manevi ürünleri arasında artık ölüm kampları ve *Muselmänner* de var"⁴ gibi ciddi dü-

şünceler öne sürüldü.

Ama Holocaust bu üç tavrı da inatla reddediyor. toplumsal kurama, bir sürü nedenle kolayca bertaraf edemeyeceği, bertaraf etmeye karar vermenin toplumsal kuramcılarının elinde olmadığı ya da her hâlükarda, yalnızca onların elinde olmadığını söyleyerek meydan okuyor. Nazi suçlarına karşı siyasi ve yasal tepkiler kendi toplumlarının ahlak normlarına sadakatle bağlı kalmış çok sayıda insanın eylemleri hakkında verilmiş ahlakdışılık hükmünün meşrulaştırılması gereğini gündeme getirmektedir. Eğer doğruyla yanlış, iyiyle kötü arasındaki ayrım (baskın durumdaki sosyoloji kuramının iddia ettiği gibi) tümüyle ve yalnızca, denetimi altındaki toplumsal alanı “genel olarak koordine” edebilen toplumsal grubun emrindeyse, bu insanlara o toplumsal grubun koyduğu kuralları çiğnemedikleri için bir ahlakdışılık suçlaması önermenin meşru bir temeli yoktur. Eğer yenilen Almanya olmasaydı bu sorunun asla ortaya çıkmayacağı düşünülebilir. Ama Almanya yenildi ve sorunla yüzyüze gelme gereği doğdu.

Disiplinli davranışı, yani o anda ve o yerde geçerli olan ahlaksal normlara tam anlamıyla uymayı suç olarak kabul etmenin haklı bir dayanağı oluncaya dek ne savaş suçlusu, ne de Eichmann’ı yargılama, mahkum etme ve bu cezayı infaz etme hakkı vardır. Ve mahkum edilen eylemlerin yalnızca geçmişte geçerli olmuş meşruluk normlarıyla değil, toplumun belki bir süre askıya aldığı, ama kanundışı ilan etmediği ahlak ilkeleriyle de çeliştiğini gösterecek toplumsal-üstü ya da toplumsal olmayan (supra-or non societal) temeller yoksa böyle bir davranışı cezalandırmayı, yenenlerin yenilenlerden öc almasından (cezalandırma ilkesi yadsınmaksızın geri dönebilecek bir ilişkiden) daha fazla bir şey olarak görmenin yolu yoktur. *Holocaust gibi bir sonuçtan sonra yasal uygulama ve bu arada ahlak kuramı, ahlakın, toplumca konmuş ilkelere itaatsizlikte ve toplumsal dayanışmaya ve ortak görüşe açıkça karşı çıkan bir eylemde boy gösterebileceği gibi bir olasılıkla karşı karşıya kaldı.* Sosyoloji kuramı içinse ahlaksal davranışın toplum öncesi temellerinin olduğu fikri, ahlaksal normların ve bunların zorlayıcı güçlerinin kaynaklandığı kökenlerle ilgili geleneksel yorumlarda radikal bir revizyonun gerektiğini sezdiriyor. Bu

konu en esaslı şekilde Hannah Arendt tarafından tartışılmıştır:

Davalıların “meşru” suçları üzerine açılmış bu mahkemelerden istediğimiz, insanoğlunun, yalnızca kendisine ait, üstelik de tüm çevresindekilerin uzlaştığı ortak görüş olarak saygı göstermesi gereken kurala taban tabana zıt düşen özyargısından başka hiç bir yol göstericisi bulunmadığında bile doğruyla yanlışı ayırdedebilmesidir. Ve yalnızca kendi yargılarına güvenecek kadar “küstah” olan az sayıda kişinin eski değer yargılarına bağlı kalmayı sürdürenlerle ya da dinsel inançların peşinden gidenlerle kesinlikle aynı kişiler olmadığını anladığımızda bu sorun daha da ciddileşir. Saygın bir toplum, öyle ya da böyle, Hitler’e tümüyle pes ettiğine göre, toplumsal davranışı belirleyen ahlaksal kurallar ve vicdana yol gösteren - “Öldürmeyeceksin!” - gibi dinsel emirler gerçekte yok demektir. Yine de doğruyla yanlışı ayırdedebilen bu az sayıda insan yalnızca kendi yargılarıyla davrandılar ve özgürce yaptılar bunu; bağlı kalacakları, karşılaştıkları özel durumu kapsayabilen hiç bir kural yoktu. Her olay için ancak ortaya çıktığında karar vermek zorundaydılar; çünkü bu benzeri görülmemiş olaylar için geçerli bir kural yoktu.⁵

Hannah Arendt bu acı sözleriyle, *toplumsallaşmaya direnmenin ahlaksal sorumluluğu* sorununu ifade etmiştir. Ahlakın toplumsal temelleri hakkındaki tartışmalı konuyu bir kenara bırakalım; bu konuya bulunacak çözüm ne olursa olsun, iyi ile kötü arasındaki ayrımın otoritesi ve bağlayıcı gücü onu onaylayacak ve uygulayacak toplumsal güçlere dayanarak meşrulaştırılamaz. Grup tarafından - hatta tüm gruplar tarafından - kınansa bile bir bireysel davranış ahlaklı olabilir; toplumun - hem de tüm toplumun bir ağızdan - öğütlediği bir eylem ise ahlakdışı olabilir. Bir veri toplum tarafından konmuş davranış kurallarına karşı direniş asla, başka bir toplumun farklı normlardan kaynaklanan kurallarından, örneğin bugün yeni toplumsal düzenin yerin dibine batırdığı ve reddettiği geçmişin ahlak irfanından, herhangi bir yetki almamalıdır, alamaz da. Başka bir deyişle, ahlaksal otoritenin toplumsal temelleri sorununun ahlakla bir ilgisi yoktur.

Toplumca uygulanan ahlak sistemleri ortaklaşa oluşturulur ve yürütülür - ve bu yüzden, çoğulcu ve heterojen bir dünyada, onarılmaz

bir şekilde görecedir. *Ama bu görecelik insanın “doğruyu yanlıştan ayırdedebilme”siyle ilgili değildir.* Böylesi bir yeteneğin temeli, toplumun *kollektif vicdanında* değil, başka bir yerde olsa gerekir. Her veri toplum böylesi bir yetenekle, insanın biyolojik yapısı, fizyolojik gereksinimleri ve psikolojik dürtüleri gibi oluşmuş halde karşılaşır. Ve bu yeteneğe de, diğer ayak direyen gerçekliklere tanıdığı kadar olanak tanır: Onu baskı altına almaya, kendi amaçlarının önüne koşmaya, ya da onu yararlı yahut zararsız olarak gördüğü bir doğrultuya yöneltmeye çalışır. *Toplumsallaşma işlemi ahlakın güdümlenmesini* (manipulation) *içerir*, üretilmesini değil. Ve güdümlenen ahlak kapasitesi yalnızca, sonradan toplumsal işlemin bir pasif hedefi haline gelecek bazı ilkeleri gerekli kılmaz ayrıca işleme karşı direnme, ondan kaçma ve hayatta kalma yeteneğini de taşır; böylece, ahlaksal tercihler için otorite ve sorumluluk günün sonunda, başlangıçta bulundukları yerde kalır: insan kişiyle birlikte.

Ahlak kapasitesi hakkında bu görüş kabul edilirse, çözülmüş ve kapatılmış gibi görünen ahlak sosyolojisi sorunları adamakıllı açılır-yeniden. Ahlakın yerinin değiştirilmesi gerekir; toplumsallaşma, eğitim ve uygarlaşma sorunsalından - başka bir deyişle, toplumca yönetilen “insanlaşma işlemleri” diyarından - alınıp “sorunlar”dan birini ele almak ve uzlaşmak ya da dönüştürmek üzere tasarımılandığı baskıcı, kalıpları sürdürücü, gerilimleri yola getirici işlem ve kurumlar alanına kaydırılması gerekir. Ahlak kapasitesi - yani bu işlemlerin ve kurumların ürünü değil de nesnesi - o zaman alternatif kökenini açığa çıkaracaktır. Ahlaksal eğilimin, “Hobbes sorunu”nun çözümüne yönelik bilinçli ya da bilinçsiz bir dürtü olarak açıklanması reddedilirse ahlak kapasitesinin varlığından sorumlu faktörlerin topluluksal (societal) değil, toplumsal (social) dünyada aranması gerekir. Ahlaksal tavır ancak, birarada olmanın, “başkalarıyla birlikte olmanın” koşullarında, yani toplumsal bağlamda anlaşılabilir; ama ortaya çıkışını topluluksal bağlamın bireyüstü terbiye ve yürütme araçlarının varlığına borçlu değildir.

Ahlakın Toplum Öncesi Kaynakları

Toplumsalın varoluş biçiminin (topluluksalın yapısından farklı) sosyolojinin ilgi odağında bulunduğu enderdir. Bu konu felsefi antropolojiye seve seve bırakılmış ve olsa olsa sosyoloji mülkünün uzak ve en dış cephesini oluşturduğu varsayılmıştır. Bu nedenle, “başkalarıyla birlikte olma” denen birincil durumun anlamı, deneysel içeriği ve davranışsal sonuçlarına ilişkin sosyolojik bir görüş birliği yoktur. Bu olguyu sosyolojiyle ilgili kılabilme yolları sosyoloji pratiğinde tam olarak keşfedilmeyi beklemektedir.

En yaygın sosyolojik deneyim “başkalarıyla birlikte olma”ya (yani başka insanlarla birlikte olmaya) özel bir konum ya da önem verir gibi görünmüyor. Ötekiler, eylem bağlamının, eylemcinin içinde bulunduğu koşulların ya da genellikle onun “doğal çevresi”nin - eylemcinin tercihlerini belli bir yöne teşvik eden ya da eylemcinin seçme özgürlüğünü kısıtlayan güçlerin yer aldığı ve eylemcinin amaçlı etkinliğini çekecek ve böylece eyleme dürtü sağlayacak hedefler içeren o uçsuz bucaksız topraklar- çok daha fazla kapsayıcı bağlamında erir. Ötekilere “eylem bağlamı”nın öbür bileşenlerinden ayrı tutacak bir öznellik layık görülmedi. Ya da onların birer insanoğlu olarak benzersiz statüsü kabul edildiyse de uygulamada hemen hemen hiçbir zaman eylemciyi niteliksel olarak ayrı görevlerle karşı karşıya bırakan koşullar olarak görülmedi. Tümüyle pratik niyet ve amaçlarla, ötekinin “öznelliği” tepkilerinin kestirilebilirliği azaltılana kadar kaynatılır, bu yüzden onu, eylemcinin durumun ve yerleşik görevin yerleşik işleyişinin üzerinde tam bir denetim arayışında ilk ilmekleri atmaya zorlar. Öteki *insanın* ne olacağı bilinmez davranışı, eylem alanının cansız öğelerinden farklı olarak bir baş belasıdır; ve bildiğimiz kadarıyla geçici bir şeydir. Eylemcinin durum üzerinde denetimi kazanmasıyla amaçlanan, ötekinin eylem bağlamının davranışının özgün bir yön alma olasılığını arttıracak biçimde güdülenmesi ve eylemcinin ufkunda ötekinin konumunu daha da azaltarak eylemin başarısıyla ilgili diğer nesnelerden gerçekte farksız hale indirgemesidir. Eylem alanında öteki *insanın* varlığı *teknolojik* bir sorundur; başkası üzerinde üstünlüğe ulaşmak, başkasını amaçlı eylemin hesaplanabilir ve isten-

diği gibi değiştirilebilir bir unsuruna indirgemek elbette zordur. Bu iş, eylemcinin (anlayış, retorik ya da psikoloji bilgisi gibi) eylem alanındaki diğer nesnelere ilişkin olarak kullanılmayan ve bunlara yararı olmayan özel yetenekler edinmesini gerektirebilir.

Bu perspektifle ötekinin önemi, eylemcinin amacına ulaşma şansı üzerindeki etkisiyle tümüyle yok edilmiştir. Ötekinin önemi (ancak) eylemcinin belirli bir hedefe ulaşma çabasının iyi bir şekilde sonlanması olasılığını azaltan kararsızlığı ve döneklıği kadardır. Eylemciye düşen, ötekinin önemli olmaktan çıkacağı ve belki de hesaba alınmayabileceği bir durumu sağlamaktır. Bundan ötürü, bu iř ve bunun başarılması ahlaksal değil, teknik bir değerlendirmenin konusudur. Başkasıyla ilişkisi konusunda eylemcinin önündeki sečeenekler doğru ve yanlış, iyi ve kötü olarak değil; yeterli ve yetersiz, etkili ve etkisiz - gerçeekte akılcı ve akıldışı- olmak üzere ikiye ayrılır. “Ötekilerle birlikte olma” temel durumu kendi kendine (yani dış baskılarla zorlanmadıkça) herhangi bir ahlaksal sorunsal yaratmaz. Ona yoluna çıkabilecek her türlü ahlaksal nedenin kesinlikle dışardan gelmesi gerekir. Eylemcinin tercihlerine getirebileceği sınırlamaların hiç biri araç-amaç hesabının özgül mantığından kaynaklanmaz. Çözümlemeci tarzda söylersek, bunların dürüstçe, akıldışı unsurlar tarafına atılması gerekir. Eylemcinin amaçlarıyla tam organize olmuş “ötekilerle birlikte olma” durumunda ahlak, yabancı bir müdahaledir.

Ahlakın kökenleri hakkında alternatif bir kavram, Sartre’ın ünlü, temel ve evrensel varoluş biçimi olarak *benlik-gölge benlik* ilişkisini gösteren tanımlamasında aranabilir. Gerçi, bunun orada da bulunabileceği pek kesin değildir. Sartre’ın çözümlemesinden bir ahlak kavramı çıksa da bu olumsuz bir kavramdır: Bir görevden çok bir sınır, uyarandan çok kısıtlama olan bir ahlak. Ahlaka değer görülen statü hakkında Sartre’dan çıkarılan anlamlar bu açıdan (aslında yalnızca bu açıdan) eylemin ilk halindeki koşullarında ahlakın rolünün daha önce incelenen standart sosyolojik yorumundan pek önemli bir fark göstermez.

Radikal bir yenilik elbette, öteki insanların, niteliksel yönden ayrı bir statü ve kapasiteye sahip üniteler olarak, eylemcinin ufkundaki di-

ğer tüm şeylerden ayrı tutulması demektir. Sartre'da öteki *gölge benliğe*, yani bir arkadaş-adama; içsel deneyimimle tanıdığım birinin ancak bir kopyası olarak düşünebileceğim bir özelliğe sahip, benim gibi bir özneye dönüşür. *Gölge benliği* dünyanın diğer, gerçek ya da düşsel nesnelerinden bir uçurum ayırır. *Gölge benlik* benim yaptığımı yapar; düşünür, değerlendirir, tasarlar ve tüm bunları yaparken bana, benim ona baktığım gibi bakar. Öteki, bana yalnızca bakmasıyla benim özgürlüğümün sınırı haline gelir. Bu kez beni ve amaçlarımı belirleme hakkını gaspetmekte, böylece herkesten ayrılığımı ve özerkliğimi, benim kimliğimi ve dünyada kendi evimde oluşumu tehlikeye atacak bir şekilde yok etmektedir. Bu dünyada *gölge benliğin* varlığı bana utanç verir ve benim için hep bir üzüntü kaynağı olarak kalır. Hep olmak istediğim gibi olamam. Hep yapmak istediğimi yapamam. Özgürlüğüm fasaryaya dönüşür gider. *Gölge benliğimin* -bu dünyadaki- varlığıyla, kendim için varolmam başkası için varolmaya dönüşür giderilmez bir şekilde. Eylemde bulunurken onun varlığını ve dolayısıyla bunun gerektirdiği tanımları, görüş açılarını, perspektifleri de hesaba katmaktan başka çarem yoktur.

Ahlaksal değerlendirmenin kaçınılmazlığı Sartre'ın *benlik-gölge benlik* birlikteliği tanımının yapısında zaten vardır demek geliyor insanın içinden. Ama yine de, bu şekilde tanımlanmış bir birliktelikle, saptanabilirse de hangi ahlaksal zorunlulukların saptanabileceği net olmaktan uzaktır. Alfred Schutz, Sartre'ın anlattığı biçimiyle *benlik-gölge benlik* karşılaşmasının sonuçlarıyla ilgili yorumunda haklıydı.

Kendi olanağlarım benim denetimim dışındaki olasılıklara dönüştü. Duruma - ya da en azından, benden kurtularak bir boyut kazanan duruma - egemen değilim artık. Ötekinin eyleminde kullanılabileceği bir araç haline geldim. Bu deneyimi kavrama yoluyla değil, insanlık durumunun Sartre'a göre en önde gelen özelliklerinden biri olan gerginlik ve huzursuzluk duygusuyla farkediyorum.⁶

Sartre'a özgü gerginlik ve huzursuzluk, ortak sosyolojik görüş tarafından ötekilerin varlığına yüklenen ket vurucu dış kısıtlamalarla açıkça bir akrabalık gösterir. Daha doğrusu bunlar sosyolojinin, bu varoluşun kişiliksiz, nesnel yapısında ele geçirmeye çalıştığı açma-

zın öznel bir yansımasını gösterir; yahut daha da iyisi, mantıksal-akılcı tutumun duygusal, sezgisel bir uzantısını simgeler. Varoluşla ilgili bu durumun iki yorumu, bunların ima ettiği hoşnutsuzlukta birleşir. Öteki, ikisinde de bir sıkıntı, bir külfet, ya da olsa olsa bir meydan okumadır. Olaylardan birinde onun varlığı ahlaksal normları (aslında, akılsal davranış dışında hiç bir normu) gerektirmez. Ötekisinde ise meydana getirdiği ahlaki (içsel güç olarak çok daha düşük) normlardan ziyade birtakım kurallar olarak biçimlendirir; ki bu kurallar öteki insanları insanlık durumunun düşmanca bir dışsallığı, özgürlüğe yönelik bir kısıtlama olarak gösterdiğinden, *doğal olarak* güceniktir.

Ama “başkalarıyla birlikte olma”nın varoluş koşulunun üçüncü bir tanımı daha vardır - ki bu, modern toplumun, ahlaka ortodoks yaklaşımların gösteremedikleri bazı yönlerini açığa çıkarıp ifade edebilen gerçek anlamda farklı ve orijinal bir yaklaşıma başlangıç noktası sağlayabilir. Bu yaklaşımdan sorumlu kişi olan Emmanuel Levinas⁷ kendisine yol gösteren düşünceyi Dostoyevski’den bir alıntıyla irdeliyor: “Biz hepimiz herşeyden sorumluyuz, ve herşeyden önce tüm insanlardan sorumluyuz ve tüm diğerlerinden daha çok da kendimizden sorumluyuz.”

Levinas’a göre insan varoluşunun en başta gelen ve değişmez niteliği olan “başkalarıyla birlikte olmak” öncelikle ve en başta, *sorumluluk* demektir. “Başkası bana baktığı için, onun açısından sorumluluk yüklenmiş olmasam da ondan sorumluyum.” Benim sorumluluğum benim için, ötekinin varolabileceği tek biçimdir; onun varlığının, yakınlığının tarzı budur:

Bana Öteki, yalnızca mekanda ya da anam-babam gibi yakın değildir, bana aslında benim kendimi ondan olabildiğince sorumlu hissedebileceğim -olabildiğince ben- kadar yaklaşır bana. Bu, bilginin bizi nesneye - hangi nesne, isterse bir insan nesnesi olsun farketmez - bağladığı amaçlı ilişkiye asla benzemeyen bir yapıdır. Yakınlık böylesi bir amaçlılığa dönmez; Öteki’nin bana tanıdıklığı olgusuna-özellikle dönmez.

Yani kesinlikle, *benim sorumluluğum koşulsuzdur*. Yöneldiği nes-

nenin nitelikleri hakkında, önden gelecek bir bilgiye bağımlı değildir; böyle bir bilgiden daha önce gelir. Nesneye doğru uzanan, ilgili bir amaca bağlı değildir; böyle bir amaçtan önce gelir. Ne bilgi, ne amaç ötekiyle yakınlığı, birlikteliğin özellikle insana özgü olanını sağlar; “Öteki ile bağ ancak sorumluluk olarak düğümlenir” ve üstelik bu bağ,

kabul de edilse, red de edilse; nasıl üstlenileceği bilinse de, bilinmese de; Öteki için somut bir şeyler yapılabilse de yapılamasa da vardır. Me voici (*) diyebilmektir. Öteki için bir şey yapmaktır. Vermektir. İnsan ruhuna sahibolmaktır, hepsi bu... Ben insanlarası ilişkiyi, Öteki ile yakınlıkta beni ona yardım etmeye yazgılı kılan -başka insan hakkında kendi oluşturduğum imajın ötesinde-onun yüzüymüş (tüm insan bedeni bu anlamda, aşağı yukarı yüzle eşdeğer olduğundan) yani Öteki’nin ifadesiymiş gibi çözümlüyorum... Yüz bana emreder ve beni yazgılı kılar. Onun anlamı, görüntüyle iletilen bir emirdir. Daha doğrusu, yüz benim açımdan bir emir gösteriyorsa bu, sıradan bir işaretin ileteceği şeyi iletmesi biçiminde değildir; bu emir özellikle yüzün ifade ediciliğidir.

Gerçekten Levinas’a göre *sorumluluk, öznelliğin asıl. birincil ve temel yapısıdır*. “Öteki için sorumluluk” demek olan ve bundan ötürü de “kendi eylemim olmayan ya da hatta benim için önemi olmayan şeylerden” sorumluluktur bu. Bu varoluşsal sorumluluğun; yani öznelliğin, bir özne olmanın taşıdığı bu tek anlamın sözleşmelerdeki zorlayıcı hükümlerle bir ilgisi yoktur. Benim karşılıklı yarar hesaplarımla da ortak hiç bir yanı yoktur. Karşılık görme konusunda, “amaçların karşılıklılığı” konusunda; başkasının, benim sorumluluğumu sorumluluğuyla ödüllendireceği konusunda sağlam ya da boş beklentilere gereksinimi yoktur. Ben sorumluluğumu üstün bir gücün, örneğin cehennem korkusuyla zorlayan bir ahlak kuralının ya da hapis korkusuyla zorlayan bir yasanın emriyle yüklenmem. Sorumluluğum bir yük olmadığı için, onu bir yük olarak taşımam. Kendimi bir özne olarak yapılandırırken sorumlu hale gelirim. Sorumlu hale gelmek

* : İşte ben. (ç.n.)

kendimi bir özne olarak yapılandırmaktır. Bu nedenle, bu benim sorunumdur ve yalnızca bana aittir. “Özneler arası ilişki simetrik olmayan bir ilişkidir... Öteki’nden, onun için ölsem de, karşılık beklemeksizin sorumluluk duyarım. Karşılık vermek ise *onun* sorunudur.”

İnsan öznesinin varoluş biçimi sorumluluk olduğuna göre, (çıkar, yarar hesabı, optimal çözümlerin akılcı aranması, ya da baskıya boyun eğme gibi) ahlakla ilgisi olmayan faktörlerden etkilenmemiş, ilk ve en bozulmamış halindeki *özneler arası ilişkinin temel yapısı ahlaktır*. Ahlakın özü, ötekine karşı (zorunluluktan farklı) bir görev, her tür çıkar gözetiminden önce gelen bir görev olduğundan, ahlakın kökleri egemenlik ve kültür yapıları gibi toplumsal düzenlemelerin daha da altına uzanır. Toplumsal süreç, (özneler arası ilişkiyle özdeş) ahlak yapısının zaten var olduğu bir noktadan başlar. *Ahlak, toplumun bir ürünü değildir. Ahlak, toplumun güdülediği- kötüye kullandığı, yönünü değiştirdiği, önünü tıkadığı - bir şeydir.*

Bunun tersine, ahlaksız davranış, yani başkası için sorumluluktan kaçınma ya da bundan vazgeçme tavrı, toplumun yanlış işleminin sonucu değildir. Bu nedenle, özneler arası ilişkinin toplumsal yönetiminin araştırılmasını gerektiren, ahlaklı değil, ahlaksız davranışın ortaya çıkmasıdır.

Toplumsal Yakınlık ve Ahlaksal Sorumluluk

Sorumluluk, yani tüm ahlaksal davranışın bu temel taşı, ötekine yakınlıktan kaynaklanır. Yakınlık sorumluluk demektir, sorumluluk ise yakınlıktır. Birinin ya da ötekinin görece öncelliğini tartışmak, ikisi de tek başına kavranamayacağı için anlamsızdır. Sorumluluğu etkisiz hale getirmek ve böylece onu izleyen ahlaksal dürtüleri nötraliye etmek mutlaka yakınlığın yerine fiziksel ya da manevi ayrımı koymayı kapsamalıdır (ya da aslında onunla eşanlamlıdır). Yakınlığın alternatifi toplumsal uzaklıktır. Yakınlığın ahlaksal niteliği sorumludur; toplumsal uzaklığın ahlaksal niteliği ise ahlaksal ilişkinin yokluğu ya da yabancı korkusudur. *Yakınlık ortadan kalktığında sorumluluğun sesi kesilir; sonunda, arkadaş insan öznesi Öteki’ne dönüştü-*

ğünde sorumluluğun yerini hoşnutsuzluk alabilir. Dönüşüm işlemi toplumsal ayırım işlemidir. Binlerce insanın öldürülmesini ve milyonlarca insanın da bu cinayeti protesto etmeksizin seyretmesini olanaklı kılan böyle bir ayırımdı. Böyle bir ayırımı olanaklı kılan ise modern akılcı toplumun teknolojik ve bürokratik başarısıydı.

Nazi dönemiyle ilgilenen en seçkin Alman tarihçilerinden biri olan Hans Mommsen son olarak, Holocaust'un tarihsel önemini ve modern toplumun özbilinciyle ilgili olarak yarattığı sorunları özetlemiştir:

Batı Uygarlığı bu akıl almaz kitle kıyımı için gerekli araçları geliştirirken modern teknoloji ve tekniklerin sağladığı eğilim, gerek cinayeti doğrudan işleyen, gerekse sınırdışı etmeleri ve tasfiyeleri Devlet Ana Güvenlik Dairesi (Reichssicherheithauptamt) masalarında, diplomatik servislerin bürolarında ve işgal altındaki ya da Üçüncü Reich'in uydu ülkelerindeki diplomatik temsilciliklerinde hazırlayan Holocaust faillerinin oluşturduğu grupla örneklenen, tümüyle teknokratik ve bürokratik bir düşünme sistemi üretti. Bu açıdan, Holocaust Tarihi modern devletin mene tekeli gibi durmaktadır.⁸

Nazi devletin başardığı her şey -yaşlısıyla, genciyle; erkeğiyle kadınıyla- insanların sistematik, amaçlı, duygusuzca, soğukkanlı bir şekilde öldürülmesinin karşısındaki en müthiş engeli aşarak başarıldı: "Tüm normal insanların, fiziksel acı karşısında etkileneceği, hayvanlara acıma duygusunu"⁹ yani. *Hayvanlara* acıma duygusu hakkında çok fazla şey bilmiyoruz ama insanların cinayete duyduğu tepkinin, başka bir insana acı çektirmekten kaçınmanın ve acı çekenlere yardım etme dürtüsünün, yani aslında başkasının mutluluğu için duyulan gayet bireysel sorumluluğun evrenselliğini gözler önüne seren temel insan özelliğini görmenin bir yolu olduğunu biliyoruz. Eğer bu görüş doğruysa ya da en azından makulse Nazi rejiminin ulaştığı başarı öncelikle, özgün insan varoluş biçiminin ahlaksal etkisinin nötrale edilmesini içeriyor demektir. Bu başarının, Nazi hareketine ve yönetimine özgü, benzersiz özelliklerle mi ilgili olduğu; yoksa toplumumuzun, Nazilerin yalnızca Hitler'in amaçları için ustaca kullandıkları, daha yaygın nitelikleriyle mi açıklanabileceğini bilmek önemlidir.

Avrupa Yahudilerinin kitle halinde öldürülmesinin açıklamasını Avrupa antisemitizminin uzun tarihinde aramak on ya da yirmi yıl öncesine dek - yalnızca meslek dışı kişiler arasında değil, tarihçiler arasında da - yaygındı. Böyle bir açıklama elbette Alman antisemitizmini en şiddetlisi, acımasız ve katilcesi olarak ötekilerden ayrı yere koymayı gerektiriyordu; sonuçta tüm bir ırkın toptan yok edilmesini amaçlayan korkunç planın yapıldığı ve uygulamaya konduğu yer Almanya'ydı. Ama ikinci ve üçüncü bölümlerden anımsadığımız gibi, gerek bu açıklama, gerekse bundan çıkarılan sonuçlar tarihsel araştırmalarla çürütülmüştür. Geleneksel, modernite öncesi Yahudi düşmanlığıyla, Holocaust'un yapılması için zorunlu modern imha sistemi arasında açıkça bir bağlantısızlık vardı. Halkta yaygın duyguların işlevine bakacak olursak, durmadan artan tarihsel kanıtlar, sıradan ve geleneksel, 'komşuca', rekabete dayalı Yahudi karşıtı duygularla, Nazilerin toptan imha görüşünü sahiplenmeye ve bunun yerine getirilmesine katılmaya isteklilik arasında, nerdeyse ters bir ilişki olduğunu her türlü kuşkunun ötesinde bir açıklıkla göstermektedir.

Nazi dönemiyle ilgilenen tarihçiler arasında, *Holocaust'un uygulanması için sıradan Almanları Yahudilere karşı seferber etmenin değil, onların Yahudilere karşı tutumlarını nötralize etmenin gerektiği*; Yahudilere karşı geleneksel hoşnutsuzluğun "doğal" devamının, kitlesel katliama katılma isteğinden çok Nazi katillerin "radikal eylemleri"ne karşı bir tepki duygusu olduğu; ve soykırımın SS planlayıcıları, halkın tümüyle duygularından bağımsız işleri denetim altında tutarak *Endlösung*'a giden yolda ilerlerken kurbanlarına yönelik geleneksel, kendiliğinden oluşan ve toplulukça desteklenen yaklaşımların etkisinden bağımsızlığını korumak zorunda kaldıklarına ilişkin gittikçe güçlenen ortak bir kanı vardır.

Tarihsel incelemelerin bu konuyla ilgili ve güçlü bulguları son olarak Martin Broszat tarafından özetlenmiştir: "Genel nüfusunun büyükçe bir bölümünü Yahudilerin oluşturduğu kent ve kasabalarda Almanlarla Yahudiler arasındaki ilişkiler, Nazi döneminin ilk yıllarında bile çoğunlukla görece iyiydi ve pek düşmanca değildi."¹⁰ Nazilerin, antisemitik duyguları kışkırtma ve statik hoşnutsuzluğu dinamik

hoşnutsuzuğa (Müller-Claudius tarafından bulunmuş, çok uygun bir ayrım) çevirme - yani parti dışı, ideolojiye karışmamış kitleleri Yahudilere karşı şiddet eylemlerine kışkırtma ya da en azından SA'ların kuvvet gösterilerine aktif desteklerini sağlama - çabaları, fiziksel baskıya karşı nefrete; halkta kök salmış, insanlara acı çektirme ve fiziksel işkenceye karşı yasaklara; ve insanların komşularına, tanıdıkları ve kendi dünya haritalarına bir tipin anonim örneği olarak değil de insan olarak yerleştirdikleri kişilere duydukları direngen, insanca sadakata takılıp sonuçsuz kaldı. SA'ların, Hitler iktidarının ilk aylarındaki içki alemlerinden sonra kalkıştıkları, sokak serserilerine özgü kabadayılıklara bir son verilmesi, halkın SA lara düşman olmasını ve bir ayaklanmanın patlak vermesini önlemek için bu eylemlerin engellenmesi gerekiyordu; bir yandan kendi takipçilerinin Yahudi karşıtı pozlarına sevinen Hitler öte yandan, alt tabaka halkın kalkışacağı tüm antisemitik girişimleri durdurmak için kişisel olarak müdahale etmeyi zorunlu görüyordu. Sınırsız sürmesi planlanan Yahudi karşıtı boykot son anda, bir günlük "uyarı gösterisi"ne indirgeniverdi. Bunun nedeni kısmen yabancıların tepkilerinden duyulan korku, ama daha çok da halkın bu işe girişmeye pek hevesli olmadığına açıkça belli olmasıydı. Boykot gününden (1 Nisan 1933) sonra Nazi yöneticiler raporlarında ve toplantılarında SA ve parti üyeleri dışındaki herkesin olaya karşı kayıtsızlığından yakınmışlar ve bu olayı tümüyle bir başarısızlık olarak nitelemişlerdir; kitleleri uyandırmak ve Yahudi karşıtı önlemlerin yerine getirilmesindeki rollerini duyurmak için destekli propagandanın gerekliliği hakkında sonuçlar çıkarılmıştır.¹¹ Bunu izleyen çabalar dışında, bir günlük boykot fiyaskosu ondan sonraki, halk kitlelerinin geniş ölçüde katılımını gerektiren antisemitik politikaların biçimini belirledi. Yahudi dükkanları ve muayenehaneleri açık oldukları sürece müşterileri ve hastaları çekmeye devam etti. Rheinlandlı ve Bavyeralı köylülerin Yahudi sığır tüccarlarıyla ticareti kesmeleri için zorlanmaları gerekli oldu. Daha önce gördüğümüz gibi, resmen planlanan ve koordine edilen tek kitlesel pogrom olan *Kristallnacht*'ın, sıradan Almanların antisemitik şiddete katılımlarını sağlayacağı umulurken, amaca zarar verici olduğu görüldü. Aksine çoğu

kişi kırık camlarla dolu kaldırımların görüntüsüne ve yaşlı komşularının genç eşkiyalarca toplanıp kamyonlara tıklmasına büyük bir üzüntüyle tepki verdiler. Bu konunun fazla abartılamayacak yanı ise Yahudilere karşı bu açık şiddet gösterilerine olumsuz tepkilerle, Yahudi karşıtı yasalara - Yahudilerin yeniden tanımlanmasına, Yahudilerin Alman *volk*'undan çıkarılmasına ve gittikçe kalınlaşan kısıtlamalar ve yasaklar duvarına - kitlesel ve istekli bir onayın, pek bir çelişkiye yol açmaksızın, birlikte gitmesiydi.¹²

Nazi antisemitik propaganda öncüsü Julius Streicher, gazetesi *Der Stürmer*'in başarmaya çalıştığı en zor işin “gerçek Yahudi” klişesini okuyucularının tanıdıkları Yahudilerle, Yahudi komşularıyla, arkadaşlarıyla ya da iş arkadaşlarıyla ilgili kişisel majlarının üstüne yapıştırabilmek olduğunu saptamıştı. Bu gazetenin kısa ama fırtınalı tarihiyle ilgili anlamlı bir monografi yazan Dennis E. Schowalter'e göre Streicher bu keşfinde yalnız değildi: “Siyasal antisemitizme karşı en büyük engel “kapı komşusu Yahudi” -yani yaşayan, nefes alan, sırf varlığıyla o olumsuz klişenin, yani “mitolojik Yahudi”nin geçerliliğini yadsıyan, tanıdık ya da dost kişi- imajının üstesinden gelinmesindeki zorluktur.”¹³ Kişisel ve soyut imajlar arasındaki nedensel bağlantı şaşırtıcı küçüklükteydi; sanki insanlar bu ikisi arasında mantıksal çelişkiyi bir kavramaya ilişkin uyumsuzluk ya da - daha genelde - psikolojik bir sorun olarak sanki hiç yaşamamışlar; bu kişisel ve soyut imajlar görünürde aynı kaynaktan geliyor olmalarına karşın, genelde aynı sınıfa ait nosyonlar, birbirleriyle kıyaslanacak ve birbirine uyacak ve sonuçta uzlaştırılacak ya da reddedilecek önermeler olarak görülmezler. Kitlesel imha aygıtının son hızına ulaşmasından çok sonra - kesin belirtmek gerekirse 1943 Ekiminde - Himmler, yarıdakçılarına hitaben yaptığı konuşmada, Yahudi ırkının toptan yok edilmesi konusunda hiç bir kuşkuları olmadığı görülen en adanmış parti üyelerinin bile bu işin dışında tutmak ve korumak istedikleri kendi özel Yahudileri olduğundan yakınmıştı:

“Yahudiler yok edilmelidir” diyor her parti üyesi. “Gayet açık, bizim programımızın bir bölümüdür Yahudileri elimine etmek, yok etmek; doğru, bunu yapacağız.” Ve sonra herkes yine bildiğini

okuyor; seksen milyon iyi Alman ve herkesin bir iyi Yahudi'si var. Elbette diğerleri domuzdur; ama bu, birinci sınıf bir Yahudi'dir.¹⁴

Görünen o ki, kişisel imajla soyut klişeyi birbirinden ayrı tutan ve her mantıkçının kaçınılmaz sayacağı çelişkiyi savuşturan, birincinin ahlaksal doygunluğu, ikincinin ise ahlak bakımından nötr tümüyle entelektüel nitelikleridir. Kişisel imajın olduğu yakınlık olduğu kadar sorumluluk bağlamı bu imajın çevresine, “tümüyle soyut” iddiaların pek aşamayacağı, kalın bir ahlaksal duvar çekmişti. Entelektüel klişe ne denli ikna edici yahut ustaca tasarlanmış olsa da geçerlilik alanı, kişisel ilişkiler dünyasının başladığı yerde birden bire biter. *Soyut bir kategori* olarak “Öteki”, *tanıdığım* “öteki”yle bağlantılı değildir. İkinci kavram ahlak diyarına aittir, ama birinci kesinlikle oradan dışarı atılmıştır. İkinci kavram, verimliliğin ve akılcı tercihin egemenliği altına girmeyi inatla reddeden, iyiyle kötünün anlamsal evreninde oturur.

Ahlaksal Sorumluluğun Toplumsal Sindirilmesi

Yaygın yabancı korkusuyla, Nazilerin planlayıp uyguladığı toplu katliam arasında pek fazla doğrudan bağlantı olmadığını artık biliyoruz. Toplanmış bulunan tarihsel kanıtların buna güçlü bir şekilde eklediği gerçek ise Holocaust'taki, benzeri görülmemiş büyüklükte kitlesel cinayetin uyuyan kişisel eğilimlerin uyandırılması, açığa çıkması, kışkırtılması, şî detlendirilmesi ya da patlaması sonucu olmadığı (ya da kesinlikle olamayacağı); ayrıca, zaman zaman ne denli tatsızlaşmış da olsa kişisel, yüz yüze ilişkilerden kaynaklanan bir düşmanlığın devamı da olmadığıdır. Kişilere dayalı düşmanlığın uzanabileceği kesin bir sınır vardır. Birçok olayda bu düşmanlık, insana yakınlıkla, “başkalarıyla birlikte yaşama”yla ayrılmaz bir şekilde kaynaşmış olan, ötekine duyulan bu temel sorumluluğun çizdiği çizginin ötesine itilmeye karşı direnir. *Holocaust ancak eskiye ait ahlaksal dürtülerin etkisinin nötralize edildiği, cinayet aygıtının bu dürtülerin doğduğu ve geçerli olduğu dünyadan soyutlandığı, böylesi dürtü-*

*lerin marjinal ve görevlerle tümüyle ilgisiz kılındığı koşullarda başa-
rılabilir.*

Bu nötralize etme, soyutlama ve marjinalize etme, modern endüstri, ulaşım, bilim, bürokrasi ve teknolojiye oluşmuş korkunç aygıt kullanmasını iyi bilen Nazi rejiminin bir başarısıydı. Bunlar olmadan Holocaust düşünülemezdi; o muhteşem *Judenrein* Avrupa, yani Yahudi ırkının toptan yok edilmesi düşü psikopatların, sadistlerin, fanatiklerin ya da diğer şiddet düşkünü tiplerin yapacağı irili ufaklı pogromlara kalırdı; bu tür eylemler ise ne denli acımasız ve kanlı olsa da amacın boyutlarıyla mukayese bile edilemezlerdi. Sonunda Hitler'in düşüne uygun olduğu anlaşılan yol ise, "Yahudi sorununun çözümü"nü akılcı, bürokratik-teknik görev, özel bir nesne kategorisine, özel bir takım uzmanlar ve özelleştirilmiş örgütler tarafından uygulanacak - başka bir deyişle duygulara ve kişisel kararlara bağlı olmayan, kişilikten arınmış - bir iş olarak tasarlama yoluydu. Ama yine de, bürokratik operasyonların gelecekteki hedefleri, Yahudiler, Alman günlük yaşamının ufkundan çıkarılmadan, kişisel ilişkiler açısından kesilip ayrılmadan, bir kategorinin, klişeleşmiş bir tipin - yani *metafizik Yahudi* gibi soyut bir kavramın - örnek tiplerine dönüştürülmeden bu çözüm bu şekilde düzenlenemez ve elbette infaz edilemezdi. Yani onlar, normalde ahlaksal sorumluluğun eriştiği ötekiler olmaksızın çıkıncaya ve bu doğal ahlakın sağladığı korumayı yitirinceye dek bunlar yapılamazdı.

Nazilerin, halkta Yahudilere karşı nefret uyandırmada ve bunu "Yahudi sorununun çözümü" için kullanmada uğradıkları ardarda başarısızlıkları etraflıca inceleyen Ian Karshaw'ın vardığı sonuca göre

Nazilerin en başarılı olduğu konu Yahudilerin insandışılaştırılmasıydı. Yahudi, toplumsal yaşamın dışına sürüldükçe propagandanın yakıştırdığı klişe tipe daha çok uyuyor gibiydi ve propaganda, paradoksal bir şekilde Almanya'da kalan Yahudi azaldıkça "Yahudiliğe" karşı kampanyayı şiddetlendirdi. İnsandışılaştırma ile Alman halkında zaten varolan yaygın kayıtsızlık daha da arttı ve arkaik şiddetle, ölüm kamplarındaki modern "yürüyen şerit" tarzı imha arasında yaşamsal önemde bir basamak oluşturdu.

Yahudilerin Alman toplumundan dışlanması hedefleyen, halkın tümüyle gözünün önünde olup biten, yasal biçimleriyle geniş bir onay bulan ve Yahudi imajının insandışılaştırılması ve alçalmasıyla sonuçlanan ardışık adımlar halindeki işlem olmasaydı “Ke-sin Çözüm” mümkün olmazdı.¹⁵

Daha önce üçüncü bölümde belirttiğimiz gibi, sokak serserilerinin rastgele şiddet eylemlerine hedef olarak kendi “kapı komşusu Yahu-di”yi seçtiğinde karşı çıkan Almanlar (hatta bunlar arasında tepkisini gösterecek cesareti bulanlar bile) “soyut Yahudi”ye dayatılan yasal kısıtlamaları kayıtsızlıkla ve sıklıkla da memnuniyetle karşıladılar. Tanındıkları kişiler üzerine odaklandığında onların ahlaksal vicdanını rahatsız eden şey, soyut ve klişeleşmiş bir kategoriye hedef aldığında pek fazla bir duygu uyandırmıyordu. Dünyalarından ve günlük yaşamlarından Yahudilerin azar azar kaybolmalarını sessizce izlediler, ya da hiç izlemediler. Sonunda, genç Alman askerleri ve bir sürü *Figure*nin tahliyesi görevinin verildiği SS üyeleri için Yahudiler “ancak birer müzelik nesne”, merakla bakılacak bir şey, fosilleşmiş garip bir hayvan, göğüslerinde sarı yıldızlarıyla, geçmişte kalmış zamanların tanığı olan, ama bugüne ait olmayan, görmek için uzun bir yolculuk gerektiren bir şeydi.”¹⁶ Ahlak o kadar uzun yolculuğa gelemmez. Ahlak, evinde ve bugünde kalmak eğilimindedir.

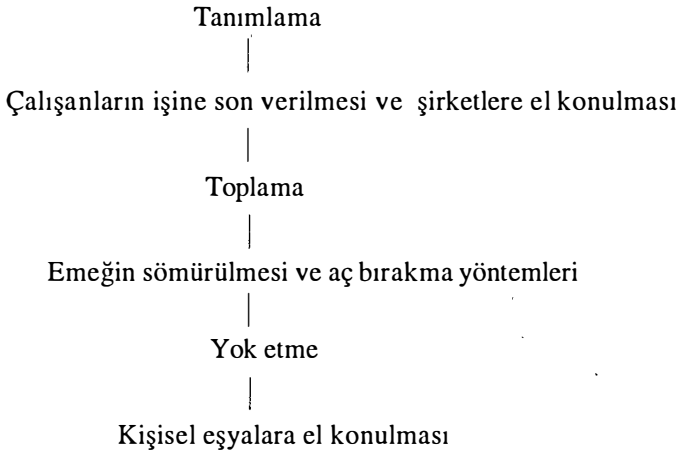
Hans Mommsen’in deyişiyle,

Heydrich’in, Yahudi azınlığı nüfusun çoğunluk kesiminden toplumsal ve ahlaksal soyutlama politikası halkın büyük bir protesto-suyla karşılaşmadan ilerledi, çünkü Alman komşularıyla yakın temasta olan Yahudi kesimi ya gittikçe artan ayırım işlemine sokulmadı ya da onlardan azar azar ayrıldı. Ancak, giderek birikip büyüyen ayrımcı yasalar yığını Alman Yahudilerini toplumsal paryalar rolüne zorladıktan, nüfusun çoğunluğuyla normal bir toplumsal ilişki olanağından tümüyle yoksun bıraktıktan sonra, sınır-dışı etme ve imha işlemleri rejimin toplumsal yapısını sarsmadan sonuca ulaştırılabildi.¹⁷

Holocaust tarihi konusunda en büyük otorite olan Raul Hilberg, ahlaksal kuralların yavaş yavaş etkisiz kılınmasına ve kitlesel imha aygıtının harekete geçirilmesine doğru atılan adımlar hakkında şunları

söylüyor:

Modern bir toplumda, tamamlanmış biçimiyle bir imha işlemi bu şemada görüldüğü gibi bir yapıyla gelişir:

İmha işleminde atılacak adımların sırası bu şekilde belirlenmiştir. Bir insan grubuna verilebilecek en büyük zararın verilmesine yönelik bir girişimin olduğu her yerde bürokrasi aygıtı - tek merkezlilikten ne denli uzak ya da etkinlikleri ne denli planlanmamış olsa da farketmez - kurbanlarını bu aşamalara doğru itecektir.

Hilberg'in ortaya koyduğu aşamalar mantıklı bir şekilde saptanmıştır; akılcı bir sıra izlerler; bu sıra, bizi sonuca varmada en kısa yolu ve en verimli araçları aramaya iten modern standartlara uygundur. Şimdi, bu kitlesel imha sorununa bulunan akılcı çözümde izlenen ilkeyi keşfetmeye çalışırsak, *birbiri ardınca gelen aşamaların, ah-laksal görevler diyarından* (ya da Helen Fein'in¹⁹ ortaya attığı kavramı kullanırsak yükümlülükler dünyasından) *tahliye mantığıyla düzenlenmiş olduğunu* buluruz.

Tanımlama kurban olarak seçilmiş grubu *farklı* bir kategori olarak ayırır (her tür tanımlama, bütünlüğün - belirlenenler ve belirlenme-

yeniler olarak - ikiye ayrılması demektir), böylece o kategoriye uygulan-
lanan, geri kalanlara uygulanmaz. O grup, sırf tanımlanma eylemiyle
bile farklı bir muamelenin hedefi olur; “sıradan” insanlar için uygun
olan bir şey onlar için uygun olmayabilir. Buna ek olarak, grubun her
bir üyesi bu kez bir tipin örnekleri haline gelir; bu tipin yapısında va-
rolan bazı şeylerin, o kişilerin bireyselleştirilmiş imajına sızması,
aslında masum insan yakınlığını tehlikeye sokmaması, bu yakınlığın
kendi kendini destekleyen ahlaksal bir dünya olarak özerkliğini sınır-
lamaması olanaksızdır.

İşten çıkarmalar ve şirketleri kamulaştırmalar geçmişteki yakın-
lıkların yerine fiziksel ve ruhsal uzaklıkları koyarak genel anlaşmalar-
rın çoğunu bozar. Kurban olarak seçilen grup artık gözden adamakıllı
ıraktır; olsa olsa hakkında bir şeyler işitilecek bir kategoridir ve onun
hakkında işitilenlerin bireysel yargıların diline çevrilme ve böylece
kişisel deneyimlerle karşılaştırılma şansı yoktur.

Bu uzaklaştırma sürecini, toplama işlemi tamamlar. Kurban seçi-
len grup ile bütünlüğün onlar dışındaki tamamı artık biraraya gele-
mezler, yaşam süreçleri artık kesişmez, ilişkileri son bulur; birbirin-
den ayrılmış olan gruplardan birine olanlar diğerini ilgilendirmez ve
anlamı insan ilişkileri diline kolayca çevrilemez.

Sömürme ve aç bırakma daha da ileri giderek gerçekten şaşırtıcı
bir başarı sağlar: İnsandışılaştırmayı insanlık kılığına sokar. Eldeki
bol miktarda kanıta göre, bazı yerel Nazi şefleri yetkileri altındaki
Yahudilerin bazılarını (kitlese cinayete başlama işaretinin gelmesin-
den önceki dönemde) aklıktan ötürü çektikleri büyük acılardan kurtar-
mak amacıyla öldürebilmek için üstlerinden izin istemişlerdi; her tür-
lü serveti elinden alınıp gelirden yoksun bırakılmış ve gettolara tıkıl-
mış bir kitleye yetecek yiyecek stokları bulunmadığından, öldürmek
bir merhamet eylemi - gerçekten de bir insanlık gösterisi - gibi geli-
yordu. “Faşist politikaların şeytanca çemberleri dayanılmaz koşulla-
rın ve acil durumların kasten yaratılmasına, sonra da bunların daha da
radikal adımları meşru kılmak için kullanılmasına”²⁰ olanak sağla-
dı.

Ve bu nedenle, son edim, yani yok etme, hiç bir şekilde devrimsel

bir hareket değildi. Başka bir deyişle daha önce atılmış birçok adımın (anımsanacağı gibi, başlangıçta tahmin edilmemiş olmasına karşın) mantıklı bir sonucuydu. Adımların hiç biri varılan durumun kaçınılmaz sonucu değildi ama her adım imha yolundaki bir sonraki aşamanın seçimini akılcı kılıyordu. *Sıralama ilk hareket tanımlamasından ne kadar uzağa giderse saf akılcı tekniksel düşüncelere o ölçüde daha çok bağlı kalıyor, ahlak kurallarına uymaya ise giderek daha az gerek duyuyordu.* Ahlaksal tercihlere gerçekte nerdeyse hiç gereksinimi kalmamıştı.

Aşamalardan birbirine geçişte, genelde çarpıcı bir özellik vardı. Bunların hepsi kurban olacaklarla nüfusun geri kalan kısmı arasındaki fiziksel ve ruhsal uzaklığı - faillerle soykırımı uğrayanlar arasında olduğu gibi - arttırıyorlardı. Bu nitelikte son hedefe varma konusundaki bakış tarzları ve imha görevini tamamlamadaki etkinliklerinden gelen içkin akılsallığı vardı. Ahlaksal yasaklar uzaktan etkili olmaz. İnsan yakınlığına sımsıkı bağlıdır onlar. Bunun tersine, toplumsal uzaklığın artan her santimi ise ahlakdışı eylemin yapılmasını kolaylaştırır. Eğer Mommsen Holocaust deneyiminin “antropolojik boyutu” olarak “bugünkü endüstri toplumunun yapısında varolan, insanların kendi deneyim dünyasıyla doğrudan ilgili olmayan eylemlere karşı ahlaksal kayıtsızlığa alışması tehlikesini”²¹ göstermekte haklıysa, o zaman, onun bizi uyardığı tehlikenin izini bugünkü endüstri toplumunun insanlar arasındaki uzaklığı ahlaksal sorumluluğun ve ahlak yasalarının işitilemeyeceği kadar arttırma kapasitesine dek sürmek gerekir.

İnsanlararası Uzaklığın Toplumsal Üretimi

Ahlak insanlararası yakınlığa sımsıkı bağlı oluşuyla, optik perspektif yasasına uyuyormuş gibidir. Göze yakın olanı çok büyük ve yoğun gösterir. İnsanlararası uzaklık arttıkça ötekine duyulan sorumluluk azalır, hedefteki nesnenin ahlaksal boyutları bulanıklaşır, sonunda kesişme noktasına vardığında da görünmez olur.

Ahlaksal dürtülerin bu özelliği, insanlar arasındaki ilişkinin çerçe-

vesini çizen toplumsal düzenden bağımsızdır. Toplumsal düzene bağımlı olan ise ahlaksal eğilimlerin pragmatik yararlılığı; bunların insan eylemlerini denetleme, başkasına verilecek zarara bir limit koyabilme, insanlararası tüm ilişkilerin girmeye eğilimli olduğu parametreler bulma kapasiteleridir. Bizim modern, akılcı, endüstride ve teknolojiye ustalaşmış toplumumuzda ahlaksal kayıtsızlığın önemi - ve tehlikesi - özellikle artmaktadır, çünkü böyle bir toplumda insan eylemleri belli bir uzaklıktan etkili olabilmekte ve bu uzaklık bilimin, teknolojinin ve bürokrasinin gelişmesiyle artmaktadır. Böyle bir toplumda *insan eylemlerinin etkisi, ahlaksal “görüş mesafesinin bittiği nokta”nın ötesine uzanmaktadır*. Yakınlık ilkesiyle sınırlı olan ahlaksal dürtülerin görüş kapasitesi sabit kalırken insan eylemlerinin etkili olduğu uzaklık ve dolayısıyla bu eylemlerden etkilenebilecek insan sayısı hızla artmaktadır. Ahlaksal dürtülerin etkileyebildiği insanlara-rası ilişkiler dünyası, onun etkisi dışındaki eylemlerin gittikçe artan büyüklüğüyle karşılaşırken cüce gibi kalmaktadır.

Modern uygarlığın, akılcı davranış ölçütlerini diğer her şeyin yerine geçirmede ve (ahlaksal değerlendirmeleri olduğundan daha büyük gösteren) “akıldışı” ölçütlerle ilgili modern tanımlamada kazandığı kötü ünlü başarı önemli ölçüde, “uzaktan kontrol”daki ilerlemeyle, yani insan eylemlerinin etkisini iletebileceği uzaklığın arttırılmasıyla sağlanmıştır. Uzak ve zor görülür eylem hedefleri ahlaksal değerlendirmeden muaf kalmış ve böylece bu hedefleri etkileyen eylemlerin tercihi ahlaksal dürtülerin koyduğu sınırlardan kurtulmuştur.

Milgram’ın deneylerinin çarpıcı bir şekilde gösterdiği gibi, ahlaksal dürtünün susturulması ve ahlaksal yasakların askıya alınması açıkça ahlak karşıtı bir kampanyayla ya da eski ahlak sisteminin yerine yeni kuralları geçirmeyi amaçlayan bir beyin yıkamayla değil, kesinlikle (eylemci tarafından çoğu kez bilinmese de) eylemin gerçek hedefini uzak ve zor görünür kılmakla başarılmıştır. Kurbanları görüş mesafesinin dışına yerleştiren ve dolayısıyla onları ahlaksal yaklaşımlar için ulaşılmaz kılan tekniğin en belirgin örnekleri modern silahlardır. Bu silahlardaki ilerlemenin başlıca içeriği göğüs göğüse savaş, yani öldürme eyleminin insan boyutunda ve herkesçe bilinen an-

lamda yapılması olasılığının giderek daha çok elimine edilmesidir; savaşı orduları karşı karşıya ve biraraya getirmeyip ayıran ve birbirinden uzaklaştıran silahlarla bu silahı kullanan kişilerin ahlaksal dürtülerini bastırmaları ya da “modası geçmiş” ahlaka doğrudan saldırımları daha önceki zorluğunu büyük ölçüde yitirmektedir; bu silahları kullanmanın, kullananın ahlaksal bütünlüğüyle ancak soyut bir düşünsel bağlantısı vardır çünkü. Philip Caputo’nun deyişiyle savaş etiği “bir uzaklık ve teknoloji meselesi haline gelmiş gibidir. Uzaklardaki insanları karmaşık silahlarla öldürmüşseniz asla yanlış yolda değilsinizdir.”²² Eylemlerin pratik sonuçları görülmezse ya da görülenlerin, kişinin bir düğmeye basmak ya da bir kolu çevirmek gibi masum ve küçük eylemleriyle ilişkisi net bir şekilde kurulamazsa ahlaksal bir çelişkinin ortaya çıkma olasılığı yoktur, ya da bu çelişki ancak suskun bir şekilde ortaya çıkabilir. Silahı kullanan kişilerin göremeyeceği hedefleri vurabilen topun icadını modern savaşların ve bunlardaki, ahlaksal etkenlerle ilgisizliğin simgesel bir başlangıcı sayabiliriz: topla atış yaparken silahın namlusu tümüyle bambaşka bir yöne yöneldiği halde hedefin yok edilmesi olanaklıdır.

Modern silahların başarısı, toplumda çok daha çeşitli ve çok dallara ayrılmış uzaklıklar yaratılmasının bir metaforu gibi düşünülebilir. John Lachs bu olgunun ortaya çıktığı birçok durumun ortak karakterini, *eylem aracılığı ve ara adamlar* - yani “benimle eylemim arasında duran ve onu doğrudan yaşamamı olanaksız kılan” kişiyle - ortaya koymuştur.

Eylemlerimizle aramızda hissettiğimiz uzaklık onları yok saymamızla orantılıdır; ayrıca, yok saymamız, bizimle eylemlerimiz arasında ara aşamalar zincirinin uzunluğunu da gösteren bir ölçüdür büyük oranda... Durum ve içinde bulunulan koşullarla ilgili bilinç kaybolursa eylemler sonucu olmayan hareketler haline gelir. Sonuçları gözden ırak olmasıyla da insanlar kendi rolleri ve sorumlulukları hakkında bir şey sormaksızın, en iğrenç eylemlerin bir parçası haline gelebilirler...

Kendi eylemlerimizin, uzak etkileriyle faciaların yaratılmasına nasıl katkıda bulunduğunu görmek [aşırı derecede zordur]. Kendini suçsuz sanıp toplumu kınamak oyunbozanlık değil, korkunç bo-

yutlarda bir habersizliğe yol açması kaçınılmaz olan, büyük boyutlardaki aracılığın doğal sonucudur.²³

Eylem araçlara bağlanınca, eylemin nihai sonuçları ahlaksal dürtülerin emredici güçlerini koruduğu insan ilişkilerinin görece dar alanının dışında kalır. Öte yandan, ahlakla dolu bu alanın içinde kalan eylemler ise eyleme katılan ya da tanık olan çoğu kişi için, ahlaksal yönden kınanmayacak kadar normaldir. İşin küçük parçalara bölünmesi de, girişimle onun gerçek sonuçları arasındaki eylemler zincirinin çok uzun olması gibi kollektif maceranın - ne denli belirleyici olsa da - çoğu ögesini ahlaksal bir öneme sahip olmaktan ve sorgulanmaktan kurtarır. Bunlar yine de bir çözümlemeden ve değerlendirmeden geçirilmektedirler - ama bunun ölçütleri ahlaksal değil tekniktir. “Sorunlar”, daha iyi, daha akılcı planlamaları gerektirir; özeleştiriyi değil. Eylemciler önlerine konmuş - ve kısmi - görev için daha iyi yollar aramakla meşguldür; (hakkında ancak muğlak bir fikre sahib oldukları ya da kendilerini sorumlu hissetmedikleri) bir nihai sonucun değerlendirilmesi gibi bir ahlaksal görevle değil.

Christopher R. Browning Nazilerin, kitle katliamını hızlı, temiz ve ucuz kılmak gibi teknik bir soruna bulduğu ilk çözüm olan kötü ünlü kapalı gaz kamyonunun icadı ve kullanılması hakkındaki ayrıntılı tarihsel açıklamasında bu işin içindeki kişilerin psikolojik dünyasının içyüzünü anlamak için şunları sunuyor:

Uzmanlık dalları normalde kitlesel cinayetle ilgili olmayan uzmanlar kendilerini birden bire, imha makinesinde küçük bir dişli olarak buluverdiler. Daha önce motorlu araçların üretimi, kullanımı, bakım ve onarımıyla ilgili olan uzmanlıkları ve becerileri kapalı gaz kamyonlarını üretmekle görevlendirildiklerinde birden bire kitlesel cinayetin hizmetine itilivermişti... Onları rahatsız eden, yaptıkları üretimdeki hatalardan ötürü eleştiri ve şikayete uğramalarıydı. Kapalı gaz kamyonlarının yetersizliği onların ustalığı hakkında, düzeltilmesi gereken olumsuz düşüncelere yol açardı. Çıkan sorunları yakından izleyerek ürünlerini daha güçlü ve kullanıcılar için daha beğenilir kılacak teknik düzenlemeleri gerçekleştirebilmek için çabaladılar... Onları en çok ilgilendiren, kendilerine verilen görevde yetersiz görülmek olasılığıydı anlaşılan.²⁴

Bürokratik işbölümü koşullarında ahlaksal sorumluluğun mutlak egemenliğini sürdürdüğü insanlararası yakınlık bölgesindeki “öteki”, kendi görevinde başarılı olması eylemcinin işini iyi yapmasına bağlı olan bir iş arkadaşıdır; yaptığı işteki konumu astlarının işbirliğine bağlı olan bir üstteki kişidir; ve görevinin net bir şekilde tanımlanacağını ve yapılabilir kılınacağını uman, hiyerarşi sırasının bir altındaki kişidir. Başkalarıyla bu şekilde ilgili olunduğunda yakınlığın yaratma eğiliminde olduğu ahlaksal sorumluluk, örgüte - yani yüzyüze ilişkiler ağının o soyut ifadesine - bağlılık biçimini alır. Örgüte bağlılık biçimindeki davranışta eylemcinin ahlaksal dürtüleri, bu dürtülerin kapladığı insanlararası yakınlık alanında etik yönden uygun olma özelliğini yok etmeksizin, ahlak yönünden aşağılık amaçlar için kullanılabilir. Eylemciler kendi bütünlüklerinin bozulmadığına içtenlikle inanırlar; davranışları gerçekten, diğer standartların geçersiz kılındığı bölgede tutulan tek ahlak standardına uygundur. Browning, Alman Dışişleri Bakanlığı’nın kötü ünlü Yahudi Masası’na (D III) atanmış dört görevlinin kişisel yaşam öykülerini incelemiş, bunlardan ikisinin yaptığı işten hoşnut olduğunu, diğer ikisinin ise başka işlere geçmeyi yeğlediklerini saptamıştır.

İkisi de, görevlerini titizlikle yerine getirdiği halde sonunda D III ten çıkmayı başarmıştı. İşlerine açıkça itiraz etmemişler, ama nakilleri için gizlice ve sessizce uğraşmışlardı; sicillerini temiz tutmak en birinci öncelikleriydi. Hevesle de olsa, istemeyerek de olsa, dördünün de iyi çalıştığı gerçeği yadsınamaz... Makinenin işlemesini sürdürdüler ve içlerinde en hırslı ve vicdansız olanı makineye daha da hız kazandırdı.²⁵

Ahlaksal mini toplumların görev bölümü ve operasyonun nihai sonuçlarından ayrılması, zulmü yapanlarla kurbanları arasındaki ahlaksal yasakların karşı baskısını azaltan ya da yok eden uzaklığı sağlar. Ama tüm bürokratik emir zinciri boyunca sonuçlardan fiziksel ve görevsel uzaklığa tam ulaşamaz. Faillerden bazıları kurbanlarla yüz yüze gelmek, ya da en azından eylemlerinin zamanla yarattığı sonuçlara onları gözönüne getirmekten kaçınamayacak, hatta bunu bastırmayacak kadar yakın bulunmak zorunda kalır. Sonuçlardan fiziksel ya da görevsel uzaklık olmasa da *psikolojik* yönden tam uzaklık sağla-

yabilmek için başka bir yöntem gerekir. Böyle bir yöntemi, uzman-otoritenin özgün modern biçimi sağlar.

Uzmanlığın esası, bazı şeylerin iyi yapılmasının bazı bilgileri gerektirdiği, bu bilginin herkeste eşit miktarda bulunmadığı, bazı kişilerin bu bilgiye diğerlerinden daha çok sahiboldukları, bu bilgiye sahibolanların o şeyleri yapmakla görevlendirilmesinin gerektiği; ve görevlendirilmiş olmanın, o şeylerin nasıl yapılacağıının sorumluluğunu bu kişilere yüklediği varsayımdır. Aslında sorumluluk uzmana değil, onun temsil ettiği yeterliliğe verilmiş gibidir. Uzmanlık kurumu ve buna bağlı olarak toplumsal eyleme karşı tutum Saint Simon'un (Marx'ın şevkle onayladığı) kötü ünlü "insanların değil, nesnelerin yönetilmesi" idealine çok yaklaşır; eylemciler yalnızca bilgi görevlileri, "know-how" sahipleri olarak hareket ederler ve kişisel sorumlulukları tümüyle, bilgiyi iyi bir şekilde temsil etmeye, yani nesneleri "sanat ve beceri durumu"na göre, varolan bilgiyi en iyi şekilde kullanarak yapmaya dayalıdır. Know-how'a sahipolmayanlar için sorumluluk, uzmanların öğütlerine uymak demektir. Süreç içinde, kişisel sorumluluk teknik know-how'ın soyut otoritesi içinde erir.

Browning, teknik bir uzman olan Wily Just tarafından hazırlanmış, kapalı gaz kamyonlarının geliştirilmesiyle ilgili notlardan uzunca bir alıntı yapıyor. Just, kapalı kamyonları üreten kuruluşun yük bölümünü kısaltması gerektiğini öne sürüyor: varolan kamyonlar tam yüklü olduklarında Rusya'nın engebeli arazisini aşamazlar, geri kalan boşluğu doldurmak için çok fazla karbon monoksit gerekir ve tüm operasyon çok fazla zaman alır ve potansiyel gücünün önemli bir bölümünü yitirir:

Daha kısa ve tam dolu bir kamyon çok daha seri çalışabilir. Arka bölümün kısaltılması ön dingile aşırı bir yük bindirerek ağırlık dengesini olumsuz etkilemez; çünkü "aslında, operasyon sırasında da-ima, yükün arka kapağına ulaşmak için vereceği mücadelenin hiç değişmez bir etken olması nedeniyle, ağırlık dağılımında otomatikman bir denge oluşacaktır." Bağlantı borusu "sıvılar" yüzünden çabucak paslandığı için gaz aşağıdan değil yukardan verilmelidir. Temizliği kolaylaştırmak için zeminde yirmiye otuz santim boyu-

tunda, kapağı dışardan açılan bir delik olmalıdır. Zemin hafifçe eğimli ve döşemesi küçük delikli bir kalbur biçiminde olmalıdır. Böylece tüm sıvılar ortaya akacak, “akışkan sıvılar” operasyon sırasında da dışarıya çıkacak, “kıvamlı sıvı” ise daha sonra hortumla yıkanıp atılabilecektir.²⁶

Tüm tırnak işaretleri Browning’e aittir; Just kasten metaforları ya da kaba sözlerin kibarlarını ne aramış ne de kullanmıştır; onun kullandığı bu dil dosdoğru, gerçekçi teknoloji dilidir. Bir kamyon yapımı uzmanı olarak gerçekten, kargonun hareketi sorunuyla uğraşmaktadır, nefes almak için çırpınan insanlarla değil; kıvamlı ve akışkan sıvılarla ilgilidir, insan dışkısı ve kusmuğuyla değil. Yükün bedenleri üzerindeki kontrolünü yitirmiş katledilen insanlardan oluşması bunun teknik çözüm gerektiren bir sorun olması niteliğini ortadan kaldırmamıştır. Bu olgu, “çözülecek” bir “sorun” haline gelebilmesi için ilk önce mutlaka araç yapım teknolojisinin tarafsız diline çevrilmeliydi. İnsan, Just’un notlarının okuyanlar tarafından yeniden çevrilip çevrilmediğini ve içerdiği teknik öğütlerin yerine getirilip getirilmediğini inerek ediyor.

Milgram’ın kobayları için “sorun” bilimsel uzmanlarca hazırlanıp yönetilen deneydi. Milgram’ın uzmanları, kendilerince yönetilen eylemcilerin, Just’un notlarının yöneldiği *Sodomka* fabrikası işçilerinin aksine, eylemlerinin acıya yol açacağı konusunda bir kuşku duymamaları için, yani “bilmiyordum” gibi bir mazeretin kesinlikle olmaması için gerekeni yapmışlardı. Sonunda Milgram’ın deneyinin gösterdiği, uzmanlığın ahlaksal dürtülere göre gücü ve onları yenebilme kapasitesidir. Ahlaklı insanlar eylemlerinin ahlakdışı olduğunu bilseler de (ya da buna inansalar da) - uzmanların (yani tanımlarsak, kendilerinin bilmediği bazı şeyleri bilen kişilerin) bu eylemleri gerekli bulduklarına ikna edilirlse - ahlakdışı eylemleri yapmaya yöneltilebilirler. Nitekim, toplumumuzda yapılan eylemlerin çoğu, amaçları tartışıldığında meşru değildir; ama daha bilgili kişilerin öğüt ve buyruklarıyla meşruluk kazanır.

Son sözler

Bu bölümün, ahlaksal davranışla ilgili alternatif bir sosyoloji teorisini formüle etmekten çok uzak bir şekilde bittiğini kabul etmek gerekir. Bu yazının amacı çok daha mütevazıdır: Ahlaksal dürtülerin, ahlakdışı davranışın olanaklı hale geldiği toplumca ve toplulukça yaratılan bazı koşullar dışındaki kaynaklarını tartışmak. Ama anlaşılan, böylesine sınırlı bir tartışma bile ortodoks ahlak sosyolojisine esaslı bir revizyon gerektiğini göstermektedir. Ortodoks varsayımların, sınamada fena halde başarısız olduğu görülenlerinden biri de, ahlaksal davranışın toplumun işleviyle doğduğu ve toplumsal kurumların işlevleriyle sürdürüldüğü, toplumun esasen insanlaştırmacı, ahlaklaştırmacı bir aygıt olduğu ve buna dayanarak ahlakdışı davranışın marjinal boyutların üzerinde gerçekleşmesinin ancak “normal” toplumsal düzenlemelerin işlev bozukluğuyla açıklanabileceğidir. Bu varsayımdan çıkan sonuç, ahlakdışılığın tümüyle toplum tarafından yaratılmış olamayacağı ve gerçek nedeninin başka yerde aranması gerektiğidir.

Bu bölümde savunulan görüş ise güçlü ahlaksal dürtülerin toplum öncesi kaynakları olduğu ve modern toplumsal örgütlenmeye özgü bazı yönlerin bu ahlaksal dürtülerin zorlayıcı gücünü önemli ölçüde azalttığı yani sonuçta toplumun, ahlakdışı davranışı daha az değil, daha çok makul kıldığıdır. Modern bürokrasinin ve uzmanlığın olmadığı dünyanın “orman kanunu”yla ya da “yumruk kanunu”yla yönetildiği yolunda, Batı’nın yarattığı mitsel imaj kısmen denetleyemediği güdülerden ve eğilimlerden kaynaklanan normların rekabetini ortadan kaldırmaya çalışan²⁸ modern bürokrasinin kendi kendini meşrulaştırma gereksinimini²⁷ kısmen de, insanların karşılıklı ilişkileri ahlaksal sorumluluk temelinde düzenleme konusundaki ilk ve doğal yeteneklerinin bugüne dek ne denli yitirilmiş ve unutulmuş olduğunu göstermektedir. Böylece, evcilleştirilmesi ve baskı altına alınması gereken vahşilik olarak sunulan şeyin, daha yakından incelenirse, uygarlaşmanın nötralize etmeye ve yerine egemenliğin yeni yapısından kaynaklanan, denetim altına alıcı baskıları koymaya çalıştığı ahlaksal dürtülerin ta kendisi olduğu ortaya çıkabilir. İnsanların birbirine yakınlığının kendiliğinden yarattığı ahlaksal güçlerin etkisizleştirilmesi

ve felç edilmesiyle de onların yerini alan yeni güçler eşi görülmemiş bir hareket serbestliği kazanmıştır. Bunlar, ancak iktidara geçmiş kâtillerin ahlâken doğru bulacağı kitlesel ölçekte bir davranışa yol açabilirler.

Ahlâkın buyruk altına alındığı dünyada toplumun başardığı şeyler arasından bazıları belirtmek gerekir: Ahlâksal sorumluluğun baskısını ortadan kaldıran ya da zayıflatan insanlararası uzaklığın toplumca üretimi; ahlâksal sorumluluğun yerine, eylemin ahlâksal önemini iyice gizleyen teknik sorumluluğun konulması; ve Öteki'nin, normalde ahlâksal bir değerlendirmeden geçirilecek ve ahlâksal bir tepkiyle karşılanacak acılarına karşı kayıtsızlığı destekleyen soyutlama ve ayırma teknolojisi. Ayrıca, ahlâkı aşındıran tüm bu mekanizmaların, hükmettiği toplumlar adına mutlak ahlâksal ve etik otoriteyi gaspeden devlet güçlerinin egemenliği ilkesiyle daha çok güç kazandığını da göz önüne almak gerekir. Çok ayrıntılı ve genellikle bir işe yaramayan “dünya görüşleri” ne olursa olsun, devletleri yönetenler kendi egemen yönetimleri altındaki topraklarda, yönetim tarzlarına engel koyacak hiç bir normla sınırlı değildirler. Bu alandaki eylemleri ne denli vicdansızsa, ahlâksal hüküm alanındaki tekellerini ve diktatörlüklerini onaylayacak ve destekleyecek bir “susturma”ya gereksinimlerinin de o ölçüde şiddetli olduğunu gösteren kanıtlardan yana bir sıkıntı yoktur.

Bundan çıkarılacak sonuç, antik çağda Sophokles'in gösterdiği, ahlâk yasalarıyla toplum yasaları arasındaki çelişkinin modern düzende hiç bir azalma belirtisi göstermediğidir. Üstelik bu çelişki daha sık ve daha derin halâ gelme - ve eşitsizlik, ahlâkı susturan toplumsal baskıların lehine doğru kayma - eğilimindedir. Ahlâksal davranış çoğu durumda (ister açıkça söylenen, isterse de çoğunluğun eylemle ya da eylemsizlikle ifade ettiği) kamuoyu ya da onun tarafındaki güçlerce toplum karşıtı ya da yıkıcı diye adlandırılan ve hükmedilen bir tutumu takınmak anlamına gelir. Bu tür durumlarda ahlâksal davranışı izlemek toplumsal otoriteye karşı direnmek ve onun gücünü zayıflatmayı amaçlayan eylemlerde bulunmak demektir. Ahlâksal görev ilk kaynağına dayanmak zorundadır: Başkası'ndan duyulan temel sorumluluğu yani.

Bu sorunların, gösterilen akademik ilgiden daha fazla önemi olduğunu düşünmek Paul Hilberg'in sözlerini anımsatır bize:

Anımsayalım yine; önceleri asıl soru, bir batı ulusu, uygar bir ulus, böyle bir şeyi yapabilir mi şeklindeydi. Ve 1945'ten hemen sonra sorunun tümüyle tersine döndüğünü gördük; bu kez soru şuydu: "Bunu yapamayacak bir batı ulusu var mı ?"... 1941 yılında Holocaust'un olması beklenmiyordu ve bizim sonraki endişelerimizin gerçek nedeni budur. Bu akla hayale sığmayan şeyi istisna saymayı göze alamayız artık.²⁹

VIII

Son Sözler: Akılsallık ve Utanç

Sobibor'dan bir öykü vardır: Ondört mahkum kaçmaya kalkmıştı. Bir kaç saat içinde yakalandılar ve diğer mahkumlara gösterilmek üzere, kampın toplanma meydanına getirildiler. Onlara dendi ki: "Sizler hemen öleceksiniz tabii ki. Ama ölmeden önce her biriniz sizinle birlikte ölecek birini daha seçeceksiniz." "Asla!" dediler. "Eğer redderseniz" dedi komutan, sakın bir şekilde, "bu seçimi sizin yerinize ben yaparım. Yalnız ben ondört değil, elli kişi seçerim." Bu tehdidi uygulamak zorunda kalmadı.

Lanzmann'ın *Shoah*'ında, Treblinka'dan kaçmayı başarıp sağ kalan biri, gaz odalarının yemi azalınca *Sonderkommando* üyelerinin yiyecek tayınlalarının kesildiğini ve artık yararlı olmadıkları için yok edilme tehlikesiyle karşılaştıklarını anımsar. Sağ kalma umutları ancak yeni Yahudi kitlelerinin toplanıp Treblinka'ya giden trenlere yüklenmesiyle doğar.

Yine Lanzmann'ın filminde, daha önce *Sonderkommando* üyesi olmuş, bugün Tel-Aviv'deki bir berber Almanların yataklarını doldurmada kullanılmak üzere kurbanların saçlarını keserken tüm bunların amacı hakkında nasıl sessiz kaldığını; traş ettiği kişileri ortak banyo olduğuna inandırıldıkları yere doğru daha hızlı ilerlemeleri için nasıl itelediğini anımsar.

Profesör Jan Blonski'nin "Zavallı Polonyalılar Gettoya Bakıyor" adlı çok derin ve dokunaklı makalesiyle başlayan ve 1987 yılında saygın Katolik Polonya dergisi *Tygodnik Powszechny*'nin sayfalarında sürdürülen tartışma kapsamında Jerzy Jastrzebowski, ailesindeki yaşlılardan birinin anlattığı bir öyküyü aktarır. Yazarın ailesi, eski bir arkadaşları olan, Polonyalıya benzeyen ve soylular gibi mükemmel Polonyaca konuşan bir Yahudi'ye saklanma olanağı önermiş; ama onun Yahudi oldukları görünümlerinden belli olan ve bariz bir Yahudi aksanıyla konuşan üç kızkardeşine aynı olanağı sağlamayı kabul etmemişti. Ama Yahudi arkadaş tek başına kurtarılmayı reddetti. Jastrzebowski diyor ki:

Ailenin kararı farklı olsaydı yüzde doksan olasılıkla hepimiz kurşuna dizilecektik. [Nazi işgalindeki Polonya'da Yahudileri saklamanın ya da onlara yardım etmenin cezası ölümdü] Bu koşullarda, arkadaşımızın ve kızkardeşlerinin kurtulma şansı daha da azdı. Ama yine de, bu aile dramını bana anlatan ve sürekli olarak "Ne yapabilirdik, yapabileceğimiz hiç bir şey yoktu ki!" diyen kişi benim gözlerime bakamıyordu. Tüm söyledikleri doğru olsa da bir yalan hissettiğimi sezmişti.

Tartışmaya katkıda bulunan diğer bir kişi, Kazimierz Dziewanowski şunları yazıyor:

Bizim ülkemizde, bizler de varken ve gözlerimizin önünde milyonlarca suçsuz insan öldürülmüşse bu öylesine dehşet verici bir olay, öyle korkunç bir trajedidir ki - bundan sağ kurtulanların bunu hiç unutamaması ve sükunetini yeniden kazanamaması normaldir, insancadır ve anlayışla karşılanması gerekir... Daha çok şeyin yapılabilir olduğunu da, daha fazla bir şeyin yapılamaz olduğunu da kanıtlamak olanaksızdır.

İşgal sırasında Yahudilere yardımla görevli Polonyalı Wladyslaw Bartoszewski demişti ki: "Yapabileceği her şeyi yaptığını ancak, ölüm cezasını çekmiş olanlar söyleyebilir."

Lanzmann'ın iletileri arasında en sarsıcı olanı ise *kötünün akılsallığıdır* (ya da akılsallığın kötülüğü müydü yoksa?). Shoah'ı izlemenin bitmek bilmez azabı yaşanırken o korkunç, utanç verici gerçek gi-

derek açığa çıkar ve o iğrenç çıplaklığıyla önümüzde gösteri yapar: Milyonlarca insanı öldürmek için ne de az silahlı adam gerekirmiş meğer.

Şaşar kalırız, o silahlı azıcık adamın nasıl böylesine ürkütücü olabildiğine; insan-sığırlar üzerindeki hakimiyetlerinin çabucak kırılabilirliğinin nasıl da bilincinde olduklarına. Onların gücü, yapay bir dünyada, yani onların, tüfekli adamların, kurbanları için hazırladığı ve onlara dikte ettiği bir dünyada yazgısı belli bir yaşama dayanıyordu. Bu dünyada itaat akılcıydı, akılsallık ise itaatti. Akılsallık - en azından bir zaman için - yararlıydı; ama o dünyada zaten daha başka, daha uzun bir zaman yoktu. Ölüme giden yolun her adımı kazançlara ya da kayıplara, ödüllere ya da cezalara göre hesaplanıp atılacak şekilde dikkatle hazırlanmıştı. Temiz hava ve müzik, sığır vagonlarında havasızlıktan boğulurcasına hiç ara vermeden süren uzun yolculuğun ödülüydü. Kapalı tuvaleti de bulunan bir banyo, berberler, havlu ve sabun, bitlerden, kirden ve insan teriyle pisliğinin leş gibi kokusundan hoş bir kurtuluştı. Akılcı insanlar gaz odasına ancak, onun bir banyo olduğuna inandırılırsa sakince, uysalca, neşeyle girerler.

Sonderkommando üyeleri, banyo yapacak kişilere bunun bir gaz odası olduğunu söylemenin derhal ölümle cezalandırılacak bir suç olduğunu biliyorlardı. Eğer kurbanlar öleceklerini bilip de sırf korkulardan ya da intihar edercesine bir uysallıkla ölüme gönderilseydi bu suç bu denli büyük görülmez, cezası da böyle sert olmazdı. Ama düzeni yalnızca korkuyla sağlayabilmek için SS'lerin daha çok askere, silaha ve paraya gereksinimi olurdu. Akılsallık, daha etkili, daha kolay ve daha ucuzdu. Ve böylece, SS'ler kurbanlarını yok etmek için onların akılsallığını özenle yetiştirmişlerdi.

British TV'nin yaptığı röportajda konuşan yüksek rütbeli bir Güney Afrika güvenlik şefi baklayı ağzından çıkardı: ANC*'nin asıl tehlikesi, dedi - ne denli müthiş ve vereceği zarar yüksek olursa olsun -

* : Nelson Mandela önderliğindeki, Afrika Ulusal Kongresi adlı (bir zamanlar) muhalefet partisi. (ç.n.)

sabotaj ve terörizm etkinliklerinde değil, siyah nüfusu ya da onların büyük bir kısmını “yasa ve düzen”i tanımamaya itmesindedir; eğer bu gerçekleşecek olursa en usta ve en kuvvetli güvenlik güçleri bile çaresiz kalır (son olarak İntifada deneyiminin de doğruladığı bir beklentidir bu). Dehşet ve korku, akılsallık balonu patlatılmadığı sürece etkilidir. En uğursuz, zalim, hunhar diktatör bile akılsallığın sadık bir vai zi ve savunucusu olmalıdır - aksi takdirde yok olur. Buyruğundaki halka seslenirken “akla hitaben” konuşmalıdır. Akıllı savunmalı, maliyetleri ve sonuçları hesabetme meziyetini övmeli; mantığı, maliyete aldırmayan ve mantığa uymayı anlamsız bir şekilde reddeden duygusalılıklara ve değer yargılarına korşu korumalıdır.

Genellikle tüm yönetenler akılsallığın kendilerinden yana olacağına güvenebilir. Ama Nazi yöneticiler bundan da öte, oyunun ödülünü öyle bir yöne çevirdiler ki sağ kalmanın akılsallığı insan davranışlarına yön veren diğer tüm güdülerini mantıkdışı hale getirdi. Nazi yapımı dünyada akıl, ahlakın düşmanıydı. Mantık, suçu onaylamayı gerektiriyordu. Kendini akılcı bir şekilde savunmak, başkasının yok edilmesine direnmemeyi gerektiriyordu. Eziyet çekenleri birbirleriyle karşı karşıya getiren bu akılsallık, ortak insanlık duygularını yok etti. Bu aynı zamanda onları, henüz öldürülmek üzere saptanmamış ve şimdilik izleyici rolü bağışlanmış tüm başkaları için bir tehlike ve düşman haline getirdi. Akılsallığa duydukları soylu iman hem kurbanları hem de izleyicileri ahlakdışılık suçundan ve vicdan azabından kurtardı. İnsan yaşamını sağ kalma hesabına indirgeyen bu akılsallık, insan yaşamını insanlıktan da yoksun bıraktı.

Nazi iktidarı çoktan sona erdi, ama onun zehirli mirası hiç de öleceğe benzemiyor. Holocaust’un anlamı konusunda hiç bir zaman uzlaşmamamız, bu kanlı oyunun blöfünü görmeyi göze alamamamız; tarih oyununu, ahlakın haykırıışlarını yersiz ve kaçıkça gibi görüp omuz silken aklın hileli zarlalarıyla oynamayı sürdürme inadımız; maliyet-yararlılık hesaplarının mutlak üstünlüğünü ahlaksal buyruklara karşı bir kanıt olarak kabul etmemiz - tüm bunlar Holocaust’un açığa çıkardığı, ama anlaşılan, kötülüğüne herkesi pek inandıramadığı kokuşmanın çok açık kanıtlarını taşımaktadır.

Çocukluğumun iki yılı dedemin bana kutsal Kitap irfanının hazinelerini tanıtmayı amaçlayan, kahramanca ama boşuna çabalarıyla geçti. Belki o çok etkileyici bir öğretmen değildi, belki de ben öğrenmesi kıt ve nankör bir öğrenciydim; ama gerçek şu ki, onun derslerinden aklımda hemen hemen hiç bir şey kalmadı. Yalnızca bir öykü kafamın derinliklerine yerleşti ve yıllarca aklımı kurcaladı. Torbalar dolusu yiyeceklerle yüklü bir eşekle yolculuk yaparken bir dilenciye raslayan aziz bir bilgenin öyküsüydü bu. Dilenci, yiyecek bir şeyler diler. “Bekle” der bilge, “Önce torbaları çözmem gerek.” Ama uzun zamandır süren açlık, o torbaları açıncaya dek işini bitirir ve dilenci ölür. O zaman bilge, duaya başlar: “Tanrım, bu zavallı adamın hayatını kurtaramadığım için beni cezalandır!” Bu öykünün bende yarattığı şok, dedemin bitmek tükenmek bilmeyen nasihatlerinden anımsadığım hemen hemen tek şeydir. Bu, o zaman ve o zamandan beri okul öğretmenlerimin bana öğrettiği tüm düşünme tarzlarıyla çelişiyordu. Öykü, mantıkdışı (ki öyleydi) ve dolayısıyla yanlış (ki öyle değildi) olduğu halde beni etkilemişti. Beni ikinciye birinciden varmanın şart olmadığına ikna etmek için ise Holocaust’u seçmişti.

Holocaust kurbanlarını kurtarmak için pratikte çok daha fazla bir şeyin (en azından daha büyük ve belki de korkunç kayıplar olmaksızın) yapılamayacağı bilinse de bu, ahlaksal suçluluk duygularının uykuya yatırılabilceği anlamına gelmez. Bu, ahlaklı bir kişinin utanç duygusunun (akıdışılığı kendini kurtarma açısından bakılınca gerçekten kolayca kanıtlanırsa bile) temelsiz olduğu anlamına da gelmez. Bu utanç duygusunun - yavaş yavaş etki eden zehire, Holocaust’un habis mirasına karşı kazanılan zaferin bu olmazsa olmaz koşulu - yardım “edebilirdi” ve “edemezdi”lerin, yardım “edilebilirdi” ve “edilemezdi”lerin sayısı ile ilgili titiz ve tarihsel yönden hassas hesaplarla ilgisi yoktur.

“Olayın gerçeklerini” araştırmada kullanılacak en ileri nicel yöntemler bile bizi, ahlaksal sorumluluk konusuna nesnel (yani evrensel geçerliliği olan) bir çözüme pek yaklaştıramaz. Yahudilerin Hristiyan komşularının, onların kamplara nakledilmelerini Yahudiler çok pasif ve uysal olduğu için mi önleyemediğine, yoksa Yahudilerin - çevrede-

ki diğer insanların düşmanlığını ya da kayıtsızlığını sezerek - kaçacak hiç bir yerleri olmadığı için mi muhafızlardan böylesine ender kaçtıklarına karar vermek için de bilimsel bir yöntem yoktur. Aynı şekilde, Varşova gettosunun varlıklı evlerindekiilerin sokaklarda açlıktan ve hipotermi*den ölen yoksul sayısını azaltmak için daha fazla şey yapıp yapamayacağına ya da Alman Yahudilerinin *Ostjuden***'in sınırdışı edilmesine karşı ayaklanıp ayaklanamayacağına ya da Fransız uyruğundaki Yahudilerin, "Fransız olmayan Yahudiler" in hapse tı-kılmasını önleyip önleyemeyeceğine karar vermek için de bilimsel yöntemler yoktur. Daha da kötüsü, *nesnel olasılıkların tartılması ve olacak kayıpların hesabı, sorunun ahlaksal özünü bulanıklaştırmaktan başka bir işe yaramaz.*

Bu, kurtulanların - zaman zaman seyirci kalmaktan başka bir şey yapamamış savaşçıların, zaman zaman kurban haline gelmekten korkmuş seyircilerin - utanç duyması ya da kendileriyle gurur duyması gerekip gerekmediği meselesi değildir. Asıl konu, bu korkunç tarihsel deneyimin ahlaksal önemini kavramaya ve böylece, bugüne dek insanlığın vicdanını rahatsız eden ve geçmişimizle barış içinde yaşama uğruna bugün gerekli uyanıklığı ihmal etmemize yol açan Holocaust hayaletini kovmaya ancak *utancın özgürleştirici duygusunun* yardımcı olabileceğidir. Seçim, ahlaken arındırıcı utancın onuruyla, ahlaken çökertici gururun utancı arasındadır. Kapımı çalan ve benden, yaşamını kurtarmam için kendimi ve ailemi feda etmemi isteyen yabancıya nasıl tepki göstereceğimi bilmiyorum. Böyle bir seçimi yapmaktan kurtarılmıştım. Ama, onu saklamayı reddetsem, kurtarılabilecek ve yitirilecek yaşamların hesabını yapıp yabancıyı geri göndermenin tümüyle akılcı bir karar olduğunu başkalarına ve kendime haklı göstermemin çok kolay olacağından kuşku yok. Ama yine de o nedensiz, akıldışı, ama tümüyle insanca utancı duyacağımdan da kuşku yok. Ve yine de, bu utanç duygusu olmasa, yabancıyı geri gönderme kararımın yaşamın son günlerine dek beni ayartmaya de-

* Vücut ısısının düşmesi. (ç.n.)

** Doğu Avrupa Yahudileri. (ç.n.)

vam edeceğinden de kuşku yok.

Katilce bir zorbalığın yarattığı insanlıkdışı dünya, kurbanlarını ve kurbanlaştırmayı pasif bir şekilde izleyenleri ahlaksal duyarsızlıklarının ve hiç bir şey yapmamalarının bağışlanması için, kendini kurtarma mantığına zorlayarak insanlıktan çıkardı. Kimse böyle bir baskı karşısında dayanamadığı için suçlu ilan edilemez. Yine de kimse, böyle bir teslimiyetten ötürü kendi kendini ahlaken alçaltmaktan kurtulamaz. Ve kişi ancak zayıflığından utanç duyduğu zaman bu utanç, inşa edenlerden ve gardiyanlardan daha uzun yaşayan ruhsal hapishaneyi yıkabilir. Bugün sorun, zorbalığın, kurbanlarını ve tanıklarını hapishane ortadan kalktıktan çok sonra bile mahkum olarak tutmayı sürdürebilme gücünü yok etmektir.

Holocaust yıldan yıla, hızla geçmişe çekilen tarihsel bir olay boyutuna doğru ufalıyor. Onun anısının önemi suçluların cezalandırılmasını ya da hala görülmemiş hesapların görülmesini giderek daha az kapsamakta. Yargılanmaktan kurtulan katiller şimdi epey ihtiyarlanmış yaşlı birer adamdır; onların cinayetlerinden kurtulmuş olanların çoğu da öyledir ya da yakında öyle olacaklardır. Başka bir katil daha bulunsa, saklandığı yerden alınıp gecikmiş adaletle teslim edilse bile suçunun büyüklüğüyle yargı prosedürünün kutsal saygınlığının uyuşması giderek daha zor olacaktır. (Demianuk'un ve Barbie'nin duruşmalarındaki sıkıcı durumları anımsayın.) O halde, gaz odaları zamanında sığınacak yer arayan yabancılara kapıyı açmak mı yoksa kapamak mı gerektiğine karar verebilecek kadar yaşlı olan insan sayısı gittikçe azalmaktadır. Eğer suçların cezasının ödettirilmesi ve hesapların görülmesi Holocaust'un tarihsel önemini sona erdirdiyse bu deşet verici olay pekala görünüşte ait olduğu yerde - geçmişte - bırakılıp profesyonel tarihçilerin ilgisine terk edilebilir. Ama gerçek, görülmemiş hesapları görmenin, Holocaust'u sonsuza dek unutmamanın nedenlerinden yalnızca biri olduğudur. Ve bunun önemsiz bir neden olduğu da hiç bir zaman bugünden, geriye kalan pratikteki önemini de hızla yitirdiği günümüzden, daha net bir şekilde açığa çıkmamıştır.

Holocaust'un ne cezalandırılacak faillerine ne geçmişteki acıları-

na dayanarak özel bir sempati, taraf tutma ya da müsamaha isteminde bulunacak doğrudan kurbanlarına, ve ne de kefarete ya da suçsuzluk kanıtı arayacak tanıklarına ait özel bir mülk olduğu (bir zamanlar olmuşsa da artık olmadığı) bugün her zamankinden daha çok açıktır. *Holocaust'un günümüzdeki önemi, tüm insanlık için çıkarılacak dersi-
tedir.*

Holocaust'tan çıkarılacak ders, iyi bir seçeneği içermeyen, ya da iyi bir seçimin maliyetini çok yüksek kılan bir duruma konmuş çoğu kişinin ahlaksal görevden kolayca sıyrılıp (ya da kendilerini ahlaksal görevle yükümlü saymayıp) bunun yerine akılcı çıkarların ve kendini kurtarmanın gereklerini benimseyebilmeleridir. *Akılsallıkla ahlakın ters yönleri gösterdiği bir sistemde en çok, insanlık zararlı çıkar. Kö-
tülük kendi kirli işini ancak, çoğunluğun çoğu zaman kendini tehlike-
ye atarcasına gözüpek tavırlardan kaçınacağı umuduyla yapabilir - ve
kötülüğe karşı direnmek, kendini tehlikeye atarcasına, gözüpek tavır-
lar gerektirir. Kötülük - "Tanrıya şükür henüz sıra bende değil; sesimi
çıkarmazsam hala kurtulma şansım var" gibi teselli edici bir düşünce-
den cesaret alan kendini kurtarma içgüdüsünün yol açacağı - heyecanlı
yandaşığa da, alkışlayan izleyiciye de gereksinim duymaz.*

Ama Holocaust'ta, önemi daha az olmayan bir ders daha vardır. Eğer ilk derste bir uyarı varsa ikincisinde umut vardır; ilkini tekrarlama-
ya değer kılan da ikinci derstir.

İkinci ders bize, kendini kurtarmanın ahlaksal görevden üstün tutulmasının kesinlikle, kaçınılmaz ve kurtulunmaz bir yazgı olmadığını söyler. İnsan bunu yapmaya zorlanabilir, ama bunu yapmaya itilemez ve dolayısıyla, bunu yapmanın sorumluluğunu kendisi zorlayanların üzerine atamaz. *Kaç kişinin kendini kurtarma akılsallığını değil de ahlaksal görevi tercih ettiği önemli değildir - önemli olan, bunu yapanların var olduğudur. Kötülük her şeye kadir değildir. Ona karşı konabilir. Karşı koyabilen az sayıda insanın varlığı, kendini kurtarma mantığının egemenliğini bozmuştur. Onun, eninde sonunda ne olduğunu gösterir - bir tercih. Kötülüğü güçsüz kılmak için kaç kişinin bu mantığa karşı çıkması gerektiğini merak ediyor insan. Kötülük teknolojisinin işlemez hale geleceği sihirli bir direniş eşiği var mı acaba?*

Ek

Ahlakın Toplumsal Manipasyonu: Ahlaklaştırıcı Etkenler, Adiaforize* Edici Eylem

İnanıyorum ki, Avrupa Amalfi ödülünün büyük onuru Modernite ve Holocaust adlı kitabın yazarına değil kitabın kendisine verilmiştir ve övgülerinizi bu kitap adına, özellikle de onun içeriği adına şükranla ve sevinçle kabul ediyorum. Bu kitabın kazandığı ayrıcalıktan ötürü mutlu olmamın bir çok nedeni var.

İlki: Bu, “Doğu” ve “Batı” Avrupa diye adlandırmaya alıştığımız yerler arasındaki, düne kadar derin ve aşılmaz görünen ayrımı aşan deneyimlerin ürünü bir kitaptır. Bu kitapta derinlemesine tartışılan görüşler ve onların içerdiği mesajlar hem benim ana üniversitem olan Varşova Üniversitesi'nde, hem de - sürgün yıllarımda - bana ikinci vatan olan Britanya'daki meslektaşlarımla birlikteliğim sırasında oluşmuştur. Bu görüşler ayrım tanımaz, ortak Avrupa deneyimimizi birliği belki yadsınan, hatta geçici bir süre engellenen, ama ayrılmayan ortak tarihimizi bilir yalnızca. Kitabımın hitabettiği işte bu ortak, Avrupalı yazgımızdır.

* Adiafora - aldırış edilmeyen, ahlaki yönden kayıtsız kalınabilir olan.

İkincisi: İnsanlığın rezil olduğu yılların anısı olan bir kitapla, *Winter in the Morning* adlı yapıtıyla normalde bakmayı reddettiğimiz şeyleri görmemi sağlayan, yaşam boyu arkadaşım ve yoldaşım Janina olmasaydı bu kitap asla var olmazdı. Janina'nın, bu insan yapımı cehennemin içindeyken edindiği acı hikmetin özetini okuduktan sonra *Modernite ve Holocaust* yazmak benim için entelektüel bir zorunluluk ve ahlaksal bir görev haline gelmişti: "Zalimliğin en zalim yanı, kurbanlarını yok etmeden önce insanlıktan çıkarmasıdır. Ve en zor mücadele, insanlıkdışı koşullarda insan kalabilmektir." Kitabımın mesajı Janina'nın bu acı hikmetini içersin diye çaba harcadım.

Üçüncüsü: Kendinden emin, zengin, kahraman dünyamızın ve bu dünyanın insanların ahlak dürtüleriyle oynadığı tehlikeli oyunun gizli ve görünmeyen yüzüyle ilgili olan bu mesaj giderek daha geniş çevrelerin paylaşacağı ilgi ve endişelerle karşılaşacağı benziyor. Sanırım herkesin imrendiği Amalfi ödülünün bu kitaba verilmesinin anlamı, kitabın o mesajı içermesidir. Ama aynı zamanda, saygın Amalfi Kongre'sinin, mesajın söylemek istediğine göre, ayrılıkları uygarlığımızın en görkemli başarılarıyla en korkunç suçlarının altında yatan ve yeniden birleşmeleri dünyamızın kendi ürkütücü güçleriyle uzlaşabilmesi için tek şansı olan ahlak ve yararlılık konusuna tam anlamıyla adanmış olduğu anlamına da gelir. Benim sunacağım konuşma bu nedenle, kitabın mesajının salt yeniden bir tekrarından daha fazlasıdır. Dilerim ortak uğraşımızın odak noktasında, kalacak olan bir söylemin sesidir.

*Virtutem doctrina paret naturane donet.** Bu ikilem antik Roma için de, bugün bizim için olduğu kadar şiddetliymiş demek. Ahlak öğrenilmiş bir şey midir, yoksa insanın varoluş tarzında zaten var mıdır? Toplumsallaşma sürecinden mi doğmuştur, yoksa öğretme başlamadan önce "yerini" almış mıdır? Ahlak toplumsal bir ürün müdür? Yoksa Max Scheler'in ısrarla savunduğu öteki seçenek mi doğrudur: Arkadaşlık duygusu, bu her türlü ahlaksal davranışın özü, tüm

* : Erdemi eğitim mi sağlar, doğa mı verir? (ç.n.)

toplumsal yaşamın ön koşulu mudur?

Bu soru genellikle, yalnızca akademik bir önem taşıyor gerekçe-
siyle, üzerinde düşünülmeden bırakılır. Bazen, hiç bitmek bilmeyen
ama adı kötüye çıkmış bir kuşkudan, metafizik meraktan kaynakla-
nan yararsız ve gereksiz konular arasına atılır. Sosyologlar tarafından
özellikle sorulduğunda ise çoktan, Hobbes ve Durkheim tarafından,
hiç bir kuşkuya yer bırakmaksızın, kesinlikle yanıtlanmış ve o za-
mandan beri, rutin sosyoloji pratiği tarafından soru olmaktan çıkarıl-
mış olduğu varsayılır. Sosyologlara göre en azından, insan olan her
şeyin kaynağı toplumdur ve insan olan her şey toplumsal öğrenme
yoluyla varolur. Bu konuyu başlı başına tartışma olanağı bulduğu-
muz çok enderdir. Tek ilgilendiğimiz, konunun tartışılabilmesi için
önce çözümlenmiş olmasıdır. Onun çözümü, bize özgü sosyolojik
söylemi oluşturan dilde ifadesini bulmuştur. Bu dilde ahlaktan; top-
lumsallaşmaya, öğretme ve öğrenmeye, sistemik gerekliliklere ve top-
lumsal işlevlere dayanmayan bir tarzda söz edilemez. Ve Wittgenste-
in'in bize anımsattığı gibi, söylenebilir olanların dışında bir şeyi
söyleyemeyiz. Sosyoloji dilinin doğruladığı yaşam biçiminde toplum-
ca onaylanmamış ahlaka yer yoktur. Bu dilde, toplumca onaylanma-
mış hiç bir şeyden ahlaklı diye söz edilemez. Ve konuşulamayan şey
de sessizlikte kalmaya mahkumdur.

Her söylem kendi konularını belirler, bunların tanımlarındaki ay-
rımları koruyarak bütünlüğünü sürdürür ve bunları yineleyerek kendi-
ni yeniden üretir. Sosyolojinin sürüp giden sessizliğinin maliyeti çok
yüksek olmasa bu önemsiz gözlemi yaptıktan sonra sosyolojiyi alıştı-
ğı seçici konuşma biçimi ve seçici sağırlığıyla yürüyüp gitsin diye
pekala bırakabilirdik. Ama bu maliyetin ne denli yüksek olduğu Aus-
chwitz'de, Hiroşima'da ve Gulag'da yavaş yavaş ama acımasızca or-
taya çıktı. Ya da daha doğrusu Gulag'ın, Hiroşima'nın zafer kazan-
mış failleri bu sorunla, Auschwitz'in yenik düşmüş faillerini yargıla-
yıp, kınayıp, mahkum ederlerken yüz yüze geldiler. Bu sorunların
gerçekte neyi gerektirdiğini dile getiren, en zeki ve inançlara karşı en
saygısız haliyle Hannah Arendt'ti:

Davalıların "meşru" suçları üzerine açılmış bu mahkemelerden

istediğimiz, insanoğlunun, yalnızca kendisine ait, üstelik de tüm çevresindekilerin uzlaştığı ortak görüş olarak saygı göstermesi gereken kurala taban tabana zıt düşen özyargısından başka hiç bir yol göstericisi bulunmadığında bile doğruyla yanlışı ayırdedebilmesidir. Ve yalnızca kendi yargılarına güvenecek kadar ‘küstah’ olan az sayıda kişinin eski değer yargılarına bağlı kalmayı sürdürenlerle ya da dinsel inançların peşinden gidenlerle kesinlikle aynı kişiler olmadığını anladığımızda bu sorun daha da ciddileşir... Yine de doğruyla yanlışı ayırdedebilen bu az sayıda insan yalnızca kendi yargılarıyla davrandılar ve özgürce yaptılar bunu; bağlı kalacakları, karşılaştıkları özel durumu kapsayabilen hiç bir kural yoktu.

Ve şu soru sorulmalıydı: Eğer zafer kazansalardı bugün duruşmaya getirilenlerin herhangi biri vicdan azabı duyacak mıydı? Bunu izleyen en korkunç keşif ise yanıtın kesinlikle “hayır” olacağı ve bunun niçin böyle olmaması gerektiğini gösterecek kanıtlardan yoksun olmamızdır. İyi ile kötü arasında böylesi ayrımlara, yokluğunda ve mahkeme olmaksızın karar verildiğinde bunlar toplumun onay mührünü taşımadıklarından bireylerin ahlaksal insiyatifi ele almalarını ciddi bir şekilde talep edemeyiz. Ve tercihlerin toplum tarafından emredilmesiyle sorumluluk *de facto* sahiplenilmedikçe, onları ahlaksal tercihlerinden sorumlu da tutamayız. Ve böyle yapılmasını (yani bireylerin kendi ahlaksal kararlarını kendi sorumluluklarıyla almasını) normalde isteyemeyiz. Böyle yapılırsa bu her şeyden önce, toplumun yasa koyucu gücünün altını oyan bir ahlaksal sorumluluğa izin vermek anlamına gelir; ve hangi toplum, kendisinden üstün bir askersel güç tarafından elinden alınmadıkça böyle bir gücünden vazgeçer? Gulag sırlarını koruyanlar ve Hiroşima’ya gizlice hazırlık yapanlar için Auschwitz failleri hakkındaki hükme katılmak gerçekten zor bir iştir.

Harry Redner’in, “çoğu yaşam ve görüş bugün hala, Auschwitz ve Hiroşima sanki hiç olmamış, yahut eğer olmuşsa da çok uzaklarda, çok önceleri, bir öfke boşalımı şeklinde olmuş; bizi ilgilendirmemiş gibi sürüyor” gözlemi belki de bu zorluktan kaynaklanmaktadır. Nuremberg duruşmalarında ortaya çıkan meşruluk kuşkuvarı, özenle çizilmiş cemaat sınırlarının ötesine saçılmasına asla izin verilmeyen,

olağandışı ve patolojik bir vakaya özgü, yerel sorunlar gibi davranılarak, orada ve o zaman çözümlenmiştir ve denetimden kurtulma tehlikesini gösterir göstermez derhal kapatılıp halledilmiştir. Böylece de, özbilincimizde kökten bir revizyon olmamış ya da düşünülmemiştir. Onlarca yıl önce - hatta ta bugüne dek - Arendt vahşetin sesi olarak kaldı. Arendt'in çözümlemesinin o zaman karşılaştığı öfke genellikle özbilincin sugötürmezliğini koruma çabalarından kaynaklanıyordu. Nazi suçlarının ancak, bizimle, dünyamızla, yaşam biçimlerimizle açıkça ilgisiz olan açıklamaları kabul edildi. Bu suçlamalar hem davaları kınamak, hem de onları yenenlerin dünyasını aklamak gibi, çifte başarılıydı. "Ne sapkın ne de sadist olmayan", "o zaman da, bugün de korkunç derece de normal olan" (Arendt) bir halkın - gösterişli bir toplumsal alkışla ya da sözsüz bir toplumsal onayla - işlediği bir suçun sonuçta marjinalize edilmesi kasten de, istemeden de tasarlayarak da, ihmal sonucu da yapılmış olsa buna karşı çıkmak gereksizdir. Gerçek, yarım yüzyıl önce konmuş karantinanın hala kaldırılmamış olmasıdır; üstelik yıllar geçtikçe dikenli tel sıraları daha da sıklaşmıştır. Auschwitz "Yahudilerin" ya da "Almanların" bir sorunu ve Yahudilerin ya da Almanların malı olarak tarihe karışıp gitmiştir. Holocaust "Yahudi araştırmaları"nın merkezine gelindiğinde olduğundan büyük gösterilirken, Avrupa tarihçiliğinin ana akımı tarafından da dipnotlarıyla ve rasgele paragraflarla sınırlı bırakılmıştır. Holocaust'la ilgili kitaplar "Yahudi temaları" başlığı altında eleştirilmiştir. Bu alışkanlıkların etkisi Yahudilerin, yalnızca Yahudilerin uğradığı haksızlığı "kamulaştırmaya" yönelik deneme kabilinden de olsa her türlü girişime Yahudi ileri gelenlerince gösterilen şiddetli muhalefetle de desteklenmiştir. Yahudi devleti, bu haksızlığın tek gardiyanı ve tek meşru yararlanıcısı olmayı şevkle isterdi. Bu habis ittifak, "yalnızca Yahudilere ait" diye nitelediği deneyimin modern insanlığın evrensel bir sorununa dönüşmesini ve böylece herkesin malı olmasını adamakıllı engelledi. Yahut da Auschwitz Alman tarihinin olağandışı dönemeçleriyle, Alman kültürünün iç çelişkileriyle, Alman felsefesinin gaflarıyla ya da Almanların şaşırtıcı derecede otoriter ulusal karakteriyle - yani aynı, cemaate indirgeyici, marjinalize

edici yaklaşımlarla - açıklanabilir bir olay haline getirildi. Son olarak ve belki de bunların içinde en sapkını olarak da, hem suçu marjinalize edip hem de modernliği aklayarak iki uçlu bir çatal gibi iş gören bu strateji ayrıca, Holocaust'u karşılaştırılabilir fenomenler grubundan dışlayıp bunun yerine, onu "n r mal" uygar toplumlarda güya uzun süredir bastırılmış, ama Almanların modernleşmesindeki sözde zayıflıklar ya da hatalar yüzünden yeterince evcilleştirilememiş ya da denetim altına alınamamış modernlik öncesi (barbarca, akıldışı) g  lerin patlaması olarak yorumlayan bir stratejidir. Bu strateji kendini savunmanın gözde bir biçimi olsa gerektir: Öncelikle modern uygarlığın nedenbilimsel mitini aklın duygulara karşı bir zaferi olarak ve bu zafere olan inancı da ahlakın tarihsel gelişiminde kesinlikle ileri bir adım olarak ima yoluyla yeniden onaylar ve destekler.

İster kasten, isterse de bilinçsizce izlenmiş olsun bu    stratejinin bileşik sonucu,  y s n  bunca uzmanca yazdıkları ve gittikçe artan ayrıntılarıyla yazmaya devam ettikleri bu yüzyılın en önemli olayını ne denli  abalasalar da bir türlü anlayamadıklarından sürekli yakınıp duran tarihçilerin dile d ş m ş  a kınlığıdır. Saul Friedlander'ın üzüntü duyduğu "tarihçilerin felci" olgusu onun ( ok kişinin paylaştığı) g r   nce "tümüyle heterojen yapıda fenomenlerin aynı anda varoluşu ve birbirleriyle i şkilerinden kaynaklanmaktadır: Kendini kurtarıcı sanan bir fanatizm ile bürokratik yapıların, patolojik dürtülerle yönetimsel yargıların, ileri bir endüstri toplumu içindeki arkaik yaklaşımların i şkilerinden yani." Marjinal  y  ler a ı içinde dolaştırılarak hepimiz bu a ın dokunmasına yardım ediyoruz, bakmamız gereken yere bakmıyoruz; farkına varabildi imiz tek şey resmin kafa karıştırıcı heterojenliği, dilimizin birlikte varolmasına izin vermediği şeylerin birlikte bulunması, bize anlatanların dediğine göre farklı  a lara ve zamanlara ait etkenlerin i i eli i. Bunların heterojenliği bir bulgu değil, bir varsayımdır. İdrakın ortaya çıkabileceği ve gerekli olduğu yerde hayreti doğuran da bu varsayımdır.

Walter Benjamin 1940 d , karanlığın ortasında ken, tarihçilerin süregiden felci ve sosyologların tasasız sakinli i hakkında bir yargıya varan, hala iyice kulak verilmesi gereken bir mesajı not d  m  t :

“Böyle bir hayret - *bunun kaynaklandığı bir tarih kavramının savunulamaz olduğunun idraki değilse eğer* - tarihin gerçekten anlaşılabilmesi için başlangıç noktası olamaz.” Savunulmaz olan bizim - Avrupa’ya özgü - tarihi, insanlığın insandaki hayvandan çıkarak yükselişi; ve akılcı örgütlenmenin, iğrenç, kaba ve yetersiz bir yaşamın acımasızlığına karşı kazandığı zafer olarak gören tarih anlayışımızdır. Yine savunulamaz olan, modern toplumu kesinkes ahlaklaştırıcı bir güç, onun kurumlarını uygarlaştırıcı güçler, onun baskıcı denetimini de kırılan insanlığı hayvanca duyguların selinden koruyan bir baraj olarak gören modern toplum anlayışımızdır. İşte bu son savunulmazlığı göstermeye adanmıştır bunu yorumlayan kitabın paralelindeki bu makale.

Ama önce yineleyelim: Sosyolojik söylem dilinin temelinde varolan niteliklerin, tüm standartlarıyla sosyolojik söylemin herkesçe paylaşılan ortak varsayımlarından oluşan bir düşüncenin savunulmazlığını kanıtlamanın zorluğuna katkısı hiç de az değildir; tüm diller gibi o da, nesnelerini tanımlıyormuş gibi görünüp aslında belirlirler. Toplumun ahlaksal otoritesi, toplumca onaylanmayan tüm davranışları ahlakdışı diye tanımladığı ölçüde kendi kendinin saf-satalığını kanıtlar. Toplumca kınanan davranış kötü diye nitelendiği sürece, toplum tarafından onaylanan davranış iyi olarak kalır. Ahlaksal dürtünün toplum öncesi kaynağıyla ilgili her türlü sav dilsel akılsallığın - dilin izin verdiği tek akılsallığın- kurallarını çiğnemek olarak a priori kındıkça da bu kısır döngüden çıkmak kolay değildir. Sosyoloji dilinin kullanılması bu dilin yarattığı dünya resminin kabul edilmesini gerektirir ve bunun sonucu ortaya çıkan söylem, gerçeğe başvuruları yalnızca, bu şekilde yaratılmış dünyaya yönelterek sürdürmenin zımnen kabul edilmesi gerektiğini ima eder. Sosyolojinin yarattığı dünya resmi, yasa koyucu toplumsal güçlerin başarılarının bir kopyasıdır. Ama ondan daha da fazlasını yapar: Bu güçlerin başarısı için bastırılmaları gereken alternatif görüşlerin ifade edilme olasılığını da yok eder. Böylece dilin belirleyici gücü toplumsal hakimiyetin yapısında varolan ayırdedici, ayırıcı, ayırma uğraticı ve baskılayıcı güçlere katkıda bulunur. O da, meşruluğunu

ve ikna edici gücünü bu yapıdan alır.

Yapı, ontolojik olarak, olayların görece tekrarlanırlığı, tekdüzeliği anlamına gelir; epistemolojik olarak ise bu nedenle, önceden bilinebilirlik anlamına gelir. Olasılıkların dağılımının rasgele olmadığı bir bölümle karşılaştığımız zaman yapıdan söz ederiz: Bazı olaylar ötekilerden daha olasıdır. İnsan yaşam ortamının “yapılanma” kavramı şudur: Rasgelelikler denizinde bir düzenlilik adası. Bu her an bozulabilir düzenlilik, toplumsal örgütlenmenin bir başarısı ve belirleyici özelliği olmuştur. *Amaçlı da olsa, bütünleyici de olsa* (yani diğer ayırıcı ve böylece potansiye! bölücü özelliklerin tümünü baskı altına alarak ya da alçaltarak - anlamsız kılarak ya da önemsiz hale getirerek - yaratılan ayrılmış görece homojen alanlar gibi) her toplumsal örgütlenme, birimlerinin davranışlarını ya *araçsal* ya da *yöntemsel* değerlendirmeye tabi tutmayı gerektirir. Daha da önemlisi, diğer tüm ölçütlerin ve öncelikle de üniteleri tekbiçimli hale getirmeye yönelik baskılara karşı dirençli ve dolayısıyla örgütün kollektif amacı karşısında *özerk* kılablecek (ve onları örgütsel bakış açısıyla tehlikeli ve düzen bozucu hale getirebilecek) standartların meşruluğunu ortadan kaldırmayı gerektirir.

Baskı altına alınacağı belirlenmiş standartlar arasında baş köşeyi - en belirgin şekilde özerk (ve bu nedenle örgütün bakış açısıyla en tehlikeli) eğilim olan - ahlaksal dürtü alır. Ahlaksal davranışın özerkliği kesindir ve denetim altına alınıp azaltılamaz. Her türlü yasalılaştırmadan kurtulduğu gibi, kendi dışındaki hiç bir amaca hizmet etmez ve kendi dışındaki herhangi bir şeyle ilişkiye girmez; yani onu denetleyecek, standardize edecek, kurallara bağlayacak hiç bir ilişkiye sokulamaz. Yirminci yüzyılın en büyük ahlak felsefecisi Emmanuel Levinas'ın dediği gibi, ahlaksal davranış Öteki'nin yalnızca bir yüz olarak varlığıyla, yani gücü olmayan bir otorite ile otomatik olarak başlar. Öteki, cezayla korkutmadan, ya da ödül vaatmeden bir şeyler talep eder; talebi yaptırımsızdır. Öteki hiç bir şey yapamaz; bu onun zayıflığıdır ve benim gücümü, eylem yeteneğimi sorumluluk olarak açığa çıkarır. Sorumluluğun ardından gelen, ahlaksal davranıştır. Korku ya da yaptırımın başlattığı eylemin tersine, başarı ya da kurtu-

luş sağlamaz. Heteronom kural koymalardan ya da akılcı fikir yürütme-lerden amaçsız olarak kurtulurken *conatus essendi**'ye karşı sağır kalır ve böylece “akılcı yaklaşım” yargısını, kendini koruma hesabını, yani “vardır”ın, bağımlılığın ve heteronominin dünyasına uzanan o çift köprüyü atlar. Öteki'nin yüzü, der Levinas, varolma çabasına yönelik bir sınırdır. Bu nedenle, sonsuz bir özgürlük sunar: Her türlü yabancı korkusunun kaynağına, her türlü bağımlılığa, doğanın varolma konusundaki inadına karşı özgürlük. Ahlak, bir “yüce gönüllülük anı”dır. “Kazanmadan oynayan biri... Nedensiz yapılan bir şey, yani lütuf... Yüz düşüncesi nedensiz aşkın, gereksiz bir eylemde bulunmanın düşüncesidir.” Ahlaksal eylemlerin başka yöne çekilememesi, ayartılamaması, rüşvetle elde edilememesi, rutinleştirilememesi bu nedensizliği yüzündendir. Kant'ın pratik aklı toplumsal açıdan işte böylesine geçersizdir... Ahlaktan esinlenmiş davranış, örgütün bakış açısıyla en yararsız, hatta yıkıcı tavidir: Hiç bir amacın önüne koşulamaz ve tekdüzelik umudunu sınırlar. Ahlak, akılcı kılınmadığı için, gereksizliğe doğru zorlanmalı ve güdülenmelidir.

Örgütün, ahlaksal davranışın otonomisine karşı yanıtı araçsal ve yöntemsel akılcılıkların yabancı korkusudur. Yasa ve çıkar, ahlaksal dürtünün nedensizliğini ve yaptırımsızlığını yerinden atar ve onun yerini alır. Eylemciler tavırlarına ya amaca göre ya da davranış kurallarına göre karar vermeye çağırılırlar. Ancak bu şekilde düşünülmüş ve fikir yürütülmüş ya da bu şekilde aktarmaya elverişli eylemler gerçek toplumsal *eylemler*, yani akılcı eylemler, yani eylemcilerin özelliklerini toplumsal eylemciler olarak belirlemeye yarayan eylemler sınıfına kabul edilebilir. Aynı şekilde, amaca uygunluk ya da yöntemsel disiplin ölçütlerine uymayan eylemler ise toplum dışı, akıldışı -ve özel- diye nitelenir. Eylemi toplumsallaştırmanın örgütçe yolu, kaçınılmaz sonuç olarak, ahlakın özelleştirilmesinden geçer.

Böylece, tüm toplumsal örgütler ahlaksal davranışın yıkıcı ve düzen bozucu etkisini nötralize etmeyi gerektirir. Bu sonuca birçok ta-

* : Lat. Doğal eğilim ya da itkiler. (ç.n.)

mamlayıcı düzenlemeyle varılır:

(1) Eylemle sonuçları arasındaki uzaklığı ahlaksal dürtülerin erişeme-yeceği kadar arttırmak;

(2) bazı “ötekiler”i ahlaksal tavrın olası hedefleri, olası “yüzleri” sınıfından çıkarmak;

(3) eylemin diğer insan hedeflerini görevsel yönden spesifik özellikler yığını içinde gizlemek ve onları, yüzün yeniden tamamlanması fırsatı doğmayacak ve her eylem için yüklenilecek görev ahlaksal değerlendirmeden muaf olabilecek şekilde ayrı tutmak. Örgüt, bu düzenlemelerle ahlakdışı davranışı teşvik etmez; bazı kötuleyicilerin fazla ileri gidip de suçladıkları gibi, kötülüğü desteklemez; ama kendi kendini desteklemesine karşın, iyiyi de desteklemez. O yalnızca, toplumsal eylemi adiaforik (köken olarak, adiaphoron, Kilise tarafından ilgisiz, önemsiz, tarafsız sayılan şey anlamına gelir) - yani ne iyi, ne de kötü; ahlaksal değerlerle değil, teknik (amaca yönelik ya da yöntemsel) değerlerle ölçülebilir - kılar. Aynı nedenle, Başkası için duyulan ahlaksal sorumluluğu, başlangıçtaki, “varolma çabasına” konmuş sınır rolü içinde etkisiz kılar. (Modern çağın eşliğinde, toplumsal örgütlenmeyi ilk kez bir planlama ve akılcı ilerleme meselesi olarak gören sosyoloji filozoflarının, örgütün bu niteliğini, toplumsal kayıtsızlığı aşan ve onu kişiye özel duruma indirgeyen insanın ölümsüzlüğü, bireysel erkeklerin ve kadınların ise ölümlülüğü olarak kuramsallaştırdıklarını düşünüyor bunlar). Şimdi, hem toplumsal örgütlenmeyi oluşturan, hem de toplumsal eylemi adiaforize eden bu düzenlemeleri birer birer ele alalım.

Eylem sonuçlarının ahlak sınırlarının ötesine taşınmasıyla, yani eylemin emir-uygulama hiyerarşisine katılması konusundaki bu büyük başarıyla başlayalım: Eylemciler “görevli statüsü”ne yerleştirildikleri ve bir araçlar zinciriyle hem amaç-bilinç kaynaklarından, hem de eylemin nihai sonuçlarından ayrıldıkları takdirde bir tercih yapma durumuyla ve yaptıklarının sonuçlarını görme fırsatıyla çok ender karşılaşılır; daha da önemlisi, gördüklerinin kendi yaptıkları işlerin sonucu olduğunu kavramaları bile çok zordur. Her eylem, hem ona aracılık edildiği, hem de “sadece” aracı olduğu için, nedensellik bağ-

lantısı, ortaya çıkan kanıtın bir “beklenmedik sonuç” ya da olsa olsa ahlaksal yönden nötr bir eylemin -etik bir hatadan değil de bir akıl hatasından kaynaklanan- yalnızca “istenmeden oluşan bir sonucu” olarak kuramsallaştırılmasıyla, inandırıcı bir şekilde ortadan kaldırılır. Bu nedenle, toplumsal örgütlenme, ahlaksal sorumluluğu yüzer-gezer halde tutan bir makinaya benzetilebilir; ortaya çıkan sonuca herkesin katkısı nedensel bir işlevle elle tutulur bir bağlantı kurulamayacak kadar küçük ya da kısmi olduğundan ahlaksal sorumluluk hiç kimseye ait değildir. Sorumluluğun bölünmesi ve geriye kalanın dağıtılması, yapısal düzlemde, Hannah Arendt’in dokunaklı bir şekilde “hiç kimşenin hakimiyeti” diye tanımladığı duruma yol açar; bireysel düzlemde ise eylemciyi ahlaksal bir özne olarak, görevin ve yöntemsel kuralların ikili gücüyle karşılaştığında sessiz ve savunmasız bırakır.

İkinci düzenleme ise en iyi şekilde, “yüzün silinmesi” olarak tanımlanabilir. Bu işlem, eylemin hedeflerini eylemcinin karşısına bir ahlaksal talep kaynağı olan kapasiteleriyle çıkamayacakları bir konuma atmayı, yani onları eylemcinin karşısına bir “yüz” olarak çıkabilecek varlıklar sınıfından çıkarmayı gerektirir. Bu amaçla uygulanan yöntemler dizisi gerçekten muazzamdır. Bu dizi, ilan edilmiş düşmanı ahlakın koruma alanından açıkça çıkarmaktan başlar; seçilmiş grupları ancak teknik, araçsal değerlere dayanarak değerlendirilebilecek eylem araçları arasında sıralamaktan geçer; sonunda yabancının, insanlarla, yüzünün görülüp de ahlaksal bir talep pırıltısı uyandırabileceği rutin karşılaşmalardan çıkarılmasına dek uzanır. Bu olguların hepsinde de, Öteki’nden duyulacak ahlaksal sorumluluğun sınırlayıcı etkisi askıya alınmış ve etkisiz kılınmıştır.

Üçüncü düzenleme, eylem hedefini kişi olarak yok eder. Hedef, bazı özelliklere ayrılarak gizlenmiştir; ahlaksal öznenin bütünlüğü, hiç biri ahlaksal öznellik olarak anlaşılamayacak parçaların ve özelliklerin bir kolleksiyonuna indirgenmiştir. Bundan sonra eylemler, ahlaksal yönden önemli etkenlerle karşılaşma noktasının yanından geçerek ya da bundan kaçınarak bütünlüğün spesifik birimlerini hedef alır (mantıksal pozitivizmin geliştirdiği felsefi indirgemeciliğin postulatı olarak ifade edilen şeyin, toplumsal örgütlenmenin gerçeği oldu-

ğu tahmin edilebilir: P varlığının x, y ve z varlıklarına indirgenebileceğini göstermek, P nin x, y ve z nin birleşiminden “başka bir şey” olmadığı şeklinde bir tündengelimi gerektirir. Ahlakın, mantıksal-pozitivist indirgemeci heyecanın ilk kurbanlarından biri olmasına şaşmamak gerek). Daha dar bir alanı hedefleyen eylemin insan hedefinin tamamı üzerindeki etkisi gözden ırak tutulmuş ve amacın bir bölümü olmadığı için ahlaksal değerdendirminin dışında kalmış gibidir sanki.

Toplumsal örgütlenmenin adiaforize edici etkisi buraya kadar özellikle tarih dışı ve ülkelerüstü terimlerle sürdürüldü. Aslında insan eyleminin adiaforize edilmesi her tür bireyüstü, toplumsal bütünlükler, hatta tüm toplumsal örgütlenmeler için gerekli temel bir eylem gibi görünüyor. Ama durum gerçekten böyleyse ahlakın toplumsal kaynağına inanan ortodoks inanca karşı çıkma ve onu çürütme girişimimiz bu araştırmanın öncelikle sürdürdüğü etik kaygılara kendiliğinden bir yanıt oluşturmaz. Toplumu adiaforize edici bir mekanizma olarak görmenin insan tarihinde yaygın bir şekilde, her yerde ve her zamanda var olan zulme ahlakın toplumsal kökenleri hakkındaki ortodoks teoriden çok daha iyi bir açıklama getirdiğı doğrudur; özellikle, savaşta, haclı seferlerinde, sömürgeleştirme sırasında ya da toplumsal mücadelelerde insan topluluklarının, tek başına yapıldığında bunu yapanın ruh hastası olduğunu düşündürecek eylemleri, nasıl yapabildiğini açıklar. Ama yine de günümüzün Gulag, Auschwitz ya da Hiroşima gibi, çarpıcı tuhaflıktaki yeni fenomenlerini açıklamada yetersiz kalır. Yüzyılımızın bu en önemli olaylarının gerçekten yeni ve tuhaf olduğu hissediliyor ve insan (haklı olarak) bunların, insan toplumunun evrensel özelliğı olmayan ve geçmişteki toplumlarda bulunmayan, tipik modern, yepyeni bazı karakterlerin ortaya çıkışını gösterdiğinden kuşkuluyor. Neden?

Bir: En göze çarpıcı ve çok bilinen yenilik, bugün tümüyle, adiaforize edilmiş eylemin hizmetine verilebilecek yıkıcı teknoloji potansiyelinin korkunç boyutudur. Günümüz de, yönetsel işlemlerin bilimsel yönden artan ustalıkları da bu yeni ve korkunç güce ayrıca yardımcı ve kıskırtıcı bir katkıda bulunmaktadır. Görünüşte, modern

zamanlarda gelişen teknoloji ancak, toplumca düzenlenen, örgütlenen eylemlerde zaten var olan eğilimleri daha ileriye itmektedir; onun şu andaki boyutu yalnızca nicel bir değişimi ifade etmektedir. Ama yine de, nicel büyümenin nitelikte bir değişimi haber verdiği bir nokta vardır -ve modernlik dediğimiz çağda bu nokta aşılmışa benziyor. Techne(*) diyarının, yani insandışı dünyayla ya da insandışı hale getirilmiş insan dünyasıyla ilgili işler diyarının, adiaforize etme yöntemi sayesinde, ahlak yönünden hep nötr bir şekilde yönetildiği doğrudur. Ama Hans Jonas'ın işaret ettiği gibi, modern teknolojiyle silahlanmamış toplumlarda "eylemin umursaması gereken iyi ile kötü, eylemin çok yakınında, ya uygulamanın içinde ya da hemen bitişiğinde dururdu... Eylemin hareket alanı dardı" ve ister planlı ister istenmeden olsun bunun olası sonuçları için de aynı şey geçerliydi. Ama bugün "insanların, insansız dünyanın ortasında bir zamanlar bir ada olan kenti tüm doğaya yayılıyor ve onun yerini gaspediyor." Eylemin etkileri uzamda olduğu gibi zamanda da uzaklara ve genişliklere ulaşıyor. Bu etkiler Jonas'ın savunduğu gibi birikici hale gelmektedir; yani tüm uzamsal ya da zamansal mevkilerin üzerine çıkmaktadır ve çoğukışının korktuğu gibi, sonunda doğanın kendini onarma kapasitesini aşabilir ve Ricoeur'un yokediş dediği; belki değişimin yaratıcı işleminde yer açıcı bir operasyon olarak nitelenebilecek, sırada yıkımların aksine, yeniden bir başlangıca olanak bırakmayacak bir sonla noktalanabilir. Ezeli adiaforize edici teknik sayesinde mümkün olan ve ondan kaynaklanan bu yeni gelişme, etki alanını ve gücünü, her türlü eylemi geniş bölgelerde ve uzun süre etkili olabilecek, ahlaken iğrenç amaçların emrinde kullanabileceği bir noktaya dek arttırdı. Bunun sonuçları da, süreç içinde ahlaksal kuşklar uyandırmaksızın, hatta tedbirli olmak gereği bile yaratmaksızın, gerçekten geri dönülmez bir noktaya ya da onarılmaz hale gelecek bir duruma dek gidebilir.

İki: İnsan yapımı teknolojinin daha önce görülmemiş yeni gücü, insanların binlerce yıldır kendilerinin doğa ve birbirleri üzerindeki üs-

* : Yu. Teknoloji. (ç.n.)

tünlüklerine koydukları sınırların güçsüzlüğünü getirdi: *Dünyanın büyüsiünün bozulmasını* ya da Nietzsche'nin dediği gibi, "*Tanrı'nın ölü-mü*"nü yani. Tanrı her şeyden önce, insan gücünün bir sınırı demektir: İnsan ne *yapmak isterin* üzerindeki insan ne *yapabilir* ve ne *yapmaya kalkışır* zorlamalarıyla kısıtlama. Tanrı'nın her şeye gücü yettiği var-sayılan insanın yapmasına ya da yapmaya kalkışmasına izin verilecek şeylerin bir sınırını çizmişti. Emirler insanların bireyler olarak özgürlüklerini sınırlamasının yanı sıra, insanların birlikte, bir toplum olarak koyabilecekleri kurallara da sınır koyardı; insanların, dünyanın kurallarını oluşturma ve bunları güdüleme konusunda, esasen sınırlı kapasitelerini gösterirdi. Tanrı'yı yerinden kovan ve onun yerini alan modern bilim bu engeli kaldırdı. Bir de boşluk yarattı: Dünya düzeni-nin yüce yasama ve yürütme sorunlusunun, planlayıcısının ve yöneti-cisinin bürosu dehşet verici bir şekilde boşalmıştı artık. Bu boşluk doldurulmalıydı, yoksa... Tanrı tahttan indirilmişti ama taht hala ye-rinde duruyordu. Tahtın boş kalması tüm modern çağ boyunca hayal-ciler ve maceracılar için hep varolan tahrik edici bir çağrıydı. Her şe-yi kapsayan bir düzen ve bir uyum sağlama düşü her zamanki gibi canlı kalmıştı ve şimdi her zamankinden daha yakın, insanlar için her zamankinden daha erişilir görünüyordu. Onu gerçekleştirmek ve geçerli kılmak artık ölümlü fanilere kalmıştı. Dünya insanoğlunun bahçesine dönmüştü ama onu vahşetin kaosuna düşmekten ancak bahçıvanın tetikte duran dikkati koruyabilirdi. Artık nehirlerin doğru yöne akması ve yerristiklerinin büyüyeceği yeri yağmur ormanlarının istila etmemesi için gerekeni yapmak insanlara, yalnızca insanlara kal-mıştı. Artık yabancıların yasal düzenin netliğini karartmamasını, haylaz sınıfların toplumsal uyumu bozmamasını, yabancı ırkların hal-kın birlik ve beraberliğini kirletmemesini sağlamak insanlara, yalnız-ca insanlara kalmıştı. Sınıfsız toplum, saf ırk toplumu, Yüce Toplum artık insanın bir göreviydi - acil bir görev, bir ölüm-kalım meselesi, bir ödevdi. Dünyanın, bir zamanlar Tanrı'nın verdiği ama sonra yitiri-len anlamı ve insanın görevi hakkındaki açıklık bu kez yalnızca insan anlayışı ve sorumluluğuyla (yoksa sorumsuzluğuyla mıydı?) derhal yerine konmalıydı.

İnsan zulmüne o çok farklı *modern* tarzını veren ve Gulag, Hiroşima ve Auschwitz'i olanaklı hatta belki de kaçınılmaz kılan, araçların artan gücüyle, bunu yapay, tasarlanmış bir düzenin emrinde kullanmada sınırsızlık düşüncesinin karışımıydı. Bu özel karışımın artık bitmiş olduğunu gösteren belirti çoktur. Bu karışımın bitmiş olması bazılarınca modernliğin olgunlaşması diye kuramsallaştırıldı; bazen modernliğin beklenmedik bir sonucu, bazen de post-modern çağın geliştiği olduğu söylendi; ama her vakada analizciler Peter Drucker'in özlü yargısına katılıyordu: "Artık toplumla kurtuluş yok." İnsanları yönetenlerin yapabileceği ve yapması gereken bir sürü şey var. Ama kumsursuz bir dünya düzeni kurmak bunlardan biri değil. Büyük dünya bahçesi sayısız küçük parselde bölündü ve bunların her birinin kendi küçük düzenleri var. Bilgili ve becerikli bahçıvanlarla dolu bir dünyada bir Yüce Bahçıvan'a, bahçıvanların bahçıvanına yer yok gibi görünüyor

Şimdi burada yüce bahçıvanın çöküşünü getiren olayların envanterine giremeyiz. Ama neden ne olursa olsun, sanırım onun çöküşü birçok yönden iyi bir haberdır. İnsanların birlikte varoluşunun ahlaki için yeni bir başlangıç vaatetmiyor mu bu? Toplumsal eylemin adiaforize edilmesiyle - ve özellikle, modern teknolojinin yükselmesinin ona kazandırdığı potansiyel facia yaratıcı boyutlarla - ilgili, daha önceki akıl yürütmemizi nasıl etkileyecek?

Hiç bir şey yitirmeden elde edilmiş kazanç, varsa bile çok azdır. Yüce bahçıvanın gidişi ve yüce bahçıvanlık görüşünün dağılması, kurtuluşu düşleyerek ve kurtuluş amacıyla yapılacak bir soykırım tehlikesi söndüğü için, dünyayı *daha güvenli* bir yer haline getirdi. Ama bu, dünyayı güvenli bir yer kılmak için tek başına yeterli değildir. Eskilerin yerini yeni korkular alıyor; ya da daha doğrusu, yeni uzaklaştırılan ya da çekilenlerin gölgesinden kurtulan bazı eski korkular gerçek görüntülerine kavuşuyor. İnsan, Hans Jonas'ın uyarısına katılmadan edemiyor: Şimdi asıl korkularımız, büyük amaçların dile getirilmesini ve hepsinden öte, amaçlı bilinçli kararların alınmasını gerektiren ısmarlama toplama kamplarından ve atom bombası patlamalarından değil, teknik uygarlığın amaçsız dinamiklerinin doğasın-

dan kaynaklanan bir kıyamet tehlikesine yöneliktir. Bunun nedeni bugünkü dünyamızın, beyaz adamın, proleteryanın, Ari ırkın kutsal görevlerinden, diğer tüm amaçlardan ve ereklerden arındığı için ve böylece de, kendini yeniden üretmekten ve büyümekten başka hiç bir amaca hizmet etmeyen araçlar dünyasına dönüştüğü için kurtulmuş olmasıdır. Jacques Ellul'un belirttiği gibi, bugün teknoloji, *geliştiği için* geliyor; teknolojik araçlar var olduğu için kullanılıyor ve diğer hiç bir konuda değer tanımaz bir dünyada bağışlanmaz sayılan tek suç, teknolojinin sağladığı ya da sağlayacağı araçları kullanmamaktır. Yapabiliyorsak ne diye yapmayalım ki? Bugün teknoloji, sorunun çözümüne yaramıyor; daha doğrusu, insan gerçeğinin ardışık bölümlerinin kendince, *çözüm için yakaran* sorunlar diye tanımlanmasının nedeni, verili teknolojinin kullanılmaya hazır oluşudur. Wiener ve Kahn'ın deyişiyle, teknolojik gelişim talebin üzerinde araç yaratıyor ve teknolojik kapasiteleri doyurmak için talep arıyor...

Teknolojinin sınırsız hakimiyeti, amacın ve tercihin yerini neden-sellik belirlemesinin almasıdır. Gerçekten, teknolojinin kendi yarattığı olasılıkların ciddi bir değerlendirmesi dışında, teknolojinin alacağı yönü belirleyecek, değerlendirecek ve eleştirecek hiç bir entelektüel ve ahlaksal dayanak noktası akla uygun gibi durmuyor. Sonunda amaçlar sorun çözmenin bataklığında kaybolunca araçların akli en başarılı durumuna erişti. Teknik yönden her şeye gücü yeterliğe giden yol, amaçların son kalıntılarından da temizlenerek açıldı. Valery'nin yüzyılımızın başında yapmış olduğu peygamberce uyarıyı yinelemek geliyor insanın içinden: "On peut dire que tout ce que nous savons, c'est-a-dire tout ce que nous pouvons, a fini par s'opposer a ce que nous sommes." (*) Kurtuluşun ve özgürlüğün, dün yanın tüm geri kalan kısmıyla birlikte Öteki'ni yararlılığı hoşnutluk verme kapasitesiyle başlayıp biten bir nesneye indirgeme hakkı demek olduğu söylenmişti bize ve biz de inandık. Teknolojinin artık rakipsiz ve sınırsız hakimiyetine teslim olmuş toplum, Öteki'nin insan yüzünü diğer bili-

* : "Tüm bildiğimiz, kendimize karşı olmaya son verdiğimiz anda, tüm yapabileceğimiz budur diyebileceğimizdir." (ç.n.)

nen tüm toplumsal örgütlenme biçimlerinden daha adamakıllı sildi ve insan toplumculluğunun adiaforizasyonunu henüz ölçülmemiş bir derinliğe sapladi.

Ama bu, ortaya çıkan gerçekliğin yalnızca bir yanı, bireyin günlük deneyimi üzerine kurulu “yaşam dünyası” yanıdır. Daha önce kısaca değindiğimiz gibi, başka bir yan daha var: Araçların gittikçe artan gücüyle, kimse farkında olmadan, dünyanın teknolojik olarak yaratılabileceği, ama artık teknolojik olarak denetlenemeyeceği bir “kritik kütle” durumuna kolayca varabilecek teknolojik potansiyelin ve bunun uygulamalarının yol açacağı kararsız, ansızın ve ne olacağı belirsiz gelişmeler yani. Modern teknoloji tıpkı kendisinden daha önceki modern resim, müzik ve felsefe gibi, sonunda kendi mantıksal sonuna ulaşacak, kendi olamazlığını yaratacaktır. Joseph Weizenbaum böylesi bir sonucun ortaya çıkmasını önlemek için yeni bir etiğin, bir uzaklık ve uzak sonuçlar etiğinin, teknolojik hareketin etkilerinin akıl almaz bir şekilde büyüyen uzamsal ve zamansal boyutlarına uygun bir etiğin doğmasının zorunlu olduğunda diretir. Bu etik, bildiğimiz diğer ahlakların hepsinden farklı olacaktır: Aracılı eylemin toplumca konan engellerini ve insan kişiliğinin küçültülmesini aşabilecek bir etikdir bu.

Böyle bir etik, araçları amaca dönüştüren dünya kendi başarılarının olası sonuçlarından kurtarılacaksa, her olasılıkla, günümüzün mantıksal bir gereksinimidir. Böyle bir etiğin gerçekleşebilir bir umut olup olmaması tümüyle ayrı bir konudur. Filozofların haklı olarak, mantıksal yönden güçlü ve kesinlikle zorunlu olduğunu kanıtladığı hakikatların dünyasal yaşamda gerçekleşebilirliği konusunda bizden, yani sosyologlardan, sosyal ve politik gerçekliğin öğrencilerinden daha kuşkucu olmaya eğilimli olan var mıdır? Ve yine, gerekiyle gerçek arasındaki; ahlaksal sınırların önemini korumasıyla, onlarsız yaşamaya - ve mutlu, ve belki de artık hep mutlu yaşamaya - kararlı dünya arasındaki uçuruma karşı insanlarımızı uyarmak için bizden daha uygunu var mıdır?

Amalfi Ödülü Konuşması

24 Mayıs 1990 da sunuldu

Notlar

Önsöz

1- David G. Roskies, *Against the Apocalypse, Response to Catastrophe in Modern Jewish Culture* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984), s. 252

2- Cynthia Ozick, *Art and Ardour* (New York: Dutton, 1984), s. 236

3- Steven Beller, “*Shading Light on the Nazi Darkness*”, *Jewish Quarterly* 1988-9 Kış, s. 36 ile karşılaştırınız.

4- Janina Bauman, *Winter in the Morning* (Londra: Virago Press, 1986), s. 1.

I

Giriş: Holocaust Sonrası Sosyoloji

1- Konrad Lorenz, *On Aggression* (New York: Harcourt, Brace and World, 1977); Arthur Koestler, *Janus: a summing Up* (Londra: Hutchinson, 1978) ile karşılaştırınız. Holocaust’u açıklamak için insan doğasında her zaman var olan kusurlarla ilgili teorileri kullanan pek çok yazı arasında Israel W. Charny, *How Can We Commit the Unthinkable?* (Boulder: Westview Press, 1982) dikkati çeker. Kitap,

insan doğasıyla ilgili teorilerin kapsamlı bir incelemesini içermekte ve “insan, doğası gereği kötüdür”, “güçlülük sorhoşluğuna kapılma eğilimi”, “kendi taşımamız gerekeni günah keçisine yükleme” ya da “kendininkini korumak için başkasının insanlığını yok etme” gibi hipotezleri tartışmaktadır. *Antisemitism in the Contemporary World*, ed. Michael Curtis, (Boulder: Westview Press, 1986) içindeki, Wendy Stellar Flory’nin “Antisemitizmin Psikolojisi” adlı incelemesi Holocaust olayını antisemitizmin inadı ile; antisemitizmi, her yerde her zaman var olan önyargılarla; önyargıları, “insan dürtüleri içinde en temel ve içgüdüsel olanı - yani bencillik”le açıklıyor; bencillığe gelince onu da, “başka bir insan karakteri... yanlış olduğumuzu kabul etmekten kaçınmak için bizi hemen hemen her şeyi yapmaya hazır kılan gurur” olarak açıklıyor (s. 240). Flory, önyargının yıkıcı sonuçlarını önlemek için toplumun “(bencilliğin öteki türle rinde olduğu gibi) bunun şiddetle denetim altında tutulması ve yasaklanmasında diretmesi” gerektiğini savunuyor (s. 249).

2- Örneğin “Angela Davis Dachau’ya giden bir Yahudi ev kadınına dönüşüyor; yiyecek programında bir kesinti, soykırım uygulaması haline geliyor: Vietnamlı tekne insanları, 1930’ların talihsiz Yahudi mültecileri haline geliyor” Henry L. Feingold, “Holocaust neden benzersizdir?”, *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*, ed. Alex Grobman & Daniel Lander (Los Angeles: The Simon Wiesenthal Centre, 1983) içinde, s. 398

3- George M. Kren & Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behaviour* (New York: Holmes & Meier, 1980), s. 2.

4- Everett C. Hughes, “İyi İnsanlar ve Kirli İşler”, *Social Problems*, 1962 Yaz, s. 3-10.

5- Helen Fein, *Accounting for Genocide: National Response and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York: Free Press, 1979) ile karşılaştırınız.

6- Fein, *Accounting for Genocide*, s. 34.

7- Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness* (Oxford: Oxford University Press, 1986)

s. 193.

8- John K. Roth, 'Holocaust Business', *Annals of AAPSS*, no. 450 (Temmuz 1980), s. 70.

9- Feingold, "Holocaust Neden Benzersizdir?", s. 399-400.

10- Edmund Stillmann & William Pfaff, *The Politics of Hysteria* (New York: Harper & Row, 1964 s. 30-31.

11- Raoul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier, 1983), Cilt III , s. 994.

12- Richard L. Rubenstein, *The Cunning of History* (New York: Harper, 1978), s.91, 195.

13- Lyman H. Legters (ed.), *Western Society after the Holocaust* (Boulder: Westview Press, 1983) ile karşılaştırınız.

14- Eski İsrail Dış İşleri Bakanı Abba Eban'ın deyişiyle "Bay Begin'in ve işbirlikçilerinin gözünde her düşman bir 'Nazi', her saldırı bir 'Auschwitz'dir. "Eban devam ediyor: "Artık o altı milyon ölünün değil, kendi ayaklarımızın üzerinde durmamızın zamanı geldi." Aktarılan kaynak: Michael R. Morrus, "Yeni Bir Antisemitizm mi Var?", Curtis, *Antisemitism in the Contemporary World*, s. 177-8 içinde. Begin tarzı demeçler bu türden yanıtlara neden oluyor ve Los Angeles Times Begin'e "Hitler'in konuşma tarzı"nı yakıştırırken başka bir Amerikalı gazeteci gaz odalarına sevk edilen Yahudi çocukların fotoğraflarının altından ona bakan Filistinli Arapların gözleri hakkında yazıyor: *Antisemitism in the Modern World* içinde Edward Alexander ile karşılaştırınız.

15- Kren & Rappoport, *The Holocaust and the crisis*, s. 126, 143.

16- Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 1981), s. 161.

17- Christopher R. Browning, "Alman Bürokrasisi ve Holocaust", Grobman & Landes, *Genocide* içinde, s. 148.

18- Kuper, *Genocide*, s. 121.

19- H.H. Gerth & Wright Mills (ed.) *From Max Weber* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1970), s. 214, 215. Lucy S. Dawidowicz ge-

niş kapsamlı incelemesinde ve tarihçilerin Holocaust'a yaklaşımıyla ilgili partizanca değerlendirmesinde [*The Holocaust and the Historians* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981)] Holocaust'un Hiroşima ve Nagazaki'deki yok etme hareketları gibi diğer kitlesel cinayet olaylarıyla eşit görülme sine karşı çıkıyor: "Bombalamanın amacı Amerika'nın üstün askersel gücünü göstermekti"; bombalama "Japon halkını ortadan kaldırmak gibi bir amaçla yapılmadı" (s. 17-18). Ama Dawidowicz bu doğru olduğu kesin gözlemi yapmasına karşın yine de önemli bir noktayı gözden geçiriyor: İkiyüzbin Japon'un öldürülmesi, saptanan amacın yerine getirilmesi için aranan etkili çözüm olarak tasarlanmıştı (ve uygulanmıştı); bu gerçekten, sorunları mantıkla çözme işleminin bir ürünüydü.

20- Karl A. Schleuner, *The Twisted Road to Auschwitz* (University of Illinois Press, 1970) ile karşılaştırınız.

21- Michael R. Marrus, *The Holocaust in History* (Londra: New England Üniversitesi Basımevi, 1987), s. 41.

22- Gerth & Mills, *From Max Weber*, s. 147.

23- Browning, "Alman Bürokrasisi", s. 147.

24- Kren & Rappoport, *The Holocaust and the Crisis*, s. 70.

25- Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: Report on the Banality of Evil* (New York: Viking Press, 1964), s. 106.

26- Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, s. 69.

27- Hilberg, *The Destruction of European Jews*, s. 1011.

28- Herbert C. Kelman, "Ahlaksal Sınırı Olmayan Şiddet", *Journal of Social Issues*, Cilt 29 (1973), s. 29-61.

29- Gerth & Mills, *From Max Weber*, s. 95. Bu duruşma sırasında Eichmann yalnızca emirlere değil, yasalara da uyduğunda diretmiştir. Arendt, Eichmann'ın (ve elbette yalnızca onun değil, onunla birlikte daha birçok kişinin), Kant'ın kategorik zorunluluk görüşüne, onunla alay edercesine öykündüğü yorumunda bulunuyor; yani Kant'ın görüşü bireysel özerklik yerine bürokratik itaati desteklemelidir: "Eyleminin ilkesi, ülkenin yasa koyucusunun ya da yasasının ilkesinin aynı-

sıymış gibi davran”: Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, s. 136.

30- Robert Wolfe, “Nurenberg Soykırım Savunmasıyla Ulusal Güvenliğe Varsayılan Tehdit”, *Annals of AAPSS*, no. 450 (1980 Temmuz), s. 64 den aktarılmıştır.

31- Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, s.1036-8, 1042.

32- Hillberg, *The Destruction of the European Jews*, s. 1024.

33- John Lachs, *Responsibility of the Individual in Modern Society* (Brighton: Harvester, 1981), s. 12-13, 58.

34- Philip Caputo, *A Rumour of War* (New York: Reinehart & Winston, 1977), s. 229.

35- Fein, *Accounting for Genocide*, s. 4.

36- Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, s. 1044.

37- Franklin M. Littell, “Holocaust İncelemesinin Temelleri”, *Annals of AAPSS*, no. 450 (1980 Temmuz), s. 213.

38- Colin Gray, *The Soviet-American Arms Race* (Lexington: Saxon House, 1976), s. 39, 40.

II

Modernlik, Irkçılık, İmha I

1- Harry L. Feingold, Menorah, Virginia Commonwealth Üniversitesi Yahudi Araştırmaları Programı, no. 4 (1985 Yaz), s. 2.

2- Norman Cohn, *Warrant for Genocide* (Londra: Eyre & Spottiswoode, 1967), s. 267-8.

3- Feingold, Menorah, s. 5.

4- Walter Laqueur, *Terrible Secret* (Harmonds-Worth: Penguin Books, 1980)

5- Cohn, *Warrant for Genocide*, s. 266-7.

6- “Çıkış Vizeleri ve Giriş Biletleri”, *Telos*, 1988 Kış sayısında tümüyle bu konu hakkında daha çok şey yazmıştım.

7- Eberhard Jackel, *Hitler in History* (Boston: New England Üniversitesi Basımevi, 1964).

8- *Hitler's Secret Book* (Londra: Grove Press, 1964) ile karşılaştırınız.

9- Cohn, *Warrant for Genocide*, s. 252.

10- Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York, 1972), s. 188 den aktarılmıştır.

11- Max Weinreich, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People* (New York: Yiddish Scientific Institute, 1946), s. 28.

12- W. D. Rubinstein, *The Left, the Right and the Jews* (Londra: Croom Helm, 1982), s. 78-9. Ben bu konudaki görüşümü farklı ifade edeceğim: Bu, farklı antisemitizmlerin birarada bulunmasından kaynaklanan özel bir şiddet değildi, antisemitizm fenomeni zaten farklı perspektiflerin birarada bulunmasından doğuyordu.

Yahudilerin İkinci Dünya Savaşına dek süren aykırı toplumsal konumlarının, gerçekte tüm zengin Batı ülkelerinde - anlaşılması ve hesaplanması çok zor sonuçlarıyla birlikte - hızla yok olmakta olduğunu vurgulamak gerekir. Rubinstein, Yahudilerin toplumsal merdivenin üst-orta bölümlerine doğru kitlesel hareketini gösteren ikna edici kanıtlar sunuyor. Siyasi kısıtlamaların kaldırılmasıyla birlikte giden ekonomik başarı Yahudilerin görüşlerinin siyasi profiline yansıyor: "Yahudiler artık genellikle, toptan tutucudur" (s. 118), "yeni tutucuların hepsi Yahudi değilse de önde gelen üyelerinin çoğu Yahudi'dir" (s. 124), bir zamanlar liberal-ilerici olan *Commentary*, Amerikan Sağ'ının militan bir yayın organına dönüştü; Yahudi ileri gelenleri ile köktenci Sağ arasındaki aşk giderek alevleniyor. Son olarak yapılan, Yahudilerle Sosyalizm arasındaki "Güzel bir dostluğun sonu" konulu sempozyumda [*The Jewish Quarterly*, no. 2, (1988)e bakınız] Melanie Phillips bir sırrını söyledi: "Sosyalist arkadaşlarıma ve tanıdıklarına 'Ben etnik bir azınlığım' demek ve onların histeri içinde dönüp durduklarını görmek bana büyük zevk veriyor. Nasıl olabilirim? Ben güçlüyüm. Ve sosyalistler arasında yaygın izlenim, Yahudilerin güçlü

konumda bulunduğu yolundadır. Onlar iktidardadır, öyle değil mi? Her şeyi yöneten onlar, endüstriyi elinde tutan onlar, toprak ağası olan onlar.” Öte yandan George Friedman retorik olarak soruyor: “Hükümetin Yahudi üyeleri halk tarafından hiç sevilmeyen politikalarla birlikte anılmaktadır. Bu balon sonunda patlarsa... o zaman ne olacak? Yahudi toplumu o zaman nerede ve bu ülkenin çalışan sınıfının çöküşü ve düşkırıklığının, öfkesinin neresinde bulunacak?”

Alman Yahudilerinin Nazi döneminden hemen önceki toplumsal konumunun, bugün Batı Avrupa’daki ve özellikle de Birleşik Devletler’dekilerin tipik durumuna çok benzerlik gösterdiğini farketmek ilginçtir. Alman Yahudilerinin yaklaşık dörtte üçü ticaret, alım-satım, bankerlik ve özellikle (Yahudi olmayanların ancak dörtte bir oranında olduğu) tıp ve hukuk gibi mesleklerden gelir sağlıyordu. Yahudilerin özellikle göze batmasını sağlayan, basın endüstrisinde, kültürde ve gazetecilikteki hakimiyetleriydi [“Yahudi gazeteciler liberal ve sol kanat basının hemen hemen her kesiminde önemli konumlardaydılar” - Donald L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany* (Manchester University Press, 1980), s. 15]. Alman Yahudileri sınıfsal durumları nedeniyle, orta sınıfın diğer üyeleri gibi, siyasi yelpazenin tutucu tarafında yer almaya eğilimliydiler. Bu eğilimlerine karşın liberal program ve partilerde ortalamanın üzerinde yer almalarının en önemli nedeni Alman sağının açıkça antisemitik olması ve bu yüzden Yahudilerin yaşamasını her seferinde hoşgörüsüz bir şekilde reddetmesiydi.

13- Anna Zuk, “Oynak bir sınıf; Yahudilerin toplumca algılanmasındaki öznel öğeler: Onsekizinci yüzyıl Polonya’sı örneği” *Polin*, Cilt 2 (Oxford: Basil Blackwell, 1987) içinde, s. 163 -78.

14- Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters* (Oxford: Polity Press, 1987).

15- George L. Mosse, *Toward the Final Solution: A History of European Racism* (Londra: J. M. Dent & Son, 1978), s. 154 den aktarılır.

16- Joseph Marcus, *Social and Political History of the Jews in Po-*

land 1919-1939 (Berlin: Mouton, 1983), s. 97-8.

17- David Biale, *Power and Powerlessness in Jewish History* (New York: Schocken, 1986), s. 132.

18- Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism* (Londra: Allen & Unwin, 1962). s. 14.

19- P. G. J. Pulzer, *The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria*, (New York, John Wiley & Sons, 1964), s. 311.

20- Arendt, *Origins of Totalitarianism*, s. 20.

21- Arendt, *Origins of Totalitarianism*, s. 22.

22- Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism 1700-1933* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1980), s. 161, 87.

23- Pulzer, *Rise of Antisemitism*, s. 138-9. Aşağıda örnekleri verilen olaylarla Yahudilerin genel durumu hakkında bir fikir edinilebilir: “Doğu Galiçya’da ve Litvanya ile Belorusya arasındaki sınır bölgelerinde durum çok daha karışık ve tehlikeliydi, çünkü oradaki Yahudiler Doğu Avrupa’nın Transilvanya, Bohemya, Moravya ve Slovakya gibi, etnik yönden karışık olan diğer bölgelerindekilerle benzer şekilde, kendilerini rakip ulusal davaların arasına sıkışmış halde bulmuşlardı. Doğu Galiçya’daki Yahudiler Polonya kültürüyle iyice kaynaşmışlar ve savaş öncesi dönemde siyasi üstünlüğü elbette Polonyalıları vermeyi kabul etmişlerdi. Çoğunluğu Ukrayna dilini bilmez, hatta belki de küçük görürdü ve Ukrayna ulusal davasına karşı kayıtsızdılar. Öte yandan, 1918 sonbaharında Lwow’da ilan edilen kısa ömürlü Batı Ukrayna Cumhuriyeti Yahudilere eşit yurttaşlık hakkı ve ulusal özerklik vaadederken bölgedeki Polonyalılar antisemitik eğilimlerini gizlemeye bile gerek duymuyorlardı. Sonuçta kimin galip geleceğini bilmeyen ve ne Polonyalılarla ne de Ukraynalılarla düşman olmak istemeyen yerel Yahudi Ulusal Komitesi tarafsızlığını ilan etti... Bazı Polonyalılar bunu Ukrayna yanlısı duyguların bir göstergesi saydılar ve 1918 Kasımında Lwow’u ele geçirince kentteki Yahudilerden öd aldılar. Ukraynalılar da Yahudilerin tarafsızlığını onların geleneksel Polonya yanlısı tavırlarının bir devamı olarak yorumlayıp kınadılar. [

Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), s. 51-2].

Aynı öykü İkinci Dünya Savaşı boyunca hemen hemen harfi harfine tekrarlanıp durdu. Doğu Polonya'daki Yahudiler 1939 da Kızıl Ordu'nun gelişini, açıkça ve şiddetle antisemitik olan Nazilere karşı bir kurtarıcı olarak, iyi karşıladılar. Yine, Nazi işgalinden sonra Polonya Yahudiliği'nden geriye kalan az sayıda insan, ilerleyen Sovyet birliklerini kesinlikle, kurtarıcı bir güç olarak gördü. Çoğu Polonyalı için ise hem Almanlar hem de Ruslar başta gelen yabancı işgalcilerdi.

24- Geoff Dench, *Minorities in the Open Society: Prisoners of Ambivalence*, (Londra: R K P, 1986), s. 259.

25- Katz, *From Prejudice to Destruction*, s. 3.

26- Patrick Girard, "Antisemitizmin Tarihsel Temelleri", *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, ed. Joel E. Dinsdale (Washington: Hemisphere Publishing Company, 1980) içinde, s. 70-71. Pierre-Andre Taguieff son olarak ırkçılığın ve ona bağlı, aralarında metissage'a (karışık türe) kızgınlığın en önemli rolü oynadığı fenomenlerin kapsamlı bir incelemesini yayınladı. Melezler, görünürde birbirine benzeyen 'sınırların netliğini bozma' olgularından önemli ölçüde farklıdır. Eğer toplumdışı kişiler, yani declassé bireyler deyim yerindeyse dekatégorize edilirlerse, göçmenler a-kategorize edilmeye eğilimliyen (yani, sanki baskın durumdaki sınıflandırmanın dışına çıkıp, böylece onun genelde geçerliliğini bozmazlarken) melezler kategori üstü kılınırlar; baskın durumdaki sınıflama geçerliliğini koruyacaksa dikkatle çevrelenip ayrı halde tutulması gereken anlamsal alanları taşımaya zorlarlar: [*La force du prejuge: essai sur le racisme et ses doubles* (Paris: Editions la Decouverte, 1988), s. 343. ile karşılaştırınız].

27- Arendt, *Origins of Totalitarianism*, s. 87.

28- J.S. McClelland (ed.), *The French Right* (Londra: Jonathan Cape, 1970), s. 88, 32, 178.

III

Modernlik, Irkçılık, İmha II

1- Pierre- Andre Taguieff, *La force du prejuge: essai sur le racism et ses doubles* (Paris: La Decouverte, 1988).

2- Taguieff, *La force du prejuge*, s. 69-70 *Le racisme* (Paris: Gallimard, 1982) de Albert Memmi “ırkçılık karşıtlığının değil, gerçekte ırkçılığın evrensel olduğunu” savunuyor (s.157) ve bu ‘sözde evrenselliğin’ gizini başka bir gize dayanarak açıklıyor: İstisnasız her farklılığın uyandırdığı içgüdüsel korkuya yani. İnsanlar aynı nedenle, bilinmeyene dönüşen farklıyı anlayamazlar ve bilinmeyen, bir korku kaynağıdır. Memmi’nin görüşünce, bilinmeyen korkusu “türümüzün tarihinin, bilinmeyen tehlike kaynağı olduğu dönemlerinden bugüne dek gelmiştir” (s.208). Bu nedenle, ırkçılığın varsayılan evrenselliğinin bir türler bilgisi ürünü olduğu savunulur; yani kültür öncesi temelleri olduğundan, bireysel eğitimin etkilerine karşı temelden dirençlidir.

3- Taguieff, *La force du prejuge*, s. 91.

4- Alfred Rosenberg, *Selected Writings* (Londra: Jonathan Cape, 1970), s. 196.

5- Arthur Gütt, “Nüfus Politikası” *Germany Speaks* (Londra: Thornton Butterworth, 1938) içinde, s. 35, 52.

6- Walter Gross, “Nasyonal Sosyalist Irk Düşüncesi”, *Germany Speaks* içinde, s. 68.

7- Gerald Fleming, *Hitler and the Final Solution* (Oxford: Oxford University Press, 1986), s. 23-5 ile karşılaştırınız.

8- Alfred Rosenberg (ed.), *Dietrich Eckart: Ein Vermachtnis* (Münih, Frz. Eher, 1928). George L. Mosse, *Nazi Culture: A Documentary History* (New York: Schocken Books, 1981), s. 77 den aktarılmıştır.

9- George L. Mosse, *Toward the Final Solution: A History of European Racism* (Londra, J. M. Dent & Son, 1978), s. 2.

10- Mosse, *Toward the Final Solution*, s. 20.

11- Mosse, *Toward the Final Solution*, s. 53 ile karşılaştırınız.

12- Max Weinreich, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People* (New York: Yiddish Scientific Institute, 1946), s. 56, 33.

13- H. R. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk* (Londra, 1953), s. 332.

14- Norman Cohn, *Warrant for Genocide* (Londra: Eyre & Spottiswoode, 1967), s. 87.

Hitler'in, Yahudi Sorunu'nu her tartıştığında kullandığı dilin, bu konunun yalnızca retorik ya da propaganda değerine göre seçilmediğini gösteren çok kanıt vardır. Hitler'in Yahudilere karşı yaklaşımı beynselden çok bedenseldi. "Yahudi sorunu" onun için gerçekten, hijyene benzer bir konuydu - şiddetle hissettiği ve takıntı haline getirdiği bir davranış prensibiydi. Onun 1922 de, arkadaşı Josef Hell'in bir sorusuna verdiği yanıt incelenirse Yahudilere duyduğu nefret ve iğrenme duygusunun, onun sağlık ve hijyenle ilgili tüm konularda gerçekten sofuca duyarlılığından ne ölçüde kaynaklandığı ve buna ne denli uygun olduğu belki anlaşılabilir: Her şeye karar verme gücüne sahibolsaydı, Yahudilere ne yapardı? Buna karşılık olarak, Münih'teki tüm Yahudileri Marienplatz alanına özel olarak kurulacak darağaçlarında asacağını vaadeden Hitler, asılmış Yahudilerin darağacında "kokuşuncaya dek" asılı kalacağını; "onların darağacında, hijyen kurallarının izin verdiği sürece sallanacağını" vurgulamayı unutmamıştı (Fleming, *Hitler and the Final Solution*, s. 17 den aktarılmıştır). Bu sözcüklerin, Hitler'in kendini denetleyemediği bir öfke nöbeti sırasında, bir 'paroxysm' (tıp. Şiddetli ve ani nöbet, ani boşalma. ç.n.) durumunda söylenmiş olduğunu ekleyelim; o durumda bile - hatta belki de özellikle o durumda - Hitler'in düşüncelerinin hijyene tapınma ve sağlık takıntısıyla ne denli sımsıkı sarılmış olduğu açığa çıkmaktadır.

15- Marlis G. Steinert, *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude during the Second World War*, çev. Thomas E. J. de Witt (Athens, Ohio: Ohio University Press, 1977), s. 137

16- Raoul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier, 1983), Cilt III, s. 1023.

17- Weinreich, *Hitler's Professors*, s. 31-3, 34. Sığır yetiştiricilerinin ve diğer biyolojik manipulatorlerin gelenekleri nasyonal sosyalist bilimde yalnızca 'Yahudi Sorunu'nun çözümü için kullanılmamıştır. Bunlar Nazizmin toplumsal politikalarının tümüne esin vermiştir. Hamburglu bir sosyoloji profesörü ve Nazi Almanya'sının önde gelen kent sosyologu olan Andreas Walter diyordu ki "insan doğası eğitime ve çevresel etkilerle değiştirilemez... Nasyonal Sosyalizm, kendini ev yapımı ve hijyenik düzeltimlerle sınırlayarak kentsel reformların geçmişte yaptığı gafları tekrarlamayacak. Sosyolojik araştırma, kimin hala kurtarılabilir olduğunu saptayacak. Umutsuzlar ise elimine edilecek [ausmerzen]." *Neue Wege zur Grossstadtsanierung* (Stuttgart, 1936), s. 4. Stanislaw Tyrowicz, *Swiatlo wiedzy zdeprawowanej* (Poznan: Instytut Zachodni, 1970), s. 53 den aktarılmıştır.

18- Mosse, *Toward the Final Solution*, s. 134.

19- Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism* (Londra: Allen & Unwin, 1962), s. 87.

20- "Joseph Goebbels'in Günlüğü", *Survivors, Victims, and Perpetrators*, ed. Joel E. Dinsdale (Washington: Hemisphere Publishing Company, 1980) içinde, s. 311

21- John R. Sabini & Maury Silver, "Masumlugu, Açık Bilinçle Yok Etmek: Holocaust'un Sosyopsikolojisi ", *Survivors, Victims, and Perpetrators* içinde, s. 329.

22- Richard Grünberger, *A Social History of the Third Reich* (Londra: Weidenfeld & Nicholson, 1971), s. 460. *

23- Lawrence Stokes, "Avrupa Yahudiliği'nin Yok Edilmesi ve Alman Halkı", *Central European History*, no. 2 (1973) , s. 167-91.

24- Sarah Gordon, Hitler, *Germans, and the 'Jewish Question'* (Princeton: Princeton University Press, 1984), s. 159-60.

25- Gordon, Hitler, *Germans*, s. 171.

26- Christopher R. Browning, *Fateful Months* (New York: Holmes

& Meier, 1985), s. 106.

27- Le dossier *Eichmann et la solution finale de la question juive* (Paris: Centre de documentation juive contemporaine, 1960), s. 52-3.

28- Gordon, *Hitler, Germans*, s. 316.

29- Klaus von Beyme, *Right-Wing Extremism in Western Europe* (Londra: Frank Cass, 1988), s. 5. Yeni çalışmalarından birinde Michael Balfour, Alman Weimar toplumundaki çeşitli katmanları Nazilerin iktidara gelmesi için heyecanlı, ılımlı ya da soğuk destek vermeye, ya da en azından aktif direnişten kaçınmaya iten koşulları ve dürtüleri inceledi. Gerek genel, gerekse toplumun o kesimi için spesifik olan birçok nedenler sıralandı. Ama Nazi antisemitizmine doğrudan başvurulması ancak bir tek [kendini, Yahudilerin 'aşırı rekabeti'nden ötürü tehditte gören obere Mittelstandın (üst-orta sınıfların. ç.n.) eğitilmiş kesimi] vakasında ve hatta bu vakada bile, Nazi toplumsal devrim programı için cazip ya da en azından uğraşmaya değer bulunan birçok faktörden yalnızca biri olarak göze çarpar. *Withstanding Hitler in Germany 1933-45* (Londra: Routledge, 1988), s. 10-28 ile karşılaştırınız.

30- Bernd Martin, "Holocaust'dan önce ve sonra Antisemitizm", *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna*, ed. Ivor Oxaal (Londra: Michael Pollak ve Gerhard Botz, 1987) ile karşılaştırınız.

31- Jewish Chronicle, 15 Temmuz 1988, s. 2.

32- Gerard Fuchs, *Ils resteront: le défi de l'immigration* (Paris: Syros, 1987); Pierre Jove &

Ali Magoudi, *Les dits et les non-dits de Jean-Marie Le Pen: enquête et psychanalyse* (Paris: La Decouverte, 1988) ile karşılaştırınız.

IV

Holocaust'un Benzersizliği Ve Normallliği

1- Raul Hilberg, "Holocaust'un önemi", *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*, ed. Henry Friedlander & Sybil Milton (Millwood, N Y: Kraus International Publications, 1980) içinde, s.

2- Colin Legum (*The Observer*, 12 Ekim 1966 içinde), ile karşılaştırınız.

3- Henry L. Feingold, "Holocaust Neden Benzersizdir?" *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*, ed. Alex Grobman & David Landes (Los Angeles: Simon Wiesenthal Centre, 1983) içinde, s. 397.

4- Feingold, "Holocaust Neden Benzersizdir?", s. 401.

5- Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 1981), s. 137, 161. Kuper'in önsözleri Irak'ın Londra büyükelçisinin sözleriyle uğursuz bir şekilde doğrulandı. Irak büyükelçisi 2 Eylül 1988 de, 4. Kanalda, Irak Kürtlerine uygulanmakta olan soykırım konusundaki demecinde suçlamaları öfkeyle yanıtlarken Kürtlerin, onların refahının ve yazgısının Irak'ın iç sorunu olduğunu ve kimsenin egemen bir devletin kendi sınırları içinde girişeceği eylemlere karışmaya hakkı olmadığını söyledi.

6- George A. Kren & Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behaviour* (New York: Holmes & Meier, 1980), s. 130, 143.

7- John P. Sabini & Mary Silver, "Masumluluğu, Açık Bilinçle Yok Etmek: Holocaust'un Sosyopsikolojisi", *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays in the Holocaust*, ed, Joel E. Dinsdale (Washington: Hemisphere Publishing Corporation, 1980) içinde, s. 329-30.

8- Sarah Gordon, *Hitler, Germans, and the 'Jewish Question'* (Princeton: Princeton University Press, 1984), s. 48-9.

9- Kren & Rappoport, *The Holocaust and the Crisis*, s. 140.

10- Joseph Weizenbaum, *Computer Power and Human Reason: From Judgment to Calculation* (San Fransisco: W. H. Freeman, 1976), s. 252.

11- Kren & Rappoport, *The Holocaust and the Crisis*, s. 141.

12- Peter Marsh, *Aggro: The Illusion of Violence* (Londra: J. M. Dent & Sons, 1978), s. 120.

13- Norbert Elias, *The Civilising Process: State Formation and Civilization*, çev. Edmund Jephcott (Oxford: Basil Blackwell, 1982), s. 238-9.

14- Robert Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1988), s. 4, 6.

15- Proctor, *Racial Hygiene*, s. 315-24.

16- R. W. Darre, "Evlilik Yasaları ve Üreme İlkeleri" (1930), *Nazi Ideology before 1933: A Documentation*, çev. Barbara Hiller ve Leila J. Gupp (Manchester: Manchester University Press, 1978) içinde, s. 115.

17- Weizenbaum, *Computer Power*, s. 256.

18- Weizenbaum, *Computer Power*, s. 275.

19- Weizenbaum, *Computer Power*, s. 253.

20- Jacques Ellul, *Technological System*, çev. Joachim Neugrosche (New York: Continuum, 1980), s.272, 273.

V

Kurbanları İşbirliğine Teşvik Etmek

1- Hermann Erich Seifert, *Der Jude an der Ostgrenze* (Berlin: Eher, 1940), s. 82. Max Weinreich, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People* (New York: Yiddisch Scientific Institute, 1946), s. 91 den aktarılmıştır. 'Yahudi Sorunu'nun çözümüne yönelik uzun erimli planlarının uygulanmasında Yahudi seçkinlerine önemli bir rol verilmesi, tutsak alınmış Slav ulusların seçkinlerine uygulanan, yok etmekten çok, köleleştirme anlamına gelen muameleyle tam bir kontrast oluştuyordu. Örneğin etnik Polonyalı eğitilmiş sınıf, daha Alman işgalinin ilk gününde, Polonya Yahudilerinin imhasından çok önce zulme uğramış ve yok edilmişti. Bu durum sürgündeki Polonya Hükümetini yanıltmış ve Polonyalıların genelde, Almanların Yahudilere Polonyalı komşularına göre ayrıcalıklı bir statü verdiğini sanmalarına yol açmıştı: David Engel, *In Shadow of Auschwitz* (University of North Ca-

rolina Press, 1987) ile karşılaştırınız.

2- Leo Kuper, *Genocide, Its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 1981), s. 127 den aktarılmıştır.

3- Richard Grünberger, *A Social History of the Third Reich* (Londra: Weidenfeld & Nicholson, 1971), s. 466.

4- Hans Mommsen, “Yahudi Karşısı Politika ve Holocaust’un Gizli Anlamı”, [*The Challenge of the Third Reich: The Adam von Trotta Memorial Lectures*, ed. Hedley Bull (Oxford: Clarendon Press, 1986) içinde, s.122-8] ile karşılaştırınız.

5- Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich* (Oxford: Clarendon Press, 1983), s. 359, 364, 372.

6- Franklin H. Littell, “Modern Üniversitenin Güvenilirlik Bunalımı”, *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*, ed. Henry Friedlander & Lytel Milton (Millwood, N Y: Kraus International Publications, 1980) içinde, s. 274, 277, 272.

7- Alan Beyerchen, “Fiziksel Bilimler”, *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide* içinde, s. 158-9

8- Leon Poliakoff, *The History of Antisemitism* (Oxford: Oxford University Press, 1985), Cilt IV.

9- Joachim C. Fest, *The Face of the Third Reich*, çev. Michael Bullock (Harmondsworth: Penguin Books, 1985), s. 394.

10- Richard Grünberger, *A Social History of the Third Reich*, s. 313.

11- Norman Cohen, *Warrant for Genocide* (Londra: Eyre & Spottiswoode, 1967), s. 268.

12- Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier, 1985), Cilt I , s. 78-9, 76.

13- Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (New York: Viking Press, 1964), s. 132.

14- Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, s. 118. Bu yargı tümüyle boş değildir; ev sahibi halkın seçkinlerinin, ancak Hitler ve Himmler’in -

kendi saflarından da gelen bazı direnişlerle - yıkmaya cesaret ettiği köklü bir düşünce ve davranış geleneğini yansıtır. 16 Aralık 1941 gibi ileri bir tarihte, deneyimli, vicdansız ve pişkin bir Nazi ileri geleni olan Wilhelm Kube onun *Sonderbehandlung*una (özel muamelesine.ç.n.) teslim edilen Alman Yahudileri adına üstlerine ricada bulunuyordu: “Bizim kültür dünyamızdan gelmiş olanların, buralı hayvan sürülerinden çok farklı olduğunu arzederim” (Weinreich, *Hitler’s Professors*, s. 155 den aktarılmıştır). Berlin’deki *Geheime Sicherheitsamt* (Gizli Güvenlik Dairesi. ç.n.) tarafından, 1 Mart 1940 da düzenlenmiş garip bir belgede, Hamburg Talmud Torah (Tevrat. ç.n.) Okulu müdürü Dr. Arthur Spier “ Polanya’daki [daha sonra Nisko’da olması tasarlanan] Yahudi Bölgesi’nde, Reich’daki yerleşik sisteme benzer bir genel Yahudi eğitim sistemi kurmakla” görevlendiriliyordu. Verilen vekaletle belli ki bu, Alman kültüründen nasibini almamış, daha aşağı Yahudilerin yaratabileceği her şeyden üstün görülüyordu: Solomon Colodner, *Jewish Education in Germany under the Nazis* (Jewish Education Committee Press, 1964), s. 33-4.

15- Lucjan Dobroszycki, “Alman Yönetimi Altındaki Yahudi Seçkinleri”, *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*, s. 223 den aktarılmıştır.

16- Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution* (Oxford: Oxford University Press, 1987), s. 223-4.

17- Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Cilt III, s. 1042.

18- Helen Fein, *Accounting for Genocide*, New York Free Press 1979, s. 319.

19- Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in the Eastern Europe Under German Occupation* (Londra: Macmillan, 1972), s. 401.

20- Trunk, *Judenrat*, s. 407 den aktarılmıştır.

21- Trunk, *Judenrat*, s. 418, 419.

22- Nitekim Maimonides (Ortaçağda yaşamış Endülüslü Yahudi filozof. ç.n.) der ki: “Eğer paganlar onlara ‘içinizden birini verin, onu

öldürelim; yoksa hepinizi öldüreceğiz' deseler onların tümünün öldürülmesi ve tek bir Yahudi'nin bile sağ bırakılmaması gerekir." *The Fundamentals of Torah*, 5/5. Yine Pirkei Abboth der ki: "Bir gün Reba'nın huzuruna bir adam çıktı ve ona dedi ki: "Kentimin kralı bana bir adamı öldürmemi emretti ve reddedersem beni öldürecek'. Reba ona dedi ki: "Öldürülsen de öldürme; senin kanının onunkinden daha kırmızı olduğunu mu sanıyorsun? Belki de onunki seninkinden kırmızıdır." (Pes. 25 b). *Jerusalem Talmud*'da şöyle yazıyor: "Bir Yahudi grubu seyahat ederken karşlarına Yahudi olmayan bazı kişiler çıktı ve dedi ki: 'İçinizden birini, öldürmemiz için bize verin, yoksa hepinizi öldürürüz!' Ama onlar, hepsi öldürülecek olsa da bir tek İsrail oğlunu bile teslim etmezler." Düşmanların cezalandırmak istedikleri kişinin adını bizzat vermeleri durumunda ise otoritelerin görüşleri birbirlerinden farklıdır. Ama Talmud bu durumda bile aşağıdaki öyküden alınacak dersin göz önüne alınmasını öğütler: "Hükümet Ulla bar Koshev'i istemişti. O da kaçıp Lod'daki Haham Joshua ben Levi'ye sığındı. Hükümet güçleri gelip kasabayı kuşattı. Dediler ki: 'Onu bize teslim etmezseniz kasabayı yok ederiz'. Haham Joshua, Ulla bar Koshev'e gitti ve onu teslim olmaya ikna etti. Elijah (İlyas peygamber. ç.n.) sık sık haham Joshua'ya görünürdü, ama o andan sonra artık görünmez oldu. Haham Joshua günlerce oruç tuttu ve sonunda Elijah kendini onu gösterdi. 'Benim gammazcılara görüneceğimi mi sandın?' diye sordu. Haham Joshua 'Yasaya uydum' dedi. Elijah sertçe sordu: 'Ama azizlerin yasası bu mudur?' " (*Trumot* 8. 10).

23- Trunk, *Judenrat*, s. 423 den aktarılmıştır.

24- Trunk, *Judenrat*, s. XXXII den aktarılmıştır.

25- Trunk, *Jewish Responses to Nazi Persecution: Collective and Individual Behaviour in Extremis* (New York: Stein & Day, 1979), s. 75-6.

26- Mark Edelman, *Ghetto Walczy* (Varşova: C. K. Bundu, 1945), s. 12. 14.

27- Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Cilt III, s. 1036.

28- Władysław Szlengel, *Co czytałem Umarłym* (Varşova: D I W, 1979), s. 46, 49, 44

29- Trunk, *Judenrat*, s. 447-9 dan alınmıştır.

VI

İtaat Ahlakı (Milgram'ı Okumak)

1- Stanley Milgram, *The Individual in a Social World* (Reading, Mass: Addison & Wesley, 1971), s. 98.

2- Richard Christie, “Otoriterliğin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Studies in the Scope and Method of 'The Authoritarian Personality'*, ed. Richard Christie & Marie Jahöda (Glencoe, III.: Free Press, 1954) içinde, s. 194.

3- Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View* (Londra: Tavistock, 1974), s. XI.

4- Milgram, *Obedience to Authority*, s. 121

5- Milgram, *Obedience to Authority*, s. 39.

6- John P. Sabini & Maury Silver, “Masumlugu, Açık Bilinçle Yok Etmek: Holocaust'un Sosyopsikolojisi”, *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, ed. Joel E. Dinsdale (Washington: Hemisphere Publishing Corporation, 1980) içinde, s. 342.

7- Milgram, *Obedience to Authority*, s. 142, 146.

8- Milgram, *Obedience to Authority*, s. 11.

9- Milgram, *Obedience to Authority*, s. 104.

10- Milgram, *Obedience to Authority*, s. 133.

11- Milgram, *Obedience to Authority*, s. 107.

12- Milgram, *Toplumsal Bir Dünyada Birey*, s. 96-7.

13- Craig Haney, Curtis Banks & Philip Zimbardo, “Taklit bir Hapishanede Kişilerarası Dinamikler”, *International Journal of Criminology and Penology*, cilt I (1973), s. 69-97 ile karşılaştırınız.

14- Amitai Etzioni “Önemli Araştırmalar İçin Bir Örnek”, *International Journal of Psychiatry*, Cilt VI. (1968) s. 279-80 ile karşılaştırınız.

15- John M. Steiner, “Dünkü ve Bugünkü SS ler: Sosyopsikolojik bir Bakış” *Survivors, Victims, and Perpetrators* içinde, s. 431.

VII

Sosyolojik Bir Ahlak Kuramına Doğru

1- Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters* (Oxford: Polity Press, 1987) Böl. 3, 4 ile karşılaştırınız.

2- Durkheim’in ve Durkheim’in konularının çeşitli resepsiyonlarında ve çalışmalarında, “ahlakın toplumsal üretimi” örneğinin toplumun yazılı kuralı boyutunda, yani tam teşekküllü ulus-devlet toplumu anlamına gelen bir boyutta uygulanamayacağı geniş bir kabul görmüştür. Böyle bir ‘büyük toplum’da birden fazla, etkili ahlak sisteminin varlığı tanınmıştır; hatta bunların bazıları ‘büyük toplum’un kurumlarınca desteklenen ahlak sistemine ters de olabilir. Bizim sorumuzla ilgili olan asıl konu ‘büyük toplum’un ahlaksal yönden tekiliği ya da çoğulluğu değil, Durkheim’in görüşünde, uygulaması nedensel ufak çaplı da olsa ahlaksal yönden bağlayıcı her normun toplumsal bir kaynağı olması ve toplumca uygulanan zorlayıcı yaptırımlarla desteklenmesi gerektiğidir. Bu görüşe göre, ahlaksızlık daima antisosyaldır (ya da bunun tersine, asosyallik ahlaksızlıktır); gerçekten, Durkheim’in dili ahlaklı davranışın toplum dışında bir kaynağını ifade etmeye izin vermez. Toplumca düzenlenen davranışın alternatifi, insanlıkdışı, hayvanca dürtülerin yol açtığı hareketlerdir.

3- Richard L. Rubenstein, *The Cunning of History* (New York: Harper, 1978), s. 91.

4- Richard L. Rubenstein & John Roth, *Approaches to Auschwitz* (San Fransisco: S C M Press, 1987), s. 324.

5- Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Viking Press, 1964), s. 294-5. Almanya savaşı

kaybetti; böylece, Almanya'nın emriyle işlenen cinayetler suç olarak ve devlet otoritesinden de üstün olan ahlak kurallarının çiğnenmesi olarak nitelendi. Sovyetler Birliği de galipler arasındaydı; bu durumda, onun yöneticilerince işletilen cinayetler, Almanlarınkinden pek de daha az iğrenç olmadığı halde, aynı türde bir muameleyi hala bekliyor - ve bu, *glasnost* döneminin gittikçe daha köktenleşen, titiz çalışmalarına karşın böyledir. Stalin soykırımlarının korkunç sırlarından çok azının açığa çıkarılmış olmasına karşın, SSCB'deki toplu katliamların daha sonra Almanlar tarafından yapılanlardan daha az sistematik ve metodik olmadığını ve Einsatzgruppe tarafından uygulanan yöntemlerin ilk olarak korkunç NKVD bürokrasisi tarafından, kitlesel ölçekte denenmiş olduğunu bugün biliyoruz. Örneğin 1988 de haftalık Belorus dergisi *Literatura i Mastactva*, Z. Pozniak ve J. Shmygali-ev'in (daha sonra Sovietskaya Estonia ve Moskovskiye Novosti 'de basılacak "Kuropaty- ölüm yolu" adlı çalışmasında yer alan), Belorusya'nın büyük kasabaları çevresinde keşfedilmiş, hepsinin boyunlarında ya da kafataslarında birer mermi deliği bulunan yüzbinlerce cesedin 1937-40 yılları arasında doldurulduğu toplu mezarlarla ilgili bulgularını yayınlamıştı. Yerel "halk düşmanları"nın yanı sıra, sıradan, sivil Polonya yurttaşları da Polonya'nın yeni ilhak edilmiş doğu bölgesinden sürüldü. "N. 5 mezarında bulunan şeylerin çoğu aydınlara ait olsa gerek. Bunlar arasında bol miktarda bulunan sabun ve tarak gibi tuvalet eşyaları, gözlükler, monokller ve ilaçların yanı sıra kaliteli ayakkabılar, genellikle ısmarlama yapılmış, modaya uygun kadın ayakkabıları, şık eldivenler vardı. Bulunan nesnelerin envanteri ve çoğu vakada bunların dikkatle paketlenmiş olması (ve bunların yanı sıra - yiyecek paketleri ya da bavulların bulunması gibi - diğer kanıtlar) kurbanların evlerinden, cinayetten kısa bir süre önce ayrılmış oldukları ve ölüme giden yolda hapiste tutulmadıkları sonucuna götürebilir. Bu kişilerin yargılanmaksızın, (o zamanlar kullanılan deyimle) tasfiye edildikleri düşünülebilir" ('strezaleno w tyl glowy' başlıklı bir Polonya belgesinden aktarılmıştır, *Konfrontacje*, November 1988, s. 19). Tüm bildiğimiz, bu iki girişken gazetecinin sergilediği bulguların aysbergin ancak üst ucu olduğudur.

6- Alfred Schutz, “Sartre’in Gölge Benliği”, *Collected Papers* Cilt I (The Haag, Martinus Nijhoff, 1967) içinde, s. 189.

7- Emmanuel Levinas, *Ethics and Infinity: Conversations with Philippe Nemo*, çev. Richard A. Cohen (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1982), s. 95-101.

8- Hans Mommsen, “Yahudi Karşıtı Politika ve Holocaust’un Yorumu”, *The Challenge of the Third Reich: The Adam von Trott Memorial Lectures*, ed. Hedley Bull (Oxford: Clarendon Press, 1986) içinde, s. 117.

9- Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, s. 106.

10- Martin Broszat, “Üçüncü Reich ve Alman Halkı”, *The Challenge of the Third Reich* içinde, s. 90.

11- Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Toward German Jews 1933-39* (University of Illinois Press, 1970), s. 80-8 ile karşılaştırınız.

12- Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich* (Oxford: Clarendon Press, 1983) ile karşılaştırınız.

13- Dennis E. Schowalter, *Little Man, What Now?* (New York: Archon Books, 1982), s. 85.

14- Joachim C. Fest, *The Face of the Third Reich* (Harmondsworth: Penguin Books, 1985), s. 177 den aktarılmıştır.

15- Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent*, s. 275, 371-2.

16- Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent*, s. 370.

17- Mommsen, “Yahudi Karşıtı Politika”, s. 128.

18- Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Cilt III, (New York: Holmes and Meier, 1987), s. 999.

19- Helen Fein, *Accounting for Genocide: National Response and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York: Free Press, 1979) ile karşılaştırınız

20- Mommsen, “Yahudi Karşıtı Politika”, s. 136.

21- Mommsen, “Yahudi Karşıtı Politika”, s. 140.

22- Philip Caputo, *A Rumour of War* (New York: Holt, Rinehart & Wisdom, 1977), s. 229.

23- John Lachs, *Responsibility and the Individual in Modern Society*, (Brighton: Harvester, 1981), s. 12, 13, 57-8

24- Christopher R. Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution* (New York: Holmes & Meier, 1985), s. 66-7.

25- Christopher R. Browning, “Hükümet Uzmanları”, *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*, ed. Harry Friedlander & Sybil Milton (Millwood. N. Y: Kraus International Publications, 1980), s. 190.

26- Browning, *Fateful Months*, s. 64-5.

27- Claude Levi-Strauss, Charbonnier ile konuşmalarında modern uygarlığımızı [*anthropophagic* (insan yiyen. ç. n.) ‘ilkel’ kültürlerin tersine] *anthropoemic* (insan kusan. ç.n.) olarak tanımlamıştır; onlar düşmanlarını ‘yiyip yutar’, biz ise ‘kusarız’ (ayırırız, ayırma tabii tutarız, dışarı atarız, onları insan yükümlülükleri evrenimizden dışlarız).

28- Tüm doğal (yani toplum öncesi) dürtülerin (ve dolayısıyla, insan yakınlığı koşullarında ‘başkasından sorumluluğun’) Batı Uygarlığının meşrulaştırıcı miti tarafından ‘hayvansal içgüdüler’ kategorisine, bürokratik mentalite tarafından ise mantıksız güçler kategorisine sokulmasının; modern devletin ve onun evrenselci ve mutlakçı hak iddialarının köklenip güçlenmesine eşlik eden kültürel hacli seferleri sırasında tüm yerel ve topluluklara özgü geleneklere çamur atılmasını anımsatması hiç de raslantı değildir. Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters* (Oxford: Polity Press, 1987), Böl. 4 ile karşılaştırınız.

29- Raul Hilberg, “Holocaust’un Önemi”, *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide* içinde, s. 98, 99.